

4/2009

SOUČASNÉ DĚJINY

Existoval v českých dějinách
totalitarismus?

SOUDOBÉ DĚJINY

XVI / 4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma,
Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Adrian von Arburg, Praha
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Drážďany
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Zdeněk Kárník, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Montpellier
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pernes, Brno
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Praha
Zbyněk Zeman, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autoři

Jan Dobeš (1968)

tajemník Katedry pomocných věd historických a archivního studia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se českými a středoevropskými dějinami ve 20. století, zvláště dějinami správy, dějinami politického myšlení a dějinami idejí. Ve spolupráci se Zdeňkou Hledíkovou a Janem Janákem publikoval *Dějiny správy v českých zemích: Od počátků státu po současnost* (Praha 2005 a 2007).

Martin Franc (1973)

vědecký pracovník Masarykova ústavu – Archivu Akademie věd ČR a Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., a zároveň šéfredaktor časopisu pro kulturní historii *Kuděj*. Zabývá se kulturními dějinami v 19. a 20. století, zejména dějinami stravování a konzumu a dějinami životního stylu po roce 1945. Kromě řady dalších studií publikoval práci *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Praha 2003).

Miloš Havelka (1944)

profesor filozofie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, přednáší také na Filozofické fakultě UK a Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Byl dlouholetým šéfredaktorem *Sociologického časopisu* i jeho anglické verze *Czech Sociological Review*. Specializuje se na dějiny sociologie, filozofie a historiografie a na systematické problémy společenskovědního poznání. Překládatel a editor děl Maxe Webera. Publikoval mimo jiné komentované antologie *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Praha 1995) a *Spor o smysl českých dějin, sv. 2: 1938–1989. Posuny a akcenty české otázky* (Praha 2006) a monografii *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989* (Praha 2001).

Bianca Hoenigová (1983)

vědecká pracovnice bohemistického centra Collegium Carolinum v Mnichově a doktorandka Univerzity Ludvíka a Maxmiliána tamtéž. Věnuje se historii středovýchodní Evropy v 19. a 20. století, především sociálním a kulturním dějinám socialismu a také volnému času a turistice v tomto období. Její magisterská práce o turismu v Polské lidové republice získala druhou cenu polského konzulátu v Mnichově.

Jan Holzer (1969)

proděkan pro studium na Fakultě sociálních studií a docent na Katedře politologie Masarykovy univerzity v Brně, zároveň je šéfredaktorem internetového časopisu *Středoevropské politické studie* a místopředsedou České společnosti pro politickou vědu. Zabývá se teorií nedemokratických a hybridních režimů, dále problematikou transformace a konsolidace politických systémů postkomunistických zemí, především Ruska a postsovětských států, moderní českou politikou a postavením české

politologie jako akademické disciplíny. Je autorem knih *Politický systém Ruska: Hledání státu* (Brno 2001) a *Politické strany Ruska: Hledání identity* (Brno 2004) a spoluautorem několika monografií, například *Komunismus v České republice* (s Petrem Fialou, Miroslavem Marešem a Pavlem Pšejou, Brno 1999) a *Postkomunistické nedemokratické režimy* (se Stanislavem Balíkem, Brno 2007).

Jiří Koubek (1979)

odborný asistent a interní doktorand v Ústavu politologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, zabývá se především politickými a stranickými systémy střeoevropských postkomunistických zemí, přechody k demokracii a konsociační demokracií.

Bedřich Loewenstein (1929)

do roku 1970 vědecký pracovník Historického ústavu ČSAV v Praze, v letech 1979–1994 profesor moderních dějin na Svobodné univerzitě v (Západním) Berlíně. Zabývá se vybranými tématy novodobých evropských dějin od 18. století, především občanskou společností a ideou pokroku v evropském myšlení. Dvojjazyčně publikoval *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace* (Praha 1995; německy Essen 1987) a soubor esejů *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie* (Brno 1997; německy Drážďany 2003), pouze česky vyšla knížka *Civilizace a fašismus: Studie z let 1969–1971* (Praha 2003) a pouze německy například *Plädoyer für die Zivilisation* (Hamburk 1973). Jeho poslední velkou prací je *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje* (Praha 2009).

Piotr M. Majewski (1972)

polský historik, je zaměstnán v Historickém ústavu Varšavské univerzity, od roku 2009 je zástupcem ředitele Muzea druhé světové války v Gdaňsku. Zabývá se mimo jiné dějinami Československa a česko-německými vztahy. Těchto tematických okruhů se týkají i jeho hlavní publikace *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach* (Varšava 2001), *Nierozegrana kampania: Możliwości obrony Czechosłowacji jesienią 1938 roku* (Varšava 2004) a „*Niemcy sudeccy*“: *Historia pewnego nacjonalizmu* (Varšava 2008).

Jan Pauer (1950)

vědecký pracovník Střediska bádání o východní Evropě (*Forschungsstelle Osteuropa*) při Univerzitě Brémy. Zabývá se mezinárodněpolitickými souvislostmi „pražského jara“ 1968, česko-německými vztahy, opozičním hnutím ve státech střední a východní Evropy před rokem 1989, transformací, politickou a právní kulturou v České republice a na Slovensku po roce 1989 a vyrovnáváním s minulostí v postkomunistických státech. Česky vyšla jeho monografie *Praha 1968: Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí – plánování – provedení* (Praha 2004; původně německy, Brémy 1995).

Petr Pithart (1941)

právník, vlastním vzděláním historik a politolog, signatář Charty 77, autor a editor samizdatové literatury, po listopadu 1989 politik: nejprve předseda Koordinačního

centra Občanského fóra, v letech 1990–1992 předseda české vlády, později předseda Senátu České republiky (1996–1998 a 2000–2004) a místopředseda Senátu (1998–2000 a od roku 2004 dodnes), zároveň docent na Právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Dlouhodobě se věnuje českým dějinám a politickému myšlení od konce 18. století do současnosti, zvláště promyšlení problémů formování moderního českého národa, nacionalismu a česko-německého soužití, národních tradic a mentalit, politického konzervatismu a transformace české společnosti po roce 1989. Vydal následující publikace: *Osmášedesátý* (Kolín n/R. 1980 a Praha 1990), *Dějiny a politika: Eseje a úvahy z let 1977–1989* (Praha 1990), *Obrana politiky* (Praha 1990), *Po devětaosmdesátém: Jak dál? Mezi vzpomínkami a reflexí* (Bratislava 1998) a *Devětaosmdesátý: Vzpomínky a úvahy. Krédo* (Praha 2009). Společně s Petrem Příhodou a Milanem Otáhallem pod pseudonymem Podiven publikoval české dějiny od 19. století do roku 1939 *Češi v dějinách nové doby: Pokus o zrcadlo* (Praha 1991).

Vilém Prečan (1933)

profesor historie, do roku 1970 v Historickém ústavu ČSAV, od roku 1978 pobýval v německém exilu, kde založil Československé dokumentační středisko nezávislé literatury. Po návratu v roce 1990 zakladatel a dlouholetý ředitel Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, nyní předseda správní rady Československého dokumentačního střediska. Zabývá se československými dějinami v evropském kontextu od Mnichova 1938 do současnosti, zvláště souvislostmi protifašistického povstání na Slovensku v roce 1944, vztahy Československa a velmocí a politikou KSČ po roce 1945, československým disentem v sedmdesátých a osmdesátých letech a poválečným exilem. Vydal publikaci *V kradeném čase: Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993* (Praha 1994) a řadu vědeckých edicí, mimo jiné *Slovenské národné povstanie* (Praha 1966), třísvazkovou kompletní edici *Charta 77: Dokumenty 1977–1989* (spolu s Blankou Císařovskou, Praha 2007) a *Hluboká stopa: Nezávislá revue Skutečnost 1949–1953* (Praha 2008).

Dieter Segert (1952)

profesor nejnovějších dějin na Fakultě sociálních věd Univerzity Vídeň, kde přednáší o transformačních procesech ve střední, východní a jihovýchodní Evropě. Jeho vědeckou doménou je srovnávací výzkum procesů politické transformace v těchto regionech, politické dějiny a levicové dědictví režimů státního socialismu, vytváření a rozvoj politických stran v postkomunistických zemích, rozšiřování a reformy Evropské unie. Je autorem monografií *Die Grenzen Osteuropas: 1918, 1945, 1989 – drei Versuche, im Westen anzukommen* (Frankfurt/M. – New York 2002), *Prager Frühling: Gespräche über eine europäische Erfahrung* (Vídeň 2008) a *Das 41. Jahr: Eine andere Geschichte der DDR* (Vídeň – Kolín n/R. – Výmarn 2008).

Jiří Suk (1966)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., zabývá se vybranými otázkami československého vývoje od konce šedesátých let minulého století, ze-

jména změnami mocenského systému v letech 1989–1993. Publikoval mimo jiné monografii *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Praha 2003 a 2009).

Pavel Urbášek (1959)

ředitel Archivu Univerzity Palackého v Olomouci. Specializuje se na dějiny československého vysokého školství od konce druhé světové války do pádu komunistického režimu, především v letech takzvané normalizace (1969–1989), a na orální historii. Je autorem publikací *Kapitoly z dějin univerzitního školství na Moravě v letech 1945–1990* (spolu s Jiřím Pulcem, Olomouc 2003) a *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech tzv. normalizace* (Olomouc 2008). Spolu s Miroslavem Vaňkem připravil dvoudílnou publikaci *Vítězové? Porážení? Životopisná interview*, sv. 1: *Disent v období tzv. normalizace*; sv. 2: *Politické elity v období tzv. normalizace* (Praha 2005).

Clemens Vollnhals (1956)

od roku 1998 zástupce ředitele Institutu Hannah Arendtové pro výzkum totalitarismu při Technické univerzitě Drážďany. Jeho vědeckým polem jsou německé dějiny ve 20. století a hlavními badatelskými tématy konzervativní revoluce a nacistické hnutí, poválečná denacifikace, Státní bezpečnost a politická justice a soudobé církevní dějiny. Aktuálně se zabývá životem Židů a antisemitismem v Sársku od vzniku Německa do konce druhé světové války. Je editorem řady sborníků a autorem monografií *Evangelische Kirche und Entnazifizierung: Die Last der nationalsozialistischen Vergangenheit* (Mnichov 1989), *Entnazifizierung: Politische Säuberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszonen* (Mnichov 1991), „*In der DDR gibt es keine Zensur*“: *Die evangelische Verlagsanstalt und die Praxis der Druckgenehmigung 1954–1989* (společně se Siegfriedem Bräuerem, Lipsko 1995) a *Der Fall Havemann: Ein Lehrstück politischer Justiz* (Berlín 1998).

Marína Zavacká (1972)

vědecká pracovnice oddělení nejnovějších dějin Historického ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě. Specializuje se na dějiny propagandy a budování prorožimních struktur v širším společenském kontextu ve 20. století. Publikovala monografii *Kto žije za ostnatým drôtom? Oficiálna zahraničnopolitická propaganda na Slovensku, 1956–1962. Teorie, politické smernice a spoločenská prax* (Bratislava 2005).

Milan Znoj (1952)

filozof a politolog, v letech 2000–2009 ředitel Ústavu politologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, nyní působí v tomto ústavu jako docent. Jeho specializací je současný politický liberalismus, teorie demokracie, dějiny politického myšlení a Hegelova filozofie. Kromě řady studií, edic sborníků a překladů děl amerického politologa Iana Shapira publikoval práci *Mladý Hegel na prahu moderny* (Praha 1990) a *Dějiny novověké filozofie od Descarta po Hegela* (spolu s Milanem Sobotkou a Josefem Mouralem, Praha 1993 a 1994).

Obsah

Studie a eseje

Vilém Prečan České dvacáté století? 545

Jiří Suk Zlom mezi „totalitou“ a „demokracií“
Československý rok 1989 v alternativách 557

Fórum o totalitarismu v českých dějinách

Několik slov úvodem (Milan Drápala) 605

Miloš Havelka Srovnávání nesrovnatelného aneb
Existovala v nejnovějších českých dějinách
epocha totalitarismu? 607

Clemens Vollnhals Pojem totalitarismu
v proměnách dvacátého století 625

Bianca Hoenigová Možnosti a meze jednoho paradigmatu
*Teorie totalitarismu aplikovaná
na státní socialismus středovýchodní Evropy* 640

Jan Dobeš Nečekané paralely aneb Proudý skryté
pod povrchem mocenských změn 653

Jan Holzer Totalitní tradice v české politice 664

Bedřich Loewenstein O užitečnosti a neprospěchu pojmu
totalitarismu při zpětném pohledu
na starší koncepty 674

Petr Pithart 1969–1989: chybějící pojem,
či spíše nechuť k porozumění? 688

Jan Pauer Totalitarismus jako teorie a jako český „totáč“ 699

Dieter Segert Státní socialismus nebyl jen
politický mocenský vztah
*Poznámky k teoretickému deficitu
konceptu totalitarismu* 709

Marína Zavacká	Glosy na okraj úvahy Miloša Havelky	719
Milan Znoj – Jiří Koubek	Totalitarismus a posttotalitarismus v Čechách	722
<i>Recenze</i>		
Martin Franc	Československo v Bruselu <i>Expo 58 ve dvojm zrcadle</i>	734
Pavel Urbášek	KSČ a „normalizace“ na pražské filozofické fakultě	738
<i>Diskuse</i>		
Piotr M. Majewski	Odpověď Vítu Smetanovi	744
Dopis Vladimíra Kolmistra	k případu Miroslava Dolejšího	747
<i>Kronika</i>		
Stavovský stát, idea a historie (Miroslav Šepták)	749
<i>Anotace</i>		752
<i>Resumé</i>		763

České dvacáté století?*

Vilém Prečan

Vážené dámy, vážení pánové, kolegyně a kolegové,

nazval jsem své úvodní poznámky – jistě nepřesně – „České dvacáté století?“ Z velké části jde o historii, která se odehrála v československém (a také česko-slovenském) státu, a bylo by možná namístě hovořit i o Slovácích. To by ovšem bylo dvojí dvacáté století – české a slovenské, protože šlo o dva dosti odlišné příběhy.

Mám na mysli proměnlivé podoby české politiky ve století válek, dvou nesmírně ničivých horkých a jedné studené; to, jak „Češi“ využívali naskytnuvší se šance k rozvoji svého *genia loci*, anebo jak je naopak promarňovali, jak rozvíjeli dědictví dřívějších pokolení, jak se snažili zajistit před vnějším nebezpečím, najít své místo ve světě, být nejen objektem, ale také subjektem v evropské politice. Většinu z komplexu těchto otázek nebudu v daném čase s to ani pojmenovat.

Jako historik si často připomínám poznatek, k němuž došel v letech 1981–1982 ve vězeňském odloučení od světa Milan Šimečka a který tam formuloval ve svém filozofickém dopise o povaze skutečnosti. Že totiž vidění, vnímání světa, tedy i mi-

* Tento text byl přednesen jako úvodní slovo (*Opening Address*) na mezinárodní konferenci „Osudové osmičky v českých dějinách: Historická výročí roku 2008 a jejich význam pro dnešní Českou republiku“ (*Fateful Eights in Czech History: Historical Anniversaries of 2008 and their Significance for the Czech Republic Today*), pořádané velvyslanectvím České republiky v USA a Univerzitou George Washingtona 23. a 24. října 2008 ve Washingtonu, D.C. Poznámky k textu jsou doplněny jen v nejnútnejší míře.

nulosti, je tak individuální jako otisky prstů. Budu-li mluvit o českém dvacátém století, bude to české dvacáté století, jak je vidí Vilém Prečan. To není neskromnost, je to přiznání omezenosti mého pohledu. Na žádný „objektivní“ ani nezaujatý pohled si nárok nedělám.

Nicméně, je vůbec něco takového jako české dvacáté století? Co to znamená „české“, když víme, že národ je fikce či ideologický konstrukt? Lze vždy s určitostí a jednoznačně použít termín „česká politika“, jestliže víme, jak bylo české politické prostředí diferencováno? Byla přece období, kdy lze hovořit o dvojí české politice: o české politice reprezentované Masarykovou zahraniční akcí za první světové a české politice exilové vlády za druhé světové války – a naproti tomu o české politice domácí, v prvním případě opatrnické a dlouho prorakouské, za německé okupace pak kolaborační, jak o tom bude ještě řeč. Aby to bylo ještě složitější: ve třech poválečných letech (1945–1948) vládní politiku spoluutvářeli komunisté, inspirovaní Moskvou a podřizující se Moskvě, pátá kolona sovětského imperialismu; poté reprezentovali a realizovali českou politiku dlouhá desetiletí faktičtí místodržitelé Moskvy, vedle nich a proti nim se snažili demokratickou kontinuitu udržovat znovu politici v exilu.

(Politika KSČ byla odvozena od sovětského zájmu od samého počátku své existence; samostatná byla jen nakrátko v roce 1968, když se pokusila o reformu shora. Opravdu a bezvýjimečně v souladu se zájmy většiny společnosti se chovala vlastně jen pět dnů, kdy se vzepřela Moskvě: od 21. srpna do půlnoci 26. srpna, než byl podepsán moskevský protokol, mlčky zapomenuto noční prohlášení předsednictva ÚV KSČ z noci na 21. srpen, a než byl vynesena ortel nad vysočanským sjezdem.)

I když jsem si vědom vzpomenutých sémantických a věcných úskalí, budu pojmy „Češi“ a „české“ přece jen používat – přinejmenším jako abstrakci, bez níž se nelze obejít, jejíž nedostatečnost je však pokaždé třeba mít na paměti, stejně jako je nutno si vždy domýšlet kontext toho kterého historického okamžiku nebo situace.

Ani to, jak používám termín *století*, nelze brát doslova. Letopočty 1901 a 2000 jsou náhodné a neshodují se s počátky či dovršením procesů, které vytvářely dějinné milníky, zásadní rozcestí či cézury ve státním rámci života společnosti, v existenci politických režimů, v životních podmínkách, v nichž Češi dobývali svůj každodenní chléb.

Asi se proto shodneme, že základními mezníky byla dvě data: 1918 a 1989. České dvacáté století začalo Masarykovou zahraničněpolitickou akcí za první světové války, jež byla úspěšně završena vznikem Československa, nastolením republikánského zřízení a parlamentní demokracie. Tomuto triumfu, jak bylo obnovení samostatného státu po třech stech letech rakouského panství současníky pocitováno, předcházelo šest či sedm desetiletí vývoje mezi lety 1848 a 1918, kdy se vytvářela moderní masová česká společnost. Prokázala často až vynikající schopnost při kultivaci každodenního života, při budování moderního průmyslu a v organizaci hospodářství na všech úrovních, při vytváření demokratických návyků v životě politických stran, zájmových organizací a spolků, v každodenní vzdělávací školské i osvětové práci, v rozvoji moderního písemnictví, malířství a sochařství, architektury, hudby a vědy.

Kdy české dvacáté století skončilo? Zůstaňme zatím u roku 1989, kdy se Češi chopili šance, kterou jim doba nabídla, a otevřeli si znovu cestu ke svobodě, k možnosti vzít vládu věcí svých do vlastních rukou. K pochybnostem, zda české dvacáté století stále ještě nepokračuje, se vrátím v závěru svých poznámek.

Obojí – poslední krok k samostatnosti v roce 1918 a uchopení šance na sklonku roku 1989 – bylo spojeno s nejpříznivějšími mezinárodními podmínkami, jaké kdy „Češi“ měli pro uplatnění svébytnosti, k získání státní suverenity a k plné realizaci politických a občanských svobod. V prvním případě bylo mezinárodní prostředí příznivé jen dočasně: dvě hlavní velmoci, mezi nimiž se české území historicky nacházelo, byly dočasně vyřazeny ze spolurozhodování o podobě státních útvarů ve střední a jihovýchodní Evropě. Německo bylo poraženo a oslabeno a habsburská říše, jeho spojenec, se rozpadla. Poválečné Maďarsko, miniaturní oproti někdejšímu Uhrám, ani Rakouská republika neměly do čeho mluvit. Rusko se zmítalo v křecích vyvolaných bolševickou revolucí. Tažení armády Maďarské republiky na Slovensko bylo potlačeno nově vytvořeným československým vojskem s pomocí Francie. Poražena u Varšavy, stáhla se Rudá armáda na fronty občanské války.

O sedmdesát let později, na přelomu osmdesátých a devadesátých let, se vytvořily mezinárodní podmínky „Čechům“ ještě daleko příznivější. V necelém půlstoletí vývoje od druhé světové války se celá Evropa na západ od železné opony, opřená o spojenectví se Spojenými státy, stala pásmem míru. Německé nebezpečí přestalo být strašákem, protože nové, demokratické Německo – Spolková republika – se stalo součástí Evropských společenství a vzdalo se, nejprve fakticky a pak i formálně, jakýchkoli územních nebo jiných nároků vůči východním sousedům. Sovětský svaz byl ochromen Gorbačovovým reformním pokusem a otevřením se Evropě a světu, což obojí urychlilo všeobecnou krizi sovětského komunismu a skončilo rozpadem sovětského impéria, s tím že největší postsovětský státní útvar – Ruská federace – se vydal na cestu k demokracii.

Dalo by se říci, že vlastní české dvacáté století se odehrálo mezi těmito dvěma mezníky, a že tak trvalo pouhých jednadsmesát let. Bylo tedy vlastně krátké. Ale jen počtem let. Měřeno podle toho, čím „Češi“, česká společnost, prošli ve zrychlujícím se čase dvacátého století, bylo oněch sedm desetiletí dobou největších převratů, politických a sociálních změn, sociálního vzestupu i pádu společenských tříd a vrstev i diskontinuitních procesů od časů třicetileté války (1618–1648).

Kolik režimů, převratů a revolucí prožili Češi za těch sedm desetiletí? Čistě statisticky: od Rakousko-Uherska k Československé republice, jež trvala dvacet let, šest měsíců pomnichovského Česko-Slovenska, šest let a dva měsíce Protektorátu Čechy a Morava, krátké tři roky národněfrontovní, „socializující“ lidové demokracie a jednačtyřicet let satelitní existence v sovětském područí, přerušených právě uprostřed na dvacet měsíců explozí touhy většiny lidí po životě ve svobodě a lidské důstojnosti, jakož i pokusem o reformu shora, což všechno zardousila srpnová in-vaze roku 1968.

Převraty, okupace a revoluce přinášely vyprazdňování a národnostní homogenizaci země: nacisté zbavili zemi většiny Židů, Češi se zbavili v etnické čistce Němců. Že se spojili v jednom státě se Slováký a zase se oddělili, bylo jiné a slo-

žitější, aktivním faktorem rozdělení československé federace v roce 1992 byla jistě také touha Slováků po svébytnosti nejen národní, ale i státní. Nicméně český paternalismus a pak centralismus komunistické éry napovídají, že Češi neprojevíli ve dvacátém století příliš velkou schopnost udržet stát, který přesahuje jejich etnicitu.

Jako dědictví z vrcholného období národního hnutí přinesli si Češi schopnost fungovat jako moderní masová, industriální společnost s vyvinutým stranicko-politickým pluralitním systémem, s úrovní demokratismu v každodenním politickém životě, která převyšovala normu obvyklou v tehdejší střední Evropě, s velkou demokratickou kulturou. Současně si však přinášeli tíživé dědictví politické nezralosti. České politické elity neměly zkušenost s vlastním státem, několika generacemi vypěstovanou dovednost v zacházení se všemi nástroji státní moci, zejména v oblasti zahraniční politiky. Opojeny úspěchem nedokázaly „tlumit“ český triumfalismus a učinit vše, co bylo možné, pro zabezpečení státu aktivní zahraniční politikou i velkorysou politikou národnostní uvnitř země. Jejich politický horizont, zakrnělé sebevědomí a z toho plynoucí neschopnost samostatně jednat (třeba jako o několik desetiletí později Izraelci) odpovídaly sociálnímu původu těchto elit.

Při jednání o hranicích Československa v letech 1918 až 1920 dosáhli čeští vyjednavací maxima. Státní území a jeho hranice byly založeny jak na historickém právu, pokud šlo o Čechy a Moravu, tak s ohledem na strategické a hospodářské zájmy státu na jihu Slovenska a na Těšínsku ve Slezsku; navíc převzali zodpovědnost za Zakarpatskou Ukrajinu, jež byla k Československu přičleněna. Byla to vysoká hypotéka, s iluzí o stavu slovenské politiky a v přesvědčení, že Češi jsou miláčkem Dohody. Ferdinand Peroutka ve druhém dílu *Budování státu* v roce 1933 suše a snad i varovně konstatoval: „...triumf československé věci v Paříži roku 1919 byl tak veliký, že ještě ani nyní není známa doba, kdy budou ochotny se s ním definitivně smířit státy a národy jím postižené.“¹ Také nebyly.

Daleko dříve než uplynulo oněch padesát let nerušeného vývoje, které považoval Tomáš Garrigue Masaryk za předpoklad pro získání potřebných politických, administrativních a dalších zkušeností, byla česká politika, české politické elity, konfrontována se změněným poměrem sil ve střední Evropě a se široce založenou agresí nacistického Německa; v kritickém momentu si přišli na své i Maďaři a Poláci. Výsledkem byla ztráta státní suverenity, k níž však došlo způsobem, který nevytvořil tradici boje o stát za účasti širokých vrstev obyvatelstva.

Jak mnoho Češi vlastně ve svém dvacátém století bojovali se zbraní v ruce? Nejvíc na frontách první světové války. Nejprve v rakouských uniformách a potom jako českoslovenští legionáři na mnoha bojištích; nejznámější je jejich sibiřská anabáze za občanské války v Rusku. Ta také přispěla k dobrému mezinárodnímu postavení

1 PEROUTKA, Ferdinand: *Budování státu*, sv. 2: 1919. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1991, s. 715.

rodícího se Československa. Po skončení války bránili ještě celistvost nového státu na Slovensku v roce 1919. Ve druhé polovině třicátých let bojovali interbrigadisté na straně republikánské vlády na frontách španělské občanské války. Za druhé světové války to byli letci v bitvě o Anglii, šest set „tobruckých krys“ – příslušníků československého 11. pěchotního praporu, atentátníci na Heydricha, hrdinsky vzdorující do předposledního náboje v kryptě kostela na Novém Městě pražském, dále československé brigády bojující v letech 1944 a 1945 v západní Evropě a československý armádní sbor na východní frontě, jehož vojáci byli mimo jiné nasazeni a decimováni v dukelské operaci. Na Slovensku bojovali a umírali Češi, jimž se koncem léta 1944 podařilo dostat z protektorátu na povstalecké území, a příslušníci 2. československé paradesantní brigády vyslané sem v září a v říjnu 1944. Nakonec tu byli partyzáni na Moravě, povstanci v květnu 1945 v Praze a dalších českých a moravských městech a obcích, po válce ještě vojáci nasazení v roce 1947 proti benderovcům na východním Slovensku.

Je to všechno? Asi ano, nepočítáme-li policisty a četníky hájící v září 1938 v Sudech demokracii a státní svrchovanost proti nacistům, vojáky bránící kasárna ve Frýdku-Místku 15. března 1939 a jednotky pod velením generála Lva Prchalý na Podkarpatské Rusi bojující proti Maďarům, Čechy ve francouzské Cizinecké legii nasazené počátkem padesátých let do bojů v Indočíně a nakonec spontánní akce mladých lidí-nevojáků 21. srpna 1968, kteří podpálili několik sovětských tanků v ulicích Prahy, a výstřely lidových milicionářů v srpnu 1969, jimiž vyhaslo několik českých životů.

* * *

Tři velké mezníky, proslulé osmičky, které letos české historiky pronásledují od konference ke konferenci, značkují dramata a většinou i tragédie, jimiž země prošla: 1938, 1948, 1968.

Podzim 1938 – onen pověstný Mnichov, který zahájil největší cézuru v dosavadním víceméně kontinuálním rozvíjení pozdně liberálního politického dědictví. Jeden z pamětníků – Ladislav Feierabend – člen pomnichovské, první protektorátní a pak exilové vlády v Londýně později napsal: „Mnichov nezměnil jen hranice, změnil celý život a celou mentalitu národa. Mnichov byl povodní, která odnesla mnoho z toho, co bylo nerozlučně spojeno s životem a duchem předmnichovské republiky. Najednou se začalo odhazovat i hodně z toho, co v posledních dvaceti letech platilo za svaté. Najednou se národ díval na všechno dění z jiného úhlu a viděl události v jiném světle.“²

Únor 1948 byl pokračováním diskontinuitního procesu započatého deset let předtím. Po něm následujících deset let sovětizace změnilo zemi politicky, duchovně i co do sociální stratifikace a složení elit k nepoznání.

2 FEIERABEND, Ladislav: *Ve vládách Druhé republiky*. New York, Universum Press Co. 1961, s. 60.

Uvedené osmičky – 1938 a 1948 – zahajovaly dvojí čas nesvobody. První trval nejméně šest let. Začal politikou vnitřního appeasementu po Mnichově: omezením demokratických svobod, rozpouštěním politických stran, faktickým zrušením parlamentarismu, první vlnou antisemitismu. To vše připravilo cestu německému okupačnímu režimu a ulehčilo mu práci. Po 15. březnu 1939 byly pak elity dřívějších demokratických stran decimovány dvojím způsobem: buď podlely pronásledování jakožto příslušníci odbojových sítí, nebo se opotřebovaly jako takzvaní realisté v nacisty vnucené hře o českou autonomii i v tragických rozporech politiky menšího zla. Na konci byla degenerace domácí větve české politiky v pouhý přírvek nacistické okupační správy. A bezprostředně po válce se potvrdila prorocká slova nacisty popraveného předsedy protektorátní vlády Aloise Eliáše, upřímného vlastence spolupracujícího se zahraničním odbojem, že „národ“ se zřekne i „jich“ – těch, kteří se snažili zachránit, co se vůbec ještě zachránit dalo – a co nejtvrději je odsoudí v zájmu obhájení vlastní morálky, aby se sám mohl cítit čistý.

Snad se dá říci, že „Češi“, o nichž je řeč, v oné dějinné vichřici ztratili svou dřívější identitu, takže po skončení války snadno podleli svodu vymanit se z dosavadních dějin, ze středoevropských historických vazeb, a v touze zapomenout nedávnou minulost, která tak špatně skončila, vzhlíželi jen k vábné budoucnosti, kterou zahlédli v pokřiveném zrcadle národního triumfu.

Druhý čas otevřené nesvobody, který trval jednačtyřicet let, začínal jinak, než tomu bylo v roce 1938, avšak najdeme i velmi mnoho podstatných podobností. Cestu k únoru 1948 značkovala hesla národní jednoty a politika Národní fronty při znárodnování majetku „Němců, zrádců a kolaborantů“ a při rozdělování toho, co patřilo násilně vysídleným Němcům. Partneři v Národní frontě se trumfovali v protiněmeckém šovinismu a předstihovali se v hlásání nejpevnějšího spojenectví se Sovětským svazem jako zárukou bezpečnosti Československa. V tom byli politici nekomunistických stran zajedno s komunisty. Následovali prezidenta Beneše v jeho optimistickém – a chybném – posouzení demokratické perspektivy vývoje stalinského Sovětského svazu a ve fixní ideji, že Československo leží – a musí se proto rozhodovat – mezi Německem a Ruskem, nikoli mezi Východem a Západem. Neuvědomili si, že vyhánějí německého ďábla sovětským Belzebubem, a spolkli i Stalinův diktát ve věci československé účasti na Marshallově plánu. Ministr Hubert Ripka po návratu z hospodářských jednání v Moskvě v prosinci 1947 v důvěrném kruhu svých spolupracovníků z ministerstva zahraničního obchodu varoval před čímkoli protisovětským. Prokop Drtina i na posledním zasedání ještě původního, „neočistěného“ Ústředního výkonného výboru Československé strany národněsocialistické obhajoval odmítnutí Marshallova plánu jako správné z hlediska společné odpovědnosti „za osud národa“ a prohlásil – 24. února 1948: „Nejdůležitější záruka bezpečnosti a nejpevnější jistota spočívá v úzké spolupráci se SSSR.“³ Jan Masaryk

3 Viz KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o Únoru*. Brno, Doplněk 1997, s. 464.

to řekl podobnými slovy šest dnů před svou smrtí, 4. března 1948. Na shromáždění důstojníků československé armády vysvětlil a zdůraznil, proč vidí bezpečnost Československa zajištěnou jedinečně po boku Sovětského svazu. Použil argument, který přesně pojmenovával osudné dilema, v němž se cítila být polapena – ať právem či neprávem – demokratická česká politika té doby: „Německo bylo, je a bude naším odvěkým nepřitelem... Naší záchranou je spojení se Sovětským svazem a naše místo je po jeho boku. Musíme být vděční, dovolí-li, abychom tam byli.“⁴

Poválečný československý stát nebyl parlamentní demokracií v plném slova smyslu. Existovala toliko vládní koalice, žádná parlamentní opozice, a nikoli otevřená, ale uzavřená pluralita politických stran. Parlament nemohl postavit otázku důvěry či nedůvěry vládě, plénum parlamentu bylo jen kulisou pro dohody vedení politických stran. Současně s tím byly oslabeny kontrolní mechanismy nezbytné pro fungování parlamentní demokracie.

Již tento systém sám o sobě poskytoval vhodnou a lákavou příležitost k tomu, aby jedna ze složek poválečné Národní fronty využila, přesněji zneužila dané situace k dobytí monopolu politické moci bez krvavé revoluce, snad pouhým volebním vítězstvím. Stačilo, aby se uvnitř tohoto systému vyskytla složka s programem uzurpace politické moci a aby dokázala své původní politické partnery, odpůrce politického monopolu jedné strany, dostat do pozice rozbíječů Národní fronty, „kazimírů celonárodního díla obnovy“, a využít přitom všech možností, které jí nabízely její vládní a mocenské pozice. Taková strana byla v Národní frontě zastoupena, ač měla plná ústa demokracie a k moci se prodírala pod praporem a hesly obhajoby národních zájmů. Byla to KSC, vyzdvižená do pozice nejsilnějšího arbitra budoucnosti již na jaře 1946.

Komunistický čas nesvobody měl zcela jinou podobu než nacistický. Byla to, přinejmenším prvních patnáct let, také totalitní diktatura, avšak s jinými cíli, nesená jinou ideologií; vylučovací a likvidační klíč nebyl rasový, ale třídní, utopie spravedlivé společnosti a ideály komunistického humanismu ještě nebyly praxí usvědčeny ze lži. Měla také jiné mechanismy ovládnutí i udržování konsenzu s rozhodujícími vrstvami obyvatelstva. Komunistický režim v Československu neodnárodňoval, ale sovětizoval. Jednou stránkou procesu sovětizace bylo začlenění Československa do sovětského mocenského bloku a totální podřízení zájmům velmocenské politiky Kremlu; patřilo k tomu úkolování Československa při pronikání sovětského vlivu do třetího světa a do Latinské Ameriky, při vyzbrojování sovětských spojenců v arabské sféře. A vítězové „února“ si už ani nemohli hrát na suverénní československé politiky: v závěru Stalinovy éry byly v sázce i jejich životy.

Druhou stránkou sovětizace bylo vytvoření vnitřních předpokladů pro převzetí společenského systému sovětského typu. Doktrína neustálého přibližování sovět-

4 Viz KOSATÍK, Pavel – KOLÁŘ, Michal: *Jan Masaryk: Pravdivý příběh*. Praha, Mladá fronta 1998, s. 309.

skému příkladu byla dobrovolně přijatou svěrací kazajkou v zakladatelském období československého komunistického systému a trvale poznamenala zemi i její budoucnost na dlouhá desetiletí.

Lze vyjmenovat jednotlivé stránky a průvodní jevy procesu vnitřní sovětizace: rozbití demokratických struktur, fatální koncepce Československa jako strojírenské velmoci, zničení selského stavu a živnostenstva, deklasování velkých částí dosavadních elit, utrpení statisíců lidí, hluboké zásahy ve všech dalších sférách společenského života. Stalo se však něco ještě horšího, co bude zaměstnávat generace lidí ještě dlouho po zhroucení sovětského komunismu. Vpád sovětské moci do střední Evropy a následující sovětizace konstituovaného moderního státu a vyspělé ekonomiky vedly k tomu, že se Československo dostalo do jiné civilizační sféry, v níž se také uplatňovaly a byly prosazeny jiné hodnoty. Pro českou společnost z toho vyplynulo stále se stupňující technické a kulturní opožďování oproti těm evropským zemím, s nimiž mělo ještě po druhé světové válce srovnatelnou úroveň.

Bylo tedy české dvacáté století nejen časem dohánění, v němž byli Češi nejúspěšnější v prvních deseti letech samostatného státu, ale také dobou nového opožďování, ztraceného času, který se dohání jen velmi těžce a pomalu (pokud vůbec lze ztracený čas dohnat).

Mezi faktory, jež nelze zamlčet v bilanci negativních rysů české společnosti, bylo ono československé či české premiantství mezi satelity, jehož si všiml v roce 1956 britský velvyslanec v Praze. Dalo by se také říci – ztráta míry a soudnosti při projevování oddanosti Velkému bratru. Málokdo si už vzpomene na vlak darů Josifu Vissarionoviči Stalinovi k jeho sedmdesátinám v roce 1949. Ale kamenný sokl nad Vltavou stále připomíná, že největší pomník diktátorovi byl postaven právě v Praze a dokončen a slavnostně odhalen dva roky po jeho smrti – paradoxně v době již nazrávajícím k okamžiku, kdy byl „bůh“ svržen do prachu a nastalo vystřízlivění. Řeč je o servilitě v časech nesvobody, která se znovu vynořila po porážce „pražského jara“ a manifestovala se jako pokrytecká vděčnost za „bratrskou pomoc“ při porážce údajné kontrarevoluce. O cynismu a morálním marasmu, který vytvářel podhoubí každodennosti za „normalizace“ sedmdesátých a osmdesátých let.

Nad dary a verši pro Stalina se dnes můžeme útrpně pousmát, nad pomníkem mávnout rukou. Avšak „Češi“ se ve svém dvacátém století dopustili také mnohého, co dodnes zůstává strašlivou výčitkou a obžalobou, jaké krutosti byli schopni. Asi na prvním místě stojí poprava Milady Horákové a mnoho dalších politických vražd, maskovaných „třídní“ justici. Jistě, Státní bezpečnost a všechny ostatní potlačovací aparáty byly dobrými žáky sovětských, a dokonce i německých učitelů; teror byl součástí sovětizace země a často předčil metody nacistického gestapa. Avšak byl součástí zla, které zdaleka nebylo (jen) importováno. Bylo ho dost v samotné české společnosti, jak se to ukázalo již v atrocitách vůči německému civilnímu obyvatelstvu v Československu v prvním roce po válce.

* * *

Po každé utrpené porážce či jiném českém selhání se znovu a znovu kladla otázka: Kdo byl vinen? K českému dvacátému století patří jak svalování viny na geopoliti-

tické postavení, na cizí převahu, na strategické zájmy velmocí, jak pěstování mýtu oběti, tak i otevřená slova pojmenovávající vlastní spoluvinu na národních neštěstích; v jednom textu z roku 1988 nalézáme i tato tvrdá slova: „Když se to vezme kolem a kolem, pak jsme se, Češi a Slováci, úspěšně proplazili dějinami.“⁵

Historikovi znalému souvislosti se příčí české flagelantství a demonizování všeho českého, v českém prostředí tak časté; je jen rubem velikášství či furiantství projevaného v okamžicích, kdy se všechno daří, a taky neschopnosti vidět, co se děje za humny. Ve srovnání s kapitulací Francie v roce 1940 byla česká (československá) kapitulace v letech 1938–1939 lapálií, viděno v evropském kontextu. Podlehnutí českých intelektuálních elit sovětské komunistické ideologii bylo srovnatelné s tím, co se odehrálo po druhé světové válce mezi francouzskými intelektuály. Jenže i zde platí pointa starého latinského přísloví „*Quod licet Jovi, non licet bovi*“. Malé etnické společenství si nemůže dovolit to, co velmoc, jinak riskuje katastrofu; aby obstál, musí být malý dvakrát vitálnější, chytřejší a statečnější než velký.⁶

Bylo už řečeno, že současníci by neměli soudit příliš příkře své předchůdce, jestliže chtějí, aby k nim byli jejich potomci aspoň shovívaví a neztratili je za to, v jakém stavu po nich zůstává svět; často horší než ten, do něhož sami vstupovali. Dá se to přece říci i takto: Naši „Češi“ si dali ve dvacátém století nejeden gól do vlastní branky; na katastrofách, jež je postihly, nebyli bez viny. I tím, co způsobili Němcům z Čech, Moravy a Slezska, ublížili v první řadě sobě: znovu a znovu se to vrací jejich dětem a vnukům na hlavu jako bumerang, div ne jako dědičná vina.

Avšak alespoň jedno může být tehdejšími aktéry událostí i jejich dnešním kritikům útěchou: Způsobili potíže především své zemi, sami sobě a svým potomkům; nevyvolali ani evropskou, ani světovou katastrofu. Nebyl to Edvard Beneš, kdo pozval Stalina až do samého středu Evropy. Byl to Hitler, kdo svou válkou umožnil Sovětům vejít do Berlína, do Drážďan a do Prahy, kdo pomohl posunout hranice samotného Sovětského svazu o tři sta kilometrů na západ. Na konci války, hitlerovským Němcem rozpoutané a posléze prohrané, se vytvořilo ve střední, východní a jihovýchodní Evropě mocenské vakuum, které vyplnil a na čtyřicet let ovládl Sovětský svaz.

5 ŠIMEČKA, Milan: Národní viny. In: TÝŽ: *Konec nehybnosti*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1990, s. 108.

6 V debatě nad textem mé přednášky vyslovil německý historik Peter Heumos názor, že československý příklad tak početných systémových změn vede k úvaze, zda není namístě hovořit o historii adaptace lidí na nejrůznější politické formace spíše než koncipovat dlouhodobou perspektivu „návratu k demokracii“. Heumos se domnívá, že ve prospěch takové interpretace hovoří celoevropský vývoj, v jehož průběhu se občan stává (nejpozději od druhé světové války) – především v důsledku rozšiřující se role státu v oblasti péče o každodenní potřeby občana – „klientem“ státní moci, a to bez ohledu na to, v jakém politickém systému tato moc působí. Znamenalo by to tedy, že „Češi“ si připadali být ukráceni jako „klienti“ reálněsocialistického státu a toužili být „klienty“ na úrovni šťastnějších západoevropanů. Neuvědomovali si pravda, že aby mohli „kapitalisticky žít“, nestačí už „socialisticky pracovat“. (Poznámka z ledna 2010.)

Rozcestí, na nichž se ocitli Češi všech generací, byla a jsou značena úvahami nadepsanými „O naší současné krizi“ (Masaryk 1885), „Jací jsme“ (Peroutka 1924), „Češi nemocní dějinami“ (Bartošek 1969), „Co jsou Češi“ (Patočka), „Jací jsme, když je zle“ (Tigrid 1975) či „Naše nepřetržitá krize“, jak ironicky pojmenoval svou samizdatovou stať z prosince 1977 Jiří Dienstbier, přičemž ji uvedl mottem údajně z Machiavelliho: „Nepomůžeš-li si sám, nepomůže ti nikdo.“

Sázka na vlastní síly, na občanskou zodpovědnost za obecné poměry, na nezávislé občanské iniciativy, orientace na nedělitelnost svobody a platnost občanských a lidských práv bez výjimky pro všechny, to byla ideová a politická výbava těch, kdo nekapitulovali po porážce československého jara z konce šedesátých let a kdo z této porážky vyvodili závěry, kudy povede cesta k demokracii pro všechny. Po deset let, 1977 až 1987, to byla v českém prostředí pouze Charta 77 a s ní propojený Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných, kdo veřejně nesl prapor občanského helsinského procesu a podílel se na vytváření evropského veřejného prostoru.

Takřka čtyřicet let předtím, než dozrály vnitřní podmínky ke schopnosti využít šance k sebeosvobození (jestliže vznikne), a dokonce se na vytváření takové šance podílet, napsal – v roce 1949 – jeden z poúnorových exulantů Pavel Tigrid úvahu o tom, jaká je úloha politické emigrace a na čem závisí osvobození od komunistického totalitarismu:

„...nevěřím, že by naše politická emigrace ... mohla vypracovat a realizovat ideový, politický, hospodářský, sociální a kulturní program, jenž by byl více než dočasnou improvizací; nevěřím, že by naše politická emigrace ve svém dnešním složení mohla nebo i měla vést národ po přejití té poslední, velikánské vichřice. (...)

Velikou a reálnou naději vidím v tom, že v domácím prostředí vznikne skupina lidí, jež bude mít nejlepší předpoklady k úspěšnému mravnímu a politickému vedení národa. Vyrostete totiž v prostředí velké, živelné a životadárné *touhy po svobodě*, jež v každém totalitním režimu sílí a roste úměrně s útlakem v té tenké národní vrstvě, jež ač nepatrnou v poměru k celku, přece je jeho avantgardou, jeho etickým podhoubím. (...) Těto národní menšině, bojující a inteligentní, bychom měli zasvětit svou práci venku. K její podpoře bychom měli vytvořit pracovní kolektiv z nejlepších našich osobností v zahraničí ... a pokusit se doplňovat její práci tam, kde ona sama nemůže zasáhnout.“⁷

Život potvrdil, že to byla správná orientace. Tigrid na ní později založil svou politickou strategii uplatňovanou ve *Svědectví*, a touto cestou šly i další generace emigrace „atomového věku“ v sedmdesátých a osmdesátých letech.

* * *

7 TIGRID, Pavel: [Limity politického exilu.] In: PREČAN, Vilém (ed.): *Hluboká stopa: Nezávislá revue Skutečnost 1949–1953*. Praha, Československé dokumentační středisko 2008, s. 106 n.

Co zbývá dořici? Takřka všechno: české dvacáté století mělo více dimenzí, než kolika jsem se mohl letmo dotknout.⁸ Na závěr už jen vysvětlení mé pochybnosti, zda české dvacáté století opravdu skončilo. Pramení z poznatku, že čeští současníci jsou i dnes neustále konfrontováni se vším, co v nich a kolem nich zanechalo předcházející století; dokonce i s mnohým z toho, na co varovně poukazoval TGM. Dvacáté století se Čechům připomíná také ztrátami, které utrpěli, i vinami, jimiž jsou obtíženi, třebaže přemnoží si ani jedno, ani druhé ještě nestačili uvědomit.

Po devatenácti letech od zázraku sebeosvobození je zřejmé, že překonání následků komunistické éry bude trvat déle, než jak to na začátku devadesátých let odhadovali i největší pesimisté. Je také stále zřetelnější, jak neblahé dědictví po sobě zanechala sedmdesátá a osmdesátá léta, kdy dospívala a vstupovala do profesního života většina těch, kdo tvoří páteř současného politického establishmentu, respektive politického personálu všeho druhu. (Mají, žel, horlivé žáky i v dnešní mladé generaci.)

Historik často jen počítá padlé ve válkách, k nimž nemělo nikdy dojít, registruje promarněné šance a posmrtně oceňuje ty, kteří byli ukamenováni davem nebo nespravedlivě zapomenuti. Předvídat nedokáže, prognózy historiků mají stejnou cenu jako zaručené tipy prodávané při koňských dostizích (jak už před lety vtipně poznamenal Donald Cameron Watt).

Protože však při pozorném pohledu občas spatří v minulosti i zázraky, na něž se svého času nikdo už ani neodvážil věřit, může být historik poslem naděje, načerpané z pohledu zpět a z konfrontace beznaděje v nesvobodné minulosti a dnešních šancí, které přinesla svoboda.

Proto se mi zdá, že česká skutečnost roku 2008 je koneckonců lepší, než by mohla být, jestliže vezmeme v úvahu hloubku utrpěných porážek a selhání, diskontinuitních propadů, trojí velké ztráty na elitách (po roce 1938, v padesátých letech a znovu po roce 1968), deformování života celých generací, opakovanou izolaci od ostatního světa. Navzdory tomu, že si nezastírám, kolik je v české společnosti – kromě všeho jiného – také nelásky a předsudků vůči těm, kteří mluví jiným jazykem nebo mají jinou barvu pleti, kolik je v ní závisti a malichernosti – onoho

8 Čtu-li dnes svůj text nyní, skoro po půldruhém roce od jeho napsání, uvědomuji si, že má přinejmenším dvě velké mezery. Do bilance českého dvacátého století není zahrnut proces rozdrobení sociálně-politického hnutí po srpnu 1968, který vyústil do „milionů soukromých kapitulací“ a do přizpůsobení většiny společnosti „obnověnému pořádku reálného socialismu“, se všemi sociálně-politickými, duchovními a morálními důsledky pro budoucnost. Stranou zůstal také způsob, jak byl v Česku na samém sklonku 80. let svržen komunismus a v 90. letech obnovena demokracie a kapitalismus, včetně pokusu vytvořit přes noc vrstvu „českých rothschildů“ a se všemi průvodními jevy, jako je „tunelářství“ a korupce na jedné straně a neschopnost provést sice nepopulární, ale potřebné reformy – zdravotnictví, systému důchodového pojištění a další – na straně druhé. Jak řečeno, ve výčtu mezer by bylo možné pokračovat *ad infinitum*, třeba seznamem témat, na něž se nedostalo. (Poznámka z ledna 2010.)

pověstného čecháčkovství – korupce a nezájmu o věci veřejné, snahy uzavřít se do vlastní skořápky z obavy, že vstoupit do otevřeného světa je příliš náročné.

Pohled zpět na české dvacáté století osvětluje také hvězdné minuty a hodiny, které Češi – skeptičtí, nespravedliví a často nelaskaví i vůči sobě – nejsou schopni ani vnímat, natož ocenit jako zdroj oprávněného sebevědomí. Jsem si jist, že pozornosti naší konference neujdou ani světlé stránky českého dvacátého století, jakkoli bude kritická, jak se na historiky sluší a patří.

Zlom mezi „totalitou“ a „demokracií“

Československý rok 1989 v alternativách

Jiří Suk

Úvodem

Historické mezníky, historické komplexy

Československý rok 1989 se výrazně liší od předchozích mezníků a v jistém smyslu je završuje. Naznačuje to pronikavá situační hříčka s pootočením dvou číslic na imaginárním ciferníku osudových intervalů: jaro 68/89 podzim. Češi a Slováci sdíleli velmi vzácný, ale o to mohutnější triumf historické satisfakce: mohli dovršit „přerušenu revoluci“.¹ V mrazivých listopadových a prosincových dnech prožívali jedinečný sváteční čas – doslova „karneval revoluce“.² Po dlouhých desetiletích drasticky „omezené suverenity“ se stali subjektem vlastních dějin a jejich obecná vůle se bezprostředně vtělovala do reality. Ve smyslu národa jako svrchovaného subjektu vlastních dějin – a při vědomí podstatných rozdílů – se mezník 1989 podobá předělům 1848 a 1918. Češi sami rozhodovali o své budoucnosti. Naproti tomu při srovnání našeho roku 1989 se zlomy 1938, 1948 a 1968 je rozdíl na první pohled zřejmý: tyto „osudové osmičky“ vypovídají především o tom, čeho jsme se museli vzdát – a zpravidla přitom došlo na „nejhorší možnou variantu“.³

1 Viz SKILLING, Harold Gordon: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 1976.

2 Viz KENNEY, Padraic: *Karneval revoluce: Střední Evropa 1989*. Praha, BB/art 2005.

3 Viz TŮMA, Oldřich: Nejhorší možná varianta: Srpen 1968. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 2 (2009), s. 318–340.

Přemýšlet o tom, co a jak mohlo dopadnout *jinak*, znamená tedy – vzhledem k dramatickým propadům české existence ve 20. století – uvažovat o tom, co a jak mohlo dopadnout *lépe*. Představy, že dějiny mohly proběhnout jinak a lépe, patří ovšem k českým komplexům a už jen z terapeutických důvodů má smysl se těmito komplexy zabývat.⁴ Je jich totiž celá řada: Pokud by se nerozpadlo Rakousko-Uhersko jako záštita malých středoevropských národů... Pokud bychom se v roce 1938 bránili hitlerovskému Německu... Pokud bychom v letech 1945 až 1948 nepropadli levicovému a všeslovanskému blouznění... Pokud bychom v roce 1968 rozhodněji čelili brežněvovskému Rusku...⁵ Pokud bychom na počátku devadesátých let nepropadli neoliberální ideologii...!

Úvahy o „smyslu českých dějin“ či „českém údělu“ ve „věku extrémů“ by tedy mohly fungovat také jako vyrovnávání s českými komplexy. Věcné zkoumání reálných vývojových alternativ k tomu může přispět. Nespočívá totiž jen v čiré radosti z konstruování, obsahuje také archaickou, ale (prý) stále platnou devizu – že z dějin se lze poučit: „Zkušeností se nechceme stát jen chytrými (pro podruhé), jako spíš moudrými (navždy).“⁶ To je ovšem velmi náročný úkol – těžký pro jednotlivce, o mnoho těžší pro národ. Jistě by se taky dalo přemýšlet a psát o promarněných příležitostech poučení z dějin (mnoho by o tom věděl Vasil Biľak, ideový otec *Poučení z krizového vývoje* z roku 1970).⁷ Z toho je zřejmé, že dějiny se nejen píší, ale ještě pořád i tvoří – navzdory tvrzení, že žijeme v „době posthistorické“ a o všem podstatném již bylo rozhodnuto. Jsou tím, co se dělo, a budou tím, co se děje právě teď a tady – i naším přičiněním, i naší nečinností. Takzvané virtuální dějiny pak v tomto smyslu nejsou a nemohou být nijak výrazně vzdálené od dějin takzvané skutečných: chápejme je proto nejen jako to, co se nestalo, ale stát se mohlo, nýbrž také jako to, co by se stát mělo a co se stát může.

Zakladatelem českých moderních virtuálních dějin v takto rozšířeném pojetí by pak nebyl nikdo jiný než František Palacký. Na úsvitu moderní české státnosti, v roce 1848, ostře a předvídavě narysoval kontury české existence ve středu Evropy. Ve známém „Psaní do Frankfurtu“ z 11. dubna odmítl německou identitu, a záro-

4 Psychologicky zabarvený pojem „komplex“ ukazuje na složitost problému lépe než chytlavý mediální termín „osudová osmička“. Za příklad lze vzít texty pronikavého diagnostika jedné z „osmiček“ Jana Tesaře (TESAŘ, Jan: *Mnichovský komplex: Jeho příčiny a důsledky*. Praha, Prostor 2000).

5 O alternativách historického vývoje Československa v přelomových letech 1938, 1948 a 1968 pojednávají studie Pavla Šrámka, Víta Smetany a Oldřicha Tůmy v minulém dvojčísle *Soudobých dějin*. Zde prezentovaná stať na ně volně navazuje.

6 BURCKHARDT, Jacob: *Úvahy o světových dějinách*. Přeložil Jiří Loser. Olomouc, Votobia 1996, s. 11.

7 *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ: Rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany*. Praha, Svoboda 1978.

veň varoval protiněmecky naladěné Čechy před všeslovanským pokušením a splynutím s velkým ruským národem. Jasnozřivě, se stoletým předstihem předjímal německou i ruskou invazi do střední Evropy a její důsledky, pokud budou zdejší malé národy rozděleny „na množství republik a republiček“, bez silné a spravedlivé nadnárodní záštity.⁸ Těmito slovy varoval před rozpínavostí z Východu: Rusko „hrozí během čím dále tím rychlejším zploditi a založiti *univerzální monarchii*, tj. nepřehledné i nevyslovitelné zlé, neštěstí bez míry a hranic, jehož bych já, Slovan tělem i duší, pro dobré lidské neméně těžce želel, byť i tato monarchie prohlašovala se za slovanskou“.⁹ Pronikavá schopnost předvídavosti, pramenící ze znalosti dějin a ostrého vnímání současnosti v historických souřadnicích, je obdivuhodná. A přemýšlíme-li o roku 1989 jako o konci ruské nadvlády, která vystřídala nadvládu německou, nemůžeme nezpomenout moudrého Františka Palackého.

* * *

Porovnáme-li letopočet 1989 s českými, respektive československými „osudovými osmičkami“ ve 20. století, najdeme významný rozdíl, který spočívá ještě v něčem jiném než právě v tom, že *annus mirabilis* nekončí osmičkou. U všech předchozích mezníků bezprostředně a cílevědomě ovlivňovaly dění ve střední Evropě a Československu velmoci: v roce 1918 vítězové Velké války, v roce 1938 čtyři „mnichovské“ mocnosti pod taktovkou Německa a v letech 1948 i 1968 komunistické Rusko. Rok 1989 bývá charakterizován jako imploze středoevropských komunistických režimů. Tomuto vnitřnímu zhroucení či sesutí napomohla zdrženlivá politika východní supervelmoci, která jakoby zázrakem ponechala satelitní státy svému osudu a rezignovala na diplomatický nátlak i vojenské intervence. Jak se ukazuje dnes, po dvaceti letech, nebyl to „konec dějin“ a definitivní vítězství liberální demokracie, ale jen „vítězství naděje“ na lepší svět.¹⁰

Převraty ve střední a východní Evropě byly propojeny a vzájemně se ovlivňovaly, mluvílo se o dominovém efektu. Tak úzká „spřízněnost osudem“ může ovšem vyvolávat nové a nové spekulativní otázky. Co by se stalo v Československu, pokud by například šéf východoněmecké státostrany Erich Honecker postupoval podle obdivovaného vzoru čínských komunistů a hned na počátku října nechal nekompromisně potlačit demonstrace v Lipsku? Americký historik John Lewis Gaddis uvádí, že o nenásilný průběh občanských nepokojů se výrazně zasloužil nečekaný aktér –

8 PALACKÝ, František: Psaní do Frankfurtu. In: ZNOJ, Milan – HAVRÁNEK, Jan – SEKERA, Martin (ed.): *Český liberalismus: Texty a osobnosti*. Praha, Torst 1995, s. 35–40, zde s. 39.

9 Tamtéž, s. 37.

10 Právě tak nazval John Lewis Gaddis kapitolu o pádu komunismu ve své knize *Studená válka* (Bratislava, Slovart 2006, s. 208–225).

dirigent lipského Gewandhausorchestru Kurt Masur, který díky osobnímu charizmatu a světové proslulosti vyjednal stažení pořádkových oddílů.¹¹ Co kdyby byl zrovna na turné? No, nebyl. Nicméně je zřejmé, že ve vypjatých situacích mohou rozhodovat zdánlivé maličkosti – například několik přesvědčivých slov, výrazných gest i výmluvné mlčení. V revolučních dobách emocionalita častěji nabývá vrchu nad racionalitou, v dobrém i ve zlém.

Jiné cesty Československa k demokracii?

Jaké alternativy hledat v jednoznačné vývojové trajektorii „od totality k demokracii“? Nebude takové pátrání zbytečné? Československý komunistický režim, svázaný se sovětskou invazí a okupací a „poučený z krizového vývoje“, byl přece až do svého konce politicky strnulý a bez reformního potenciálu. Proti němu stála slabá opozice, která neusilovala o jeho svržení, nýbrž o politický dialog. Ten ovšem českoslovenští komunističtí místodržitelé nehodlali vést s nikým. V patové konstelaci záleželo na tom, zda se „mlčící většina“ vzchopí a promění v historického aktéra nebo zda setrvá ve svém ustrnutí až do okamžiku, kdy sama státní moc, pod mohutným vnějším tlakem, učiní první liberalizační kroky.

Taková alternativa se vůbec nejevila jako scestná. Právě naopak, uhranutí z nehybnosti posrpnových dějin bylo velmi silné a místo vůle k činu vyvolávalo bezzubou ironii, skepsi a pocit zmaru. Komentátoři československého vysílání Rádia Svobodná Evropa se s neskrývaným sarkasmem v září, říjnu a první polovině listopadu 1989 vyjadřovali o bohorovně pasivitě Čechů a Slováků a stavěli ji do nelichotivého kontrastu s právě probuzenými východními Němci. Disident Jan Ruml tehdy zakončil svůj komentář pro listopadové (ještě předrevoluční) vydání samizdatových *Lidových novin* velmi hořkým konstatováním: dráty obepínající Československo postupně zreziví, zátarasý se propadnou do země „a my s hrůzou zjistíme, že bez vlastního přičinění jsme už také svobodní“.¹² Vlivní pozorovatelé a analytici připouštěli, že režim může vydržet až do 18. sjezdu Komunistické strany Československa v červnu 1990. Strana si na něm zvolí nového generálního tajemníka a předtím pravděpodobně i nového prezidenta republiky, protože nemocnému Gustávu Husákovi skončí v květnu již třetí pětileté období. Husák a Jakeš odejdou z čela státu a strany. Ale kdo je nahradí? Miroslav Štěpán? Ladislav Adamec? Lubomír Štrougal? Někdo jiný? A s jakou politikou „nový“ muž přijde? Vzhledem ke známému politickému vývoji ve střední Evropě v čase hroucení starých pořádků je pravděpodobné, že jiné vedení KSČ by tak či onak zahájilo liberalizační politiku. A při pomýšlení, že svobodu nakonec přinesou ti, kteří ji dlouhá léta potlačovali, se svírají vnitřnosti. Bez jednoznačného symbolického i politického odvrhnutí „staré-

11 *Tamtéž*, s. 214.

12 RUML, Jan: Hra s čísly. In: *Lidové noviny*, roč. 2, č. 11 (listopad 1989), s. 2 (samizdat).

ho režimu“ z vůle milionů občanů v ulicích by přechod k demografii určitě vypadal jinak, byl by komplikovanější a kontroverznější.

Pátek 17. listopadu 1989 bleskově změnil všechny skeptické prognózy. V následujícím týdnu vyrazily do ulic českých, slovenských, moravských a slezských měst desetitisíce, statisíce, úhrnem miliony demonstrantů. Rozhodná invaze dosud pasivního občanského živilu povalila „starý režim“ a vyvolala jednoznačný pocit ostrého řezu: jako by za jednou érou spadla těžká opona a vše bylo náhle jinak. Takto vnímali převratné dění v Československu v roce 1989 jeho samotní aktéři a stejným způsobem je bezprostředně popisovali a interpretovali západní komentátoři a analytici. Na hřích dlouhé a nelichotivé pasivity se rychle zapomnělo. Převládlo pochopitelné mínění, že tak mohutný pohyb nemá žádnou generální alternativu, především s ohledem na mezinárodní kontext, vždyť komunistické režimy ustupovaly nebo padaly všude v okolních satelitních zemích! Proto se vše jeví jako víceméně jasné – do Listopadu i po něm.

„Devětaosmdesátý“ zřejmě není tak tvrdý interpretační oříšek jako „osmašedesátý“, přesto se pokusím ukázat, že i ve zdánlivě jednoznačném „roce zázraků“ to bylo složitější, než se na první pohled zdá. Virtuální historie se dá dělat dvojnásobným způsobem: historik může volit mezi *narativem protifaktové epizody* a *konstrukcí protifaktového světa*. V prvním případě mění jen jeden faktor a ostatní ponechá nezměněny, v druhém případě změni od určitého zlomového bodu celou minulost.¹³ V tomto textu se důsledně držím prvního postupu.

V historických pramenech odhaluji vývojové křižovatky a pokouším se v základních obrysech naznačit směry či cesty, jimiž se političtí aktéři a společnost mohli vydat, ale nevydali. Držím se poměrně přísných kritérií, která pro virtuální historii stanovil britský historik Niall Ferguson: „protifakt“ musí být pravděpodobný, respektive důvěryhodný; historik operuje v daném dějinném kontextu, v němž se aktéři rozhodovali mezi několika alternativami; možné alternativy musí být doloženy písemně, orálně, případně jinak – musí mít formu relevantního historického pramene.¹⁴ Konstrukci úplného alternativního historického světa ponechávám na badatelích s větší odvahou a hlubší imaginací.

13 Viz DOLEŽEL, Lubomír: *Fikce a historie v období postmoderny*. Praha, Academia 2008, s. 120. Někteří postmoderní historici tvrdí, že alternativní historie založená pouze na „protifaktových epizodách“ je vnitřně rozporná, neboť ponechává v platnosti události, které by se v důsledně rozvíjené kontrafaktuální trajektorii již nemohly stát. Podle těchto historiků existuje jen jediná možnost: důsledná konstrukce alternativního historického světa. Doležel ovšem klade (a pečlivě zdůvodňuje) hranici mezi „protifaktovou historií“ a „protifaktovou historickou fikcí“ – hranici, kterou se radikální postmodernisté snaží úplně vymazat. (*Tamtéž*, pozn. 3 a dále.)

14 FERGUSON, Niall: Virtuální dějiny: O ‘chaotické’ teorii minulosti. In: TÝŽ (ed.): *Virtuální dějiny: Historické alternativy*. Praha, Dokořán 2001, s. 19–78; viz k tomu DOLEŽEL, L.: *Fikce a historie v období postmoderny*, s. 126–128.

Vynechaná předehra

Zklamaná naděje Gorbačov

Nejprve si položme otázku: rýsovala se nějaká možnost změny ještě před listopadem 1989? Byla to více naděje, méně možnost. A byla spojována se jménem sovětského vůdce Michaila Gorbačova a jeho *perestrojkou*, která představovala nový pokus o reformu takzvaného reálného socialismu, očividně zaostávajícího za kapitalistickou ekonomikou. Čarovné slovo *změna* viselo ve vzduchu jako tajemné orákulum od té doby, kdy bylo jasné, že Sovětský svaz se pouští do vážně míněného reformního experimentu – tedy minimálně od zasedání ústředního výboru sovětských komunistů v lednu 1987, na němž Gorbačov a jeho lidé prosadili, aby „revoluci shora“ doplnila „demokratizace zdola“. Sovětská reforma překročila Rubikon a otevřela dokořán dveře svobodě slova, *glasnosti*.¹⁵

V československém místopředselském sboru rostla po této události nervozita. Předsednictvo Ústředního výboru KSČ tvořili funkcionáři spjatí se sovětskou invazí v srpnu 1968 a s tvrdým potlačením svobodných občanských aktivit. Pro ně skutečná, nepředstíraná změna znamenala přinejmenším konec politické kariéry, v horším případě ostudný odchod z veřejného života spojený s obviněním z vlastizrady. Velmi dobře věděli, jak zrušení cenzury za několik dnů zgruntu promění pasivní společnost složenou z atomizovaných jedinců v agresivní opoziční veřejnost. Na svůj hořký úkor to zažili v krátkém, ale převratném čase „pražského jara“ 1968. A nyní – na sklonku roku 1987, před vstupem do jubilejního „osmičkového“ roku – pociťovali někteří z nich velkou existenční úzkost. Zvýšená citlivost pro fatální mocenské zvraty před nimi vykreslovala hroživou virtuální realitu. Na schůzi předsednictva ÚV KSČ 19. listopadu pražský městský tajemník strany Antonín Kapek volal: „Strašně se to podobá r[oku] 1967. Eto vaše dělo, řekl Brežněv a odejel. (...) Tomu průseru už nikdo nezabrání, už to letí. Je to začátek.“¹⁶ – Předseda Federálního shromáždění ČSSR Alois Indra propadl stejnému fatalismu: „Je nám velice těžko, zejména těm, co to prožívali před 20 lety. Ta krize je tady. (...) Proč u nás musí být situace, že lidé odejdou z funkce tím, že zemřou nebo je podupáme.“¹⁷ – Tajemník ÚV KSČ Vasil Biľak se nastávající krizi tolik nepoddával: „U nás nemůžeme mluvit o východiscích z ‘mrazivé noci’.“¹⁸ „Musíme se naučit, že

15 Viz DURMAN, Karel: *Útěk od praporů: Kreml a krize impéria 1964–1991*. Praha, Karolinum 1998, s. 343.

16 KOUDELKA, František (ed.): Husákův pád 1987: Dokumenty k oddělení funkcí prezidenta ČSSR a generálního tajemníka ÚV KSČ a k nástupu Miloše Jakeše do čela KSČ. In: *Soudobé dějiny*, roč. 7, č. 3 (2000), s. 473–525, dokument č. 1 – Poznámky šéfredaktora Rudého práva a člena sekretariátu ÚV KSČ Zdeňka Hoření z jednání předsednictva ÚV KSČ o návrhu zprávy pro připravované 7. zasedání ústředního výboru, s. 500.

17 Tamtéž, s. 501.

18 Tamtéž, dokument č. 2 – Zápis z jednání předsednictva ÚV KSČ o návrhu zprávy pro připravované 7. zasedání ústředního výboru, s. 482.

Komunistický summit nadějí i obav. Dveře, které Gorbačov otevřel změnám, přinesly do Sovětského svazu i jeho satelitů notný průvan (v popředí zleva Gustáv Husák, Todor Živkov, Erich Honecker, Michail Gorbačov, János Kádár a Nicolae Ceaușescu (foto z Archivu Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.)

nebudeme odcházet s chybami.“¹⁹ Z existenčních obav těch, kteří počátkem srpna 1968 podepsali a odeslali do Moskvy „zvací dopisy“, je znát, že potencialita změny působila mocně a neodbytně.

Základní podobnost Gorbačovovy „perestrojky“ a dřívějšího Dubčekova „obrodného procesu“ musela vyvolat otázku přehodnocení oficiálního výkladu invaze jako „bratrské pomoci“, který obsahovalo *Poučení z krizového vývoje*. V myslích lidí a v jejich soukromých debatách ožívaly nejrůznější virtuální trajektorie, Československem se šířily zprávy, zvěsti a spekulace o tom, co Gorbačov řekl, naznačil a co

¹⁹ Tamtéž, dokument č. 1, s. 499.

již brzy dozajista učiní. Mnoho Čechů a Slováků žilo v naději, že sovětští reformátoři vymění alespoň některé z těch činitelů ve vedení KSČ, kteří ztělesňovali a symbolizovali protireformní strnulost, a že tím umožní, nebo alespoň přiblíží rehabilitaci „obrodného procesu“ z roku 1968. Po dlouhých letech nudy se konečně něco dalo do pohybu! Intenzivní šeptanda prokazovala, že touha po v zásadě jakékoli změně je opravdu veliká. Zůstávala však jen v rovině naděje, scházela vůle zasadit se o ni vlastními silami. Na jedné straně se z této touhy stala nezávazná konverzační hra, na straně druhé ovšem výrazně klesala formální autorita „normalizačního“ režimu, který ztrácel jak vnější oporu, tak vnitřní soudržnost, založenou na lhostejnosti.

Jaký měla Moskva v Praze prostor k manévrování? Dosti omezený. Proreformní imperátoři by jistě uvítali personální změny v čele satelitních států, zvláště pokud by učinily politiku „perestrojky“ důvěryhodnější; avšak pochopitelně jen takové změny, které by v těchto zemích nenarušily politickou stabilitu. Co mohli dělat, nebyl-li po ruce žádný československý (východoněmecký, rumunský) Gorbačov? Představa, co by nastalo, kdyby z předsednictva ÚV KSČ odstranili Brežněvovy muže – Biřaka, Indru, Kapka, Jakeše, Husáka a další – nepatří k reálným alternativám a nemá smysl ji rozvádět. Vládcové z Kremlu si to prostě nepřáli, tím spíše, když je českoslovenští místodržitelé ubezpečovali o své oddanosti reformám, jimž však od srdce přáli nezdár.²⁰ Z toho správcové impéria vycházeli, jednali realističtější a pragmatičtější. Velmi bedlivě sledovali existenční zápas o přeskupení sil uvnitř předsednictva ÚV KSČ, který vrcholil v listopadu 1987. Doprovázely jej palácové intriky a taktizování. Biřakova konzervativní skupina se upnula k odstranění generálního tajemníka strany Gustáva Husáka a předsedy federální vlády Lubomíra Štrougala jako nejviditelnějších představitelů „normalizační“ státní moci a v tomto snažení se spojila s realisty typu Ladislava Adamce, tehdy předsedy české vlády a místopředsedy vlády federální. A sovětští reformisté měli starost hlavně s tím, aby ostré spory mezi československými soudruhy nepronikly ven a aby se z nástupnické krize nestala krize společenská. Poradce sovětského generálního tajemníka Vadim Medveděv proto nabádal svého šéfa: „Dnes je hlavním úkolem hledat řešení v rámci předsednictva ÚV KSČ.“²¹

20 Karel Durman (s odvoláním na paměti A. S. Čerňajeva *Šest let s Gorbačevym*) uvádí, že Gorbačov si falešnou československou hru na „perestrojku“ uvědomil asi až na konci roku 1988. „Již 15. ledna [1989], na poradě se svými spolupracovníky majícími na starosti 'země socialistického společenství' (Jakovlevem, Čerňajevem a Frolovem), ukázal druhou, potlačovanou tvář politika, jenž má satelitních fundamentalistů dost. Přečetl přítomným nepříznivou situační zprávu KGB z Prahy a komentoval ji takto: 'Divoce tam naši *perestrojku* nenávidí... celá ta banda (*kodla*), která se chopila moci v roce 1968 a byla zahrnována přízní Brežněva a spol. Prorokují nám úplný krach.'“ (Viz DURMAN, K.: *Útěk od praporů*, s. 424 – viz pozn. 15.)

21 PREČAN, Vilém (ed.): Svědectví o rozpadu „socialistického společenství“: Ukázky z memoárů Michaila Gorbačova, Vadima Medveděva a Valerije Musatova. In: *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 4 (1998), s. 509–554, zde s. 544 (přeložila Růžena Seydlerová).

Ve svých pamětech muži z Kremlu zdůrazňují, že Sovětský svaz ve vztahu k „bratrským zemím“ uplatňoval „politiku nevměšování“.²² Především Gorbačov se pokouší vstoupit do historie jako zásadní odpůrce takzvané Brežněvovy doktríny omezené suverenity. Neměnnost imperiálních pojmů ho však zrazuje. Vždyť to byl sám Brežněv, kdo mluvil o politice nevměšování, dokonce i v čase invaze takřka půlmilionové armády do Československa. Byl připraven kdykoli zopakovat to, co řekl v prosinci 1967 prvnímu tajemníkovi československých komunistů Antonínu Novotnému, jenž ho marně žádal o podporu: *Eto vaše dělo*. Pojem „nevměšování“ je proto třeba pečlivě vážit v měnících se kontextech a mocenských odstínech. Za Gorbačova znamenal asi toto: dát ruce pryč od palčivého problému a nepřidělavat si další starosti, kterých je doma až nad hlavu. V tomto pojetí ovšem znamenala politika nevměšování zakonzervování starých sil – tedy pravý opak reformního étosu. Narážíme na obzvlášť vydařený historický paradox: zatímco Brežněvovo *Eto vaše dělo* uvolnilo (byť mimoděk) prostor pro reformní proces „pražského jara“, tak Gorbačovovo *Eto vaše dělo* (zcela konsekvantně) reformy ve stylu „perestrojky“ v Československu zablokovalo. V lednu 1988 řekl sovětský generální tajemník novému generálnímu tajemníkovi československému, Miloši Jakešovi: „Souhlasím s vámi, že nemáme důvod přehodnocovat tyto události, ani pokud jde o internacionální akci. Snaha některých aktivistů ‘pražského jara’ poukázat na sebe jako zákonitě předchůdce sovětské přestavby neznamená nic jiného než úder proti naší přestavbě.“²³

Obroda – legitimní, avšak zavržený aktér československé „perestrojky“

V květnu 1990 představil Michail Gorbačov předsedovi Federálního shromáždění ČSFR Alexandru Dubčekovi zcela opačný postoj: „To, že byly potlačeny pokusy o obrodu v Československu v roce 1968, projevilo se jako velké strategické pochybení, které se negativně projevilo i ve vývoji Sovětského svazu. Vojenský tlak v srpnu 1968 v podstatě pohřbil inovace a reformy, mezi jinými i v naší zemi. Všichni jsme ztratili spoustu času.“²⁴ Reformátoři ztratili veškerý čas – Sovětský svaz byl na pokraji zániku a v Československu už se rozhodlo o návratu ke kapitalistické ekonomice. Ocenění československého pokusu o reformu socialismu přišlo pozdě.

22 Viz GORBAČOV, Michail S.: *Žizň i reformy: V dvouh knigach*. Moskva, Novosti 1995; MEDVEDĚV, Vadim A.: *Raspad: Kak on nazreval v „mirovij sistěme socializma“*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 1995; MUSATOV, Valerij: *Predvestniki buri: Političeskije krizisy v Vostočnoj Jevrope (1956–1981)*. Moskva, Naučnaja kniga 1996. Kompletní pasáže z těchto knih pojednávající o Československu byly přeloženy do češtiny a publikovány v *Soudobých dějinách*, roč. 5, č. 4 (1998), s. 509–554 (Gorbačov s. 512–534, Medveděv s. 535–547, Musatov s. 548–550). Přeložily Růžena Seydlerová a Jana Váchová, vybral a úvodním komentářem opatřil Vilém Prečan.

23 Tamtéž – Výňatek ze záznamu rozhovoru Michaila Gorbačova s Milošem Jakešem 11. ledna 1988 v Moskvě, s. 553 (přeložila Růžena Seydlerová).

24 Citovaný úryvek z Gorbačovových pamětí viz tamtéž, s. 531 (přeložila Jana Váchová).

V čase Gorbačovovy „perestrojky“ a „glasnosti“ se reformní komunisté, vyhození z KSČ v roce 1970, považovali za přirozené pretendenty moci a cesty k jinému socialismu. Marně. Přesto nebude od věci prozkoumat jejich názory a představy. Je to důležité s ohledem na to, co přišlo po 17. listopadu 1989, kdy se spojení „normalizačních“ a reformních komunistů v jedné chvíli stalo žhavou aktualitou.²⁵ Svůj Klub za socialistickou přestavbu Obroda začali formovat v lednu 1988 a do veřejného života jej uvedli v únoru 1989. Zakladatelé byli přesvědčeni, že znovu udeřila hodina „demokratického socialismu“, neboť Sovětský svaz se konečně vydal cestou reforem: „Vycházíme z přesvědčení, že směr nastoupený Gorbačovovou perestrojkou má – obdobně jako pokus Pražského jara reprezentovaný Dubčekovým vedením – univerzální platnost pro celou východní polovinu našeho kontinentu...“²⁶ Českoslovenští eurokomunisté přijali výzvu doby a očekávali, že doba jim dá za pravdu.²⁷

Jejich životní téma bylo pevně spjato s poválečnými „osmičkovými“ mezníky-komplexy: roky 1948 a 1968. Vykládali je v následujícím duchu: po druhé světové válce zákonitě triumfoval socialismus nad kapitalismem, zdiskreditovaným dvěma strašlivými válkami, po únoru 1948 byl však triumfující socialismus deformován sovětským stalinismem, jehož pořádky si KSČ nechala vnutit a opustila československou cestu. Šedesátá léta však už z velké části patřila reformnímu hnutí, které usilovalo o vysvobození socialismu z „byrokraticko-centralistické diktatury mocenské aparátů elity“.²⁸ Vrcholem opravných snah byla politika „pražského jara“ 1968, kterou násilně přerušily invazní armády Varšavské smlouvy v srpnu tohoto roku. Na mohutný a přesvědčivý reformní proud reagovala neostalinská politika sedmdesátých a osmdesátých let čistkami a represemi a socialismus podruhé fatálně zdeformovala do tuhého centralistického režimu. Po dvaceti letech, v symbolickém roce 1988, aktivisté Obrody přese všechno stále věřili, že současný socialismus je možné reformovat. Umožnila jim to politika „perestrojky“ a „glasnosti“, proto bez váhání mluvili o „naší přestavbě“ a věřili, že napotřetí to vyjde.

Za svou označilo přestavbu ovšem také postbrežněvovské vedení KSČ. Dvojí přístup k reformám – „demokratický“ a „byrokratický“²⁹ – skýtal jen malou naději

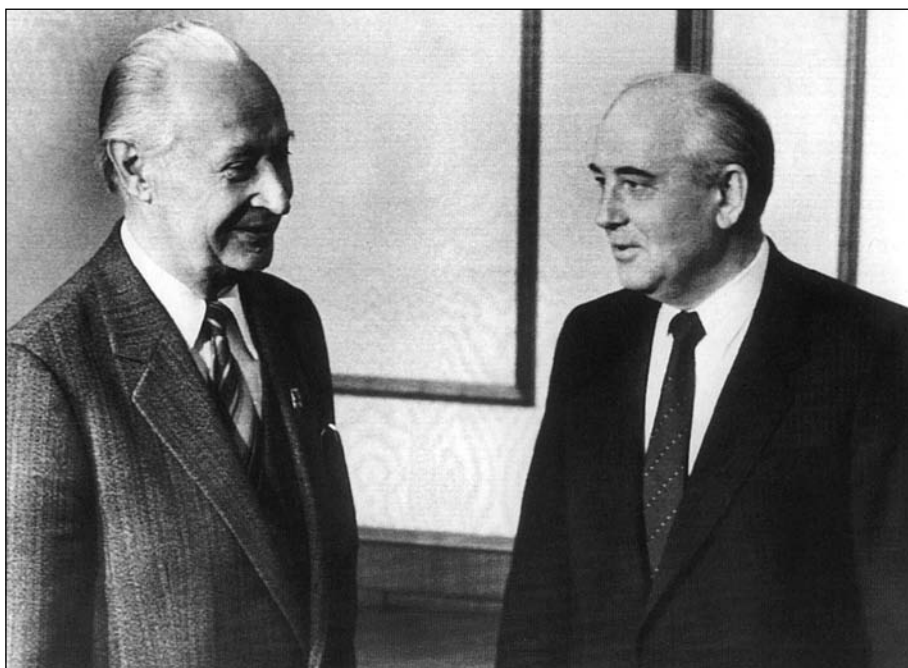
25 Viz dále v podkapitole „Udržet pozice socialismu!“.

26 KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOKOŠKA, Stanislav (ed.): *Obroda – Klub za socialistickou přestavbu: Dokumenty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Maxdorf 1996, dokument č. 13 – Dopis evropským levicovým stranám s informací o ustavení nezávislého klubu Obroda, jeho programu a formách činnosti (únor 1989), s. 52.

27 *Tamtéž*, dokument č. 46 – Zpráva Čestmíra Císaře k návrhu programových tezí klubu Obroda, přednesená na shromáždění členů klubu dne 17. června 1989, s. 121.

28 *Tamtéž*, dokument č. 5 – Výzva příslušníkům reformního hnutí z roku 1968 ke zformování společenství jako aktivní síly prosazující politické a ekonomické reformy, otištěná v prvním čísle samizdatového časopisu Dialog (červenec 1988), s. 34.

29 *Tamtéž*, dokument č. 61 – Otevřený dopis klubu Obroda členům KSČ, vyzývající k ideové a politické obrodě komunistické strany (2.10.1989), s. 145.

Alexander Dubček s Michaiilem Gorbačovem v květnu 1990 v Kremlu se shodli. Čas komunistických reformátorů však již minul (foto z publikace Alexander Dubček vo fotografii. Bratislava, Spoločnosť Alexandra Dubčeka – Nová práca s.r.o. 2000)

na konvergenci. Aby vůbec mohly být zahájeny, musila být nejprve odsouzena invaze ze srpna 1968. Ta ovšem představovala neuralgický bod, na kterém se naděje a plány zasekly. Rehabilitace „obrodného procesu“ jako předchůdce „perestrojky“ se nekonala především proto, že kremelští vůdci pro ni nehnuli prstem. Pokud by Gorbačov svá slova z května 1990, adresovaná symbolu „pražského jara“ Dubčekovi, vyslovil o rok či dva dříve, vše se mohlo odvíjet jinak. Možná maďarskou či polskou cestou smíření elit a rozdělení moci. Československo by v takovém případě vytvořilo se svými sousedy progresivní osu Varšava–Praha–Budapešť. S pokračujícím rozkladem východního bloku v letech 1987 až 1989 však českoslovenští komunističtí místodržitelé spoléhali na jinou, „konzervativní“ osu: Berlín–Praha–Bukurešť. Poměry se neuvolnily a předmětem negativní propagandy a policejních represí byly všechny opoziční skupiny, včetně klubu Obroda. Do prázdna vyznívala jasnozřivá varování jejích aktivistů, určená vedoucím i řadovým členům KSC, že neostalinská stagnace nakonec přivede k nástupu principiálně nesocialistické či vysloveně antisocialistické síly a věc socialismu tak prohraje.

Návrat reformních komunistů k moci nebyl sice pravděpodobný, ale ani nemožný. Mnozí aktéři československého disentu totiž věřili, že cesta vpřed dříve nebo

později povede právě prostřednictvím „osmašedesátníků“. Pozvolný přechod k demokracii – krok za krokem – předpokládali i zastánci jiných opozičně politických směrů – liberálové a konzervativci. Představa, že by se režim do základů zhroutil, se nacházela daleko za horizontem očekávání, v říši politických utopií. A tak vznikla velmi zvláštní situace: zablokovaný systém nedával naději na změnu iniciovanou zevnitř, což otevíralo pole pro spekulativní úvahy o dalším vývoji. Vyrůstaly z nejrůznějších představ a nadějí. Jen zvolna procitající společnost byla plná virtuálních projekcí, které výrazně oživovalo převratné dění v okolních zemích. Dvojaký vztah Jakešovy strany k Obrodě naznačuje, že i komunisté uvažovali alternativně. Veřejně ji sice odmítali a zostouzeli jako velké nebezpečí pro *jejich* socialistický režim, avšak nikterak jim to nebránilo v neveřejných sondážních jednáních s Obrodou, která za generálního tajemníka vedl jeho pomocník Jan Bouchal.³⁰ Mohl to být pokus o krizový scénář.

Československá společnost žila ve stínu kolektivního traumatu ze srpnové okupace. Na jaře, v létě a na podzim 1989 – v čase převratných změn v okolních zemích – se ono trauma vyznačovalo rovnováhou strachu: na jedné straně společnost neprotestovala kvůli strachu z represí a na druhé straně režim zcela ustrnul ze strachu před revolučním výbuchem. Taková rovnováha byla ovšem jen přechodným jevem, předjímajícím významné změny, k nimž společnost vnitřně dozrála. Avšak ti, kteří se nacházeli „uvnitř“, si to nedokázali uvědomit. V atmosféře zvláštního uhranutí se jako by na chvíli zastavily dějiny – lidé cítili, že něco nenávratně končí, ale nevěděli, co začne. O slovo se hlásily starší politické tradice: liberálnědemokratické, křesťanskodemokratické, liberálně-konzervativní, jenže reprezentanti jejich stranických zárodků – Demokratické iniciativy, Křesťanskodemokratické strany a Občanské demokratické aliance – se domnívali, že cesta k demokracii s největší pravděpodobností povede přes reformněkomunistický revival. Pavel Tigrid, autorita demokratického exilu, vyzýval předního disidenta Václava Havla – jako nejsilnější symbol protitotalitní rezistence – aby odložil identitu nezávislého intelektuála a přihlásil se k liberálnědemokratickému odkazu první republiky.³¹ Přál si, aby eurokomunistická ideologie, považující sebe samu za přirozenou pretendentku moci, našla reálnou protiváhu, než bude pozdě. Všichni čekali na rozuzlení. Zcela konkrétní strach se mísil s velmi rozmlženými, neurčitými nadějemi. Zdánlivě nehybná společnost byla plná potencialit, většinou nereflektovaných, ale zralých se vyklubat.

30 *Tamtéž*, dokument č. 30 – Informace federálního ministra vnitra Františka Kíncla pro předsednictvo ÚV KSČ o situaci v klubu Obroda po jednání Vojtěcha Mencla s Janem Bouchalem (před 7.3.1989), s. 80.

31 TIGRID, Pavel: Zpráva o stavu střední Evropy. In: *Svědectví*, roč. 22, č. 87 (1989), s. 524 n.; dále viz *Československé dokumentační středisko*, o.p.s. (Praha), Monitoring československého vysílání Radio Free Europe, Czechoslovak Broadcasting Department, politické bloky 294 a 296, politické komentáře Pavla Tigrida ve Svobodné Evropě z 22.10.1989 a 24.10.1989.

Sametová revoluce jako prostor pro virtuálně historické úvahy

Velkou změnu odstartoval 17. listopad 1989, kdy pořádkové jednotky brutálně zbily účastníky povolené studentské manifestace k padesátému výročí uzavření českých vysokých škol nacistickými okupanty. V klidné a líné Praze bylo takové násilí vnímáno jako krajní a nepřijatelné. Bezprostřední emotivní srovnání nacistické a komunistické brutality na mladé inteligenci dalo rozhodující impuls k mohutným občanským nepokojům, které povalily rozkolísaný režim. Rozjitřená paměť měla mocný účinek: 1939 a 1989! Dvě totality! Padesát let nesvobody! Rovnováha strachu byla zrušena.

Naším úkolem je prozkoumat ono společenské podhoubí s ohledem na to, co z něj mohlo vzejít, respektive co z něj nakonec vyrostlo a co nikoli. V centru pozornosti zde bude mezidobí, které lze charakterizovat jako *rupturu* v sociální a politické tkáni československé (či spíše české a slovenské) společnosti. V takového průrvě se z dosavadních pořádků a zvyklostí stává tvárné magma pro změny. To je samozřejmě možné jen po určitý čas, dokud se ruptura nezacelí (staro)novými pořádky. „Sametová revoluce“ – ve svých vůdčích představitelích a idejích – se vědomě vymezila jako uvážlivý a sebelimitující pohyb vpřed. Uprostřed všeobecného pozdvižení nechtěla být živelnou a bořící revolucí, nýbrž regulovaným, pokojným, kompromisním přechodem k demokracii. Právě proto je ono mezidobí krátké: od 17. listopadu 1989 do počátku února 1990, kdy byla na původním ústavním půdorysu formálně obnovena parlamentní demokracie. O většině podstatných a určujících věcí pro následující vývoj bylo rozhodnuto v tomto krátkém čase.

Rozhodující impuls? Virtuální úmrtí studenta Martina Šmída

Než se pustíme do úvah o potencialitách polistopadového vývoje, nelze pominout zprávu o smrti studenta Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy Martina Šmída, kterou v sobotu 18. listopadu večer vysílala česká redakce Rádia Svobodná Evropa a po ní další zahraniční stanice. V holé podobě, v níž hlasem Lídy Rakušánové zazněla v éteru, působila zvěst hrozivě: „Komunistická policie v Praze ubila v pátek večer dvacetiletého studenta Martina Šmída.“³² Svobodná Evropa ji odvysílala na základě velmi podrobného rozboru okolností údajného úmrtí, který telefonicky podal novinář nezávislé Východoevropské informační agentury Petr Uhl.³³ Disident a dlouholetý politický vězeň vycházel z barvitě vylíčených údajů Drahomíry Dražské, která se vydávala za očitou svědkyni Šmídova úmrtí. Režimní sdělovací prostředky vyvrátily zprávu o smrti studenta nazítří, v neděli 19. listopa-

32 *Archiv Českého rozhlasu*, Listopad 1989: 14 hodin komentovaných originálních nahrávek, Mp3. Připravil Marek Janáč, odborná spolupráce Jiří Suk. Radioservis, a.s. 2009, 18.11.1989 – track 4, čas 11:58.

33 *Tamtéž*, track 4, čas 12:10.

du. Nejprve odpoledne oznámil děkan fakulty v Československém rozhlase, že na fakultě studují dva Martinové Šmídové, s oběma telefonicky hovořil a oba jsou živi a zdraví. Ve večerní zpravodajské relaci Československé televize pak oba jmenovci promluvili. Petr Uhl byl naposledy ve svém životě zatčen komunistickou policií, tentokrát za pobuřování a šíření nepravdivé zprávy. Po týdnu ho společně s jinými politickými vězni propustili na základě mimořádné prezidentské amnestie, kterou si vynutily mohutné občanské demonstrace.

Nepravdivá informace o ubití mladého člověka – založená na lživém svědectví Drahomíry Dražské, která ovšem byla na Národní třídě rovněž surově zbita³⁴ – zůstala v platnosti necelý den. Přesto vytvořila v hlavním městě i mimo ně atmosféru, v níž se mísilo pietní usebrání nad zmařeným mladým životem s odhodláním k odporu proti režimu, který si již nezaslouží žádnou toleranci. V podloubí Kaňkova domu na Národní třídě, u pomníku sv. Václava na Václavském náměstí a na mnoha jiných místech v centru města zapalovali lidé svíčky a vytvářeli improvizované pomníčky s nápisy jako „Jan Opletal: 1939 – Martin Šmíd: 1989“. V těchto vypjatých a rozhodujících hodinách naplno ožil český mýtus o mladém člověku, který položil život v boji proti totalitní zvůli. Nová oběť se na několik hodin ocitla na výsostném místě vedle mučednických symbolů Jana Opletala a Jana Palacha. Virtuální realita další oběti se zrodila z atmosféry brutálního násilí a holého strachu a potkala se s mýtem o boji za svobodu, který se bez obětí neobejde a který kotví hluboko v kolektivní paměti. Na Národní třídě bylo v pátek 17. listopadu zbito a zraněno mnoho mladých lidí, zvěst o úmrtí jednoho z nich vyrůstala z nanejvýš rozjitřených myslí a citů, ale také ze spodních vrstev národního vědomí.

Byla to však právě tato falešná zvěst, která vyvolala všeobecné pozdvižení? Daly by se do pohybu převratné události i bez ní? A vedly by ke stejně rychlému pádu režimu? Naposledy důkladně prozkoumal okolnosti enigmatické události novinář a scenárista Jaroslav Veis. Ve svém výkladu nepochybuje o tom, že zpráva o mrtvém studentovi byla „zlomovým okamžikem, v němž se lidé v této zemi většinově a definitivně vzepřeli proti vládě komunistů“.³⁵ A nic na tom prý nezměnilo nedělní přesvědčivé dementi v přímém přenosu. Je to všeobecně sdílený názor, který zřejmě nelze nějak výrazněji zpochybnit, natož vyvrátit. A bylo by myslím také

34 Viz MÜLLEROVÁ, Alena – HANZEL, Vladimír a kol.: *Albertov 16:00: Příběhy sametové revoluce. Nové skutečnosti, osobní svědectví, unikátní materiály*. Praha, Respekt Edice – Česká televize – Nakladatelství Lidové noviny 2009, rozhovor Aleny Müllerové s Drahomírou Dražskou, s. 52–57. Dražská přiznala svou lež, poté co vyšlo najevo, že Martin Šmíd nezemřel. Po dvaceti letech, 17.11.2009 v přímém přenosu České televize, ale se skrytou identitou, se veřejně ke své lži znovu přiznala a omluvila se za ni. Zároveň popřela jakoukoli spolupráci s komunistickou Státní bezpečností.

35 VEIS, Jaroslav: Mrtvý student, který se nikdy nenarodil. In: *Tamtéž*, s. 45–51. Článek je synopsí scénáře stejnojmenného dokumentárního filmu Igora Chauna, který vysílala Česká televize 17.11.2009 v rámci vzpomínkového cyklu ke 20. výročí pádu komunismu.

pošetilé se o to vážně pokoušet. Navždy se už bude říkat, že lidi do ulic vyhnala zvěst o mrtvém studentovi. K tomu se dá dodat snad jen to, že stávkové hnutí by se rozběhlo i bez „mrtvého Martina Šmída“. Pobouření vysokoškoláci učinili svá rozhodnutí o zahájení stávky ihned po surově potlačené manifestaci, okamžitě začali organizovat protestní akce (nebo je horoučtě plánovat) ve spolupráci s divadelníky i disidenty. Anna Freimannová, rodinná přítelkyně Václava Havla a jeho ženy Olgy, vzpomíná na pátek 17. listopadu takto: „Toho sedmnáctého večer zazvonil [telefon] několikrát. Pokaždé

Spontánní pietní akt u sochy sv. Václava na Václavském náměstí. Brutální policejní zákrok na Národní třídě spolu se zprávou o smrti studenta rozechvěly citlivou strunu národní paměti a přivolaly symbolické momenty českých dějin spjaté s obětmi dvou Janů – Opletala (17. listopadu 1939) a Palacha (15. ledna 1969) (foto z Archivu ÚSD AV ČR, v. v. i., autor Š. Bartoš)

na mě ze sluchátka vychrstl vodopád slov – svědectví mladých kluků, kteří nás znali a kteří se potřebovali podělit o drsné dojmy z právě prožité bitky na Národní. Byli našťvaní, šokovaní, vyděšení, plní emocí a rozhodnutí vyprávět o svém zážitku veřejně, informovat Chartu, Vaška [Havla]. Z jejich líčení sálala velká síla a já jsem pochopila, že ‘to’ právě prasklo.³⁶ Podobných svědectví o absolutním odhodlání, které mohla zvrátit snad už jen vojenská síla jako v roce 1968, existuje mnoho. Je samozřejmě otázka, jestli by jenom tohle stačilo přesvědčit ty ostatní, kteří *tam* nebyli, aby vyšli do ulic. Je přece také možné, a dokonce pravděpodobné, že mnohé z nich mohla zpráva o policejní brutalitě spíše vystrašit a utvrdit v jejich pasivitě. Považuji však za málo pravděpodobné, že bez virtuální smrti studenta by se změna systému nekonala a komunisté by se udrželi u moci.

Kolaps, nebo spiknutí? Který ze 17. listopadů 1989 je pravý?

„Mrtvým studentem“ vše začalo a pokračuje dodnes. Od roku 1990 se nepřetržitě spekuluje o nějakém scénáři a režii událostí na Národní třídě, leč bez většího užítku. Zpráva parlamentní komise pro vyšetření policejního zákroku, sepsaná v lednu 1992, zní v závěrečném shrnutí jednoznačně: zásah proti manifestujícím nebyl předem naplánován – neexistovala dvě velitelská centra – dezinformace o smrti

36 *Tamtéž*, rozhovor s Annou Freimannovou, s. 82.

studenta Martina Šmída se zrodila z vypjaté atmosféry, náhod a povahových dispozic klíčových svědků – sovětská tajná služba KGB pochopitelně byla o situaci informována prostřednictvím svých agentů, návštěva generála Gruška však neměla žádný vztah k událostem na Národní třídě a nebyl prokázán přímý vliv KGB – činnost Státní bezpečnosti před zásahem i po něm se podařilo objasnit a nepotvrdilo se, že by připravovala spiknutí – tvrdost policejního zákroku vyplynula ze složité situace, zásah neměl vést k odstranění tehdejšího politického vedení KSČ.³⁷

Spekulace pokračovaly navzdory jednoznačným závěrům komise, která měla neomezený přístup k dokumentům a vyslechla všechny klíčové aktéry a svědky. Její jasné vysvětlení postkomunistická společnost nedokázala přijmout jako reálný obraz pádu mocného režimu. A tak byl výklad, jenž měl definitivně objasnit a vysvětlit přelomovou skutečnost, označen za účelovou virtuální realitu. Nastala totální interpretační inverze s dosud otevřeným koncem. Spekulativní úvahy vytrvale krouží kolem tří výchozích konstrukcí. První konstrukce se víceméně kryje se zprávou parlamentní komise a spočívá v prostém předpokladu, že státní moc uplatňovala represi tak dlouho, až proti ní povstala většina obyvatelstva. Policejní zákrok ze 17. listopadu plní v zastráňovací politice úlohu silného výstražného signálu: tentokrát vás seřežeme tak, že vás přejde chuť na další protesty! Právě v této chvíli se však takový záměr minul svým účinkem a vychýlil křehkou rovnováhu strachu. Tomuto vysvětlení ovšem odporuje pozdější svědectví tehdejšího generálního tajemníka Miloše Jakeše. On i další soudruzi z předsednictva ÚV KSČ si dobře uvědomovali, že případné represe proti studentům povedou ke srovnávání s nacistickou brutalitou před padesáti lety. A to si pochopitelně nepřáli.³⁸ Proč tomu nevěřit? Tím spíš by pak měla pravdu závěrečná zpráva vyšetřovací komise: tvrdý zákrok byl důsledkem překvapení a zmatků ve velení i v řadách pořádkových jednotek. Manifestace byla oproti dosavadním zvyklostem velmi mohutná (asi padesát tisíc lidí) a zvládnout ji bylo obtížné, neboť měla podobu postupně se rozrůstajícího průvodu, a nikoli obvyklého statického shromáždění na náměstí.

Nejfrekventovanější je druhá konstrukce. Brutální potlačení studentské manifestace (s fingovaným úmrtím falešného studenta Milana Růžičky – ve skutečnosti estébáka Ludvíka Zifčáka)³⁹ mělo vyvolat lokální nepokoje a napomoci k rychlému

37 Závěrečná zpráva vyšetřovací komise Federálního shromáždění pro objasnění událostí 17. listopadu 1989. Parlamentní tisk. Federální shromáždění České a Slovenské Federativní Republiky, 6. volební období, 28.1.1992, 122 s.

38 Viz JAKEŠ, Miloš: *Dva roky generálním tajemníkem*. Praha, Regulus 1996, s. 109.

39 O některých okolnostech Zifčákovy role ve studentském hnutí, na Národní třídě a v polistopadových spekulacích o pádu režimu viz znovu VEIS, J.: *Mrtvý student, který se nikdy nenarodil* (viz pozn. 35). Potíž spočívá v tom, že na Národní třídě nebyl „zabit“ „Milan Růžička“, nýbrž „Martin Šmíd“. Zkrátka ve hře zůstává mnoho kombinací a s nimi i pochybnosti a otazníků. Zifčák ovšem do dnešních dnů nevěrohodně mlží a spíše to vypadá, že kolem sebe uměle vytváří auru osobnosti, která hrála klíčovou roli v jakési vysoké hře a pohnula dějinami.

odstranění Jakešova vedení. Moci se měl chopit někdo jiný a komunistická strana si měla podržet svou dominanci v politice. Například pracovník předlistopadového aparátu Ústředního výboru KSČ, spisovatel Jaroslav Čejka (a s ním řada dalších včetně samotného Jakeše) je přesvědčen, že šlo o „nezdařený palácový převrat“ režírovaný tajnými službami KGB a StB.⁴⁰ Vzpomíná si na některé události, které podle jeho názoru už v létě 1989 ohlašovaly, co se na podzim chystá. Pak ale bez důkazů naznačuje, že pretendenty moci mohli být šéf 13. oddělení ÚV KSČ (pro státní administrativu) Rudolf Hegenbart anebo někdejší předseda federální vlády Lubomír Štrougal. Čejka slyšel skandovat Hegenbartovo jméno na některých pouličních demonstracích, podle něj musel být dav instruován k podpoře tohoto nepřiliš známého muže, který měl být šedou eminencí v pozadí. Pokud se spolehneme na výpovědi někdejších mocných, vše se dále zamotává: sám Hegenbart totiž o připravené a sehrané inscenaci 17. listopadu nepochybuje, avšak dodává, že s ní neměl nic společného. Naopak, jejím cílem prý byla diskreditace jeho osoby jako progresivního „perestrojkového“ politika.⁴¹

Je pochopitelné, že muži, kterým listopad '89 rozbořil slibné kariéry, vidí za vším temné síly. S představou o řízeném převratu, který se inscenátorům a režisérům vymkl z rukou, však jako první vystoupili sami studenti na počátku devadesátých let. Na filmových záběrech a fotografiích a prostřednictvím svědectví dokazovali, že pokojný průvod byl na Národní třídu přiveden příslušníky StB, tam podle plánu zastaven a podroben připravené řeži. Podezření se zrodilo v atmosféře propukajícího, fázově zpožděného antikomunismu, rok po převratných událostech, v čase, kdy studenti překřtili „sametovou revoluci“ na „revoluci ukradenou“, protože byli přesvědčeni, že jejími skutečnými vítězi jsou komunisté profitující v prostředí „předprivatizační agonie“. Snaha dozvědět se pravdu tehdy kulminovala, avšak (jak už bylo řečeno) závěrečná zpráva vyšetřovací komise se nestala všeobecně sdíleným vysvětlením palčivých otázek. A tak se zrodil antimýtus 17. listopadu a učinil z to-

40 Viz VANĚK, Miroslav – URBÁŠEK, Pavel (ed.): *Vítězové? Poražení? Životopisná interview*, sv. 2: *Politické elity v období tzv. normalizace*. Praha, Prostor 2005, rozhovor s Jaroslavem Čejkou, s. 9–73, zde s. 49–57. Čejka v rozhovoru s historiky uvedl: „...po manifestaci na Albertově se vydal průvod do centra, a když ho na Karlově náměstí zastavili policajti, tak ho někdo programově odvedl na nábřeží a posléze na Národní třídu. Jestli to byl Zifčák nebo někdo jiný, to ví jen pámbo. (...) Parlamentní komise ... pouze vyloučila, že by to byla nějaká hra tajných služeb. Ale já jsem dodnes přesvědčený, že v tom tajné služby prsty měly. Vždyť se tenkrát v Praze přímo rojily.“ (*Tamtéž*, s. 54 n.)

41 „Proč jsem byl označen za strůjce Národní třídy? To nikdo nikdy nevysvětlil. Byl to cílený manévr proti mně. Měl mě odstranit od společenského dění, zlikvidovat. Mohu jen zopakovat, že žádný podnět ke střetu na Národní třídě jsem nedal. Proč bych to měl dělat? (...) Cožpak jsem mohl být taková krysa, že na jedné straně jsem podporoval inteligenci, vědeckotechnický pokrok a na straně druhé bych nechal mlátit či střílet do studentů a inteligence?“ (*Tamtéž*, rozhovor s Rudolfem Hegenbartem, s. 109–137, zde s. 133.)

Večer 17. listopadu 1989 na Národní třídě před policejním zásahem. Vlevo (v tmavé bundě) klíčová postava konspiračních teorií, agent StB Ludvík Zifčák (foto z článku Pavla Žáčka „Legalizace“ poručíka Zifčáka. In: Paměť a dějiny, roč. 3, č. 4 (2009), s. 15–33)

hoto památného, později svátečního dne bytostnou virtualitu. Dalo by se také říci, že dlouho pasivní národ přestal věřit ve své vlastní síly.

Poslední ze základních konstrukcí se snaží Čechy a Slováky přesvědčit o ďábelském spiknutí. Státní bezpečnost se údajně domluvila s představiteli nezávislých občanských skupin vedených Chartou 77 na odstranění komunistického režimu a rozdělení postů v politice a ekonomice. Žádná revoluce, žádný samet, žádný *annus mirabilis*, nýbrž „privatizační puč KGB“, jak pojmenoval rok '89 a následný vývoj bývalý signatář Charty 77 a politický vězeň Petr Cibulka. Jiný politický vězeň Miroslav Dolejší strávil v komunistickém kriminále úhrnem osmnáct let, což zjevně poznamenalo jeho *Analýzu 17. listopadu 1989*, která vznikla v červnu 1990 jako interní materiál Konfederace politických vězňů a o několik měsíců později byla publikována (patrně bez vědomí autora) jako příloha krajně pravicového plátku *Republika*.⁴² Text skutečně působí důkladným analytickým dojmem a zjevně vychá-

42 DOLEJŠÍ, Miroslav: *Analýza 17. listopadu 1989*. Loket n/O., C & B Agentura 1990; viz také *Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR*, v .v. i. (dále *AÚSD AV ČR*), Sběrka dokumentů KAN od Zdenky Hradcové a Bohdana Dvořáka (zatím neinventarizováno), Konfederace politických vězňů Československa, 110 00, Praha 1, Žitná 17, *Analýza politické situace Československa* (Miroslav Dolejší), 11.8.1990.

zí z dokumentace komunistických bezpečnostních složek (Dolejší na jaře 1990 pracoval v občanských a prověřkových komisích pro očistu ministerstva vnitra), jenže obsahuje navýsost vykonstruovaný obraz československých dějin v posledních dvaceti letech opřený o spikleneckou teorii. Takzvaná sametová revoluce je v něm označena za „nejapnou legendu“, neboť tento převrat byl prý pečlivě naplánován a připraven sovětskou KGB, americkou CIA a izraelským Mossadem ve spolupráci s československou Státní bezpečností a Chartou 77, ovládanou bývalými komunisty. (Do Charty 77 se totiž podle autora přesunula politická záloha pro příští kvazidemokratický převrat.) Výsledkem všech středoevropských převratů v roce 1989 „je ponechání moci v rukou komunistických stran – více nebo méně skrytě (přejmenování stran, taktické úpravy programů atd.)“.⁴³ Národy zemí střední a východní Evropy byly podle Dolejšího velkolepě podvedeny.

* * *

Co s tím vším má dělat historik? Tvzení, že politický převrat víceméně proběhl podle nějakého globálního scénáře, se zjevně opírá pouze o intuitivní domněnky a konstrukce z nepřímých indicií. Aby mohlo být uznáno za pravdivé, muselo by být pádně doloženo. Nedostatek přímých důkazů ovšem zastánci spikleneckých teorií neodrazuje, ba právě naopak: KGB, CIA a spol. zametají stopy důkladně. Historik také spekuluje, avšak je zřejmé, že jeho spekulace musejí mít úplně jiný charakter. Podíváme-li se dnes například na souvislý audiovizuální záznam ze studentské manifestace na Albertově, natočený kameramanem Státní bezpečnosti v čase od 15.37 do 20.10,⁴⁴ napadne nás, že zákrok komunistické policie mohl být dost dobře motivován výhradně existenční obavou režimu a jeho represivních sil. Studentský průvod, který strhával další a další nadšence, se měnil v jednoznačnou demonstraci proti totalitě a za svobodu. Pustit demonstranty do centra města, kam už podle itineráře dohodnutého s úřady neměli vůbec jít, znamenalo přenechat symbolický prostor Václavského náměstí mnohatisícovému davu přesvědčených lidí dovolávajících se konce starého režimu. A to bylo v příkrém rozporu s dosavadním represivním kurzem.

Pokud trváme na existenci scénářů a režii, pak bychom se měli spíše zaměřit na dílčí scénáře vyplývající z nejrůznějších perspektiv, zájmů a situačních konstelací, které se měnily v závislosti na převratných událostech samotných a na prvních a rozhodujících změnách v počátcích přechodu k demokracii. V tomto klíčovém mezidobí si nejrůznější funkcionáři i lidé zcela jiného typu existenčně spatí se socialistickou diktaturou nevyhnutelně kladli otázky: Jak co nejvýhodněji přežít? Kam se přemístit? Jak využít akumulovaný sociální kapitál? Jak převést aktiva,

43 DOLEJŠÍ, M.: *Analýza událostí 17. listopadu*, s. 3.

44 Viz <http://www.ustrcr.cz/cs/audio-video>.

kterými disponujeme, ale nevlastníme je, přímo do našich rukou? Jak se dostat ke státnímu majetku? Jak využít kontakty a *know how* z oblasti zahraničního obchodu? Jak přeměnit pokoutní veksl v legální byznys? Jak a kde se přisát na veřejné penězovody? A tak dále, ve výčtu by se dalo pokračovat. Takové otázky se přirozeně vtělovaly do desítek a stovek scénářů, které více či méně úspěšně ovlivňovaly podobu dalekosáhlých změn, záhy pojmenovaných vznešeným, vědecky znějícím pojmem *transformace*. Češi a Slováci již od února 1990 žili ve formálně obnovené parlamentní demokracii. Zpočátku vyvolávala mohutná vůle statisíců jednoznačný dojem rozchodu s minulostí, avšak pozdější zkušenost z devadesátých let minulého století a první dekády století současného odhalila pevná vlákna kontinuity mezi před- a polistopadovým režimem. Dnes je jasné, že mentální, sociální a majetková spojitost mezi oběma dobami je větší: pojem *postkomunismus* jako kontinuita v diskontinuitě je pobídkou k důkladnému zkoumání povahy naší soudobé situace. Konflikt jednoznačného zážitku odpoutání od minulosti v „karnevalu revoluce“ s pozdější „sametovou kocovinou“ oživoval a stále oživuje i ryze spiklenecké výklady. Bujná virtualita je živena resentimenty minulosti a porevolučním rozčarováním.

Čínská inspirace? Po pražských ulicích se valí tanky a nad hlavami demonstrantů přelétají stíhačky

V úterý 21. listopadu 1989 se mezi stávkujícími studenty šířila znepokojující zpráva, že odpolední manifestace na Václavském náměstí bude rozehnána.⁴⁵ S velkými obavami se spekovalo o tom, že provokatéři nastrčení do davu vyvolají střet s policií a milicemi a poskytnou jim záminku k drakonickým zákrokům. Takové zprávy (dost možná i cílené dezinformace) živil pochopitelný strach z masakru, mohly ale také vycházet z reálných indicií, vždyť 4. června se takový masakr odehrál na Náměstí Před branou Nebeského klidu v Pekingu. Předsednictvo ÚV KSČ v pondělí rozhodlo o povolání Lidových milicí z krajů do Prahy. Podle pozdější výpovědi tehdejšího generálního tajemníka Miloše Jakeše neměli milicionáři zasahovat, nýbrž svou přítomností demonstrovat sílu a odvahu bránit socialistický řád.⁴⁶ Úmysl svolat či svést obránce a příznivce starého režimu do Prahy na masovou demonstraci, která by posloužila jako protiváha ke spontánním občanským manifestacím, potvrzují další svědkové. Jaroslav Čejka vzpomíná, jak partajní šéfidolog a jeho nadřízený v aparátu ústředního výboru Jan Fojtík svolal v pondělí 20. listopadu schůzku svých nejbližších spolupracovníků. Všichni už byli na místě kromě ředitele Česko-

45 Vycházím z vlastní zkušenosti a paměti. V tomto čase jsem byl studentem na Filozofické fakultě UK v Praze a zmíněná zpráva se mi výrazně vryla do paměti. Předpokládám, že ji mohou potvrdit další pamětníci.

46 „Předsednictvo se rozhodlo pozvat milice s cílem demonstrovat v Praze sílu. Proti síle postavit sílu.“ (Viz VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (ed.): *Vítězové? Poražení?*, sv. 2, rozhovor s Milošem Jakešem, s. 173–217, zde s. 212 – viz pozn. 40.)

slovenské tiskové kanceláře Otto Čmolíka. „Pak najednou volal a Fojtík přepnul telefon na hlasitý odposlech, takže jsme slyšeli, jak se omlouvá, že bude mít zpoždění, protože Praha je neprůjezdná, že je prý na Václaváku tři sta tisíc lidí. A Fojtík na to: Jestli je tam tři sta tisíc lidí, tak to jsme v prdeli i se svými milicionáři.“⁴⁷

Večer a v noci z 21. na 22. listopad se přesto jednotky Lidových milicí sjížděly do metropole. Podle Jakeše byl však jejich příjezd prachmizerně koordinován. Dezorientovaný velitel Novák vzbudil v noci generálního tajemníka a ptal se ho, co má dělat, když funkcionáři z obvodních výborů KSČ v Praze nesouhlasí s pobytém milicionářů ve svých čtvrtích. Generální tajemník, probuzený a v pyžamu, na místě rozhodl, aby jednotky, které již dorazily, zůstaly v Praze, a jednotky, které se ještě nevydaly na cestu, aby nevyjížděly. Nazítří na zasedání Ústředního výboru Národní fronty představitelé pražských obvodních výborů KSČ ovšem opakovali, že milice nevítají, protože hrozí krvavé střety s demonstranty. Nato bezradný generální tajemník vydal rozkaz, aby se jednotky Lidových milicí z hlavního města stáhly. Pro Miloše Jakeše to byl jeden z příznačných zážitků a kardinálních momentů: zmatek v řízení strany se nepodařilo překonat, naopak se prohluboval. V těchto hodinách se podstatným způsobem rozhodovalo o rychlém pádu starého režimu. Jeho představitelé den po dni ztráceli vůli k rozhodné protiaksi. Ve středu 22. listopadu byly tedy odvolány jednotky „železné pěsti dělnické třídy“ z Prahy. Několik tisíc ozbrojených milicionářů, ochotných bojovat za stranu a socialismus, odjelo domů. O den později přivedl na odpolední manifestaci na Václavském náměstí kovář Petr Miller desítky tisíc dělníků průmyslového komplexu ČKD Praha. „Dělnická třída“ se masově odklonila od svého „avantgardního předvoje“ – komunistické strany – a podpořila Občanské fórum. To však ještě nemusel být konec starého režimu.

* * *

Armádní funkcionáři byli stejně jako milicionáři vychováni k věrnosti straně a oddanosti socialismu, což se plně projevilo v jejich spontánních reakcích na občanské nepokoje. Československá lidová armáda však přesto nevyjela k likvidaci „kontra-revoluce“. Co se tedy dělo v listopadu a prosinci 1989 za zdmí generálního štábu a kasáren? Byla také armáda zasažena všeobecnou prohnilostí a rozkladem, jak bývá poněkud lehkomyšlně charakterizován celý systém? V září 1990 byla ustavena Komise prezidenta Československé federativní republiky pro vyšetření činnosti Československé lidové armády v listopadových dnech roku 1989, která už v říjnu téhož roku představila závěry svého šetření.⁴⁸ Z funkce ministra národní obrany

47 *Tamtéž*, rozhovor s Jaroslavem Čejkou, s. 55.

48 *AÚSD AV ČR*, Zpráva komise prezidenta ČSFR pro vyšetření činnosti ČSLA v listopadových dnech 1989, xerokopie strojopisu (17 stran) + přílohy (xerokopie vybraných archivních dokumentů, 122 stran).

musel poté odejít generál Miroslav Vacek (KSC), který v kritických dnech velel Generálnímu štábu ČSLA; 10. prosince 1989 se stal ministrem národní obrany a do této funkce byl jmenován i po parlamentních volbách v červnu 1990. Patřil k těm „starým strukturám“, které v čase převratu projevíly vstřícnost a ochotu pracovat pro demokratický režim. Podezření vůči takovýmto politikům však zesílilo v druhé polovině roku 1990 v souvislosti s mocnou vlnou antikomunismu, která se vzepjala se zpožděním. Jaké materiály komise shromáždila a k jakým závěrům dospěla?

Činnost armádního velení v prvních dnech občanských nepokojů lze charakterizovat jako zvláštní kombinaci velkého odhodlání bojovat a poslušného vyčkávání na povel komunistické strany. V nastalém zmatku po 17. listopadu nebyla svolána Rada obrany státu, standardní „mimořádné bezpečnostní opatření“ nebylo vyhlášeno. Poradu nejvyšších funkcionářů a velitelů svolal ministr národní obrany Milan Václavík až na čtvrtek 23. listopadu. I přesto se začaly útvary a jednotky Československé lidové armády systematicky připravovat na zásah proti „antisocialistickým silám rozdmýchávajícím vášně a emoce“. To je symptomatické: armáda kopírovala *politickou* bezradnost stranického vedení, nikoli ovšem bezradnost profesionální. V tomto smyslu mohla být KSC právem hrdá na své ozbrojené síly: odpovědní vojáci z povolání – „zakalený, třídně uvědomělý velitelský sbor“⁴⁹ – čekali na pokyn z nejvyšších politických míst. Není důvod pochybovat, že by ozbrojené pluky po takovém pokynu vyrazily z kasáren do ulic hlavního města.

O prohnitosti armády či českém švejkování nelze mluvit. Od pondělí 20. listopadu se za zdmi vojenských útvarů konaly mimořádné velitelské porady, prověrky připravenosti vojáků a bojové techniky a důkladná propagandistická masáž mužstva. Velitelé útvarů vyráběli standardní stanoviska odsuzující občanské nepokoje. Podobně jako armádní deník *Obrana lidu*, který tiskl články o „důsledné obraně vedoucí úlohy KSC“, a v duchu hesla „Republiku si rozvracet nedáme“. V úterý telefonoval na ministerstvo obrany Rudolf Hegenbart a přerušil jednání ministerského kolegia výzvou, aby se armádní specialisté připravili na akci „Vlna – obsazení a ovládnutí „masových sdělovacích prostředků“. Okamžitě bylo vybráno devadesát šest odborníků schopných řídit státní televizi a rozhlas, kteří byli 22. listopadu soustředěni v ubytovně ČSLA v Praze-Ruzyni. Dopoledne před zasedáním 23. listopadu proběhly finální prověrky bojeschopnosti vyčleněných sil. Armáda byla v pohotovosti, připravená plnit rozkazy.

Ve 14.00 začala porada armádního velení řízená ministrem Václavíkem. Plná pohotovost vyčleněných jednotek byla stanovena na 24. listopad – od osmé hodiny ranní čekali velitelé na signály Hlídka, Stráž, Zásah. V přijatém „Prohlášení vedoucích funkcionářů ČSLA“ se zračí jednomyslné odhodlání „společně s dělníky,

49 Viz *tamtéž*, příloha ke zprávě komise: Vyhodnocení práce kolegia ministra národní obrany ČSSR ve výcvikovém roce 1988/1989.

rolníky a příslušníky inteligence ... bránit a ubránit vymoženosti socialismu“.⁵⁰ V tomto duchu vystoupil ve večerních zprávách Československé televize ministr národní obrany. Armádnímu velení se tedy hladce podařilo dosáhnout bojové pohotovosti před rozhodujícím zasedáním Ústředního výboru KSČ. V pátek 24. listopadu odpoledne mohl náčelník generálního štábu generál Vacek hlásit ministru národní obrany generálu Václavíkovi, že armáda „je připravena podporovat stanoviska přijatá mimořádným plénem ÚV KSČ svojí pohotovostí i možným použitím vyčleněných sil a prostředků MBO“.⁵¹

Ve své řeči na zmíněném zasedání Ústředního výboru KSČ vyzval ministr Václavík členy předsednictva strany, aby zůstali ve svých funkcích a nepodlehli tlaku ulice. A tuto výzvu podpořil návrhem konkrétních opatření: „Ano, máme ještě možnost politickými prostředky tuto situaci zvrátit. ...navrhují uvést do bojové pohotovosti armádu, Bezpečnost, milici bez nějakých zásahů atd., aby tyto složky byly připraveny, jestliže k něčemu dojde, věci řešit. Není možno, soudružky a soudruzi, čekat, až nám něco udělají, je potřeba mít tyto síly připraveny. Já nevolám tady po žádném krveprolití, já navrhuji, aby jednoznačně byla přijata opatření k sdělovacím prostředkům. Jakákoliv, jestliže ne po dobrém, tak po zlém, ale tyto sdělovací prostředky jim vzít z rukou.“⁵² Nedochovala se žádná zpráva o diskusi či o hlasování o těchto návrzích. Tehdejší generální tajemník Miloš Jakeš po letech komentoval situaci velmi lakonicky: „Na návrh Václavíka ... vedení nereagovalo. Šlo o vyhlášení mimořádného stavu.“⁵³ Jakešovo předsednictvo rovněž nedalo na doporučení, aby zůstalo ve funkcích, a rozhodlo se odstoupit.

„Republiku si rozvracet nedáme!“
První tajemník Městského výboru KSČ v Praze Miroslav Štěpán při projevu v týdnu občanských protestů. Kdyby stranické vedení postupovalo podle jeho představ, nevydalo by moc z rukou dobrovolně (foto z Archivu ČTK a Archivu ÚSD AV ČR, v. v. i.)

* * *

50 *Tamtéž*, příloha Sled činností, opatření a vzájemných souvislostí v ČSLA v listopadových dnech, s. 3.

51 *Tamtéž*, s. 4 (MBO – mimořádné bezpečnostní opatření).

52 *Poslední hurá: Stenografický záznam z mimořádných zasedání ÚV KSČ 24. a 26. listopadu 1989*. Edice Propadliště dějin. Praha, Cesty 1992, s. 70 (zvýraznění v textu je původní).

53 VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (ed.): *Vítězové? Porážení?*, sv. 2, rozhovor s Milošem Jakešem, s. 212 (viz pozn. 40).

Ozbrojené kolony nevyjely z kasáren prostě proto, že strana nevydala pokyn. Mezi materiály shromážděnými zmíněnou komisí pro vyšetření činnosti armády se nachází šifrovaná zpráva („šifrovka“) odeslaná ještě 24. listopadu všem posádkám, včetně těch, které napjatě čekaly na signál „Zásah“. Píše se v ní, že „zachránit stranu“ je možné dvěma způsoby: vojensky nebo politicky. Vojenský zásah byl ovšem „jednomyslně nepřijat z hlediska podstatně odlišné vnitropolitické, a zvláště mezinárodněpolitické situace“ (zvýraznil J. S.). Dobře informovaný zpravodaj jasnozřivě konstatoval, že páteční mimořádné zasedání ÚV KSČ je nejzávažnější od roku 1948. Viděl stranu ve dvou zcela odlišných situacích: v únoru 1948 jí hrálo vše do karet, v listopadu 1989 se všechno proti ní spiklo. Je „všestranně diskriminována“ a „ČSSR izolována“.⁵⁴ Metaforicky řečeno: kyvadlo dějin se vzneslo do opačné úvratě.

Rozklad v řadách vedoucích představitelů KSČ se projevil především neschopností zorganizovat účinnou protiakci. Strana si zakládala na své akceschopnosti. Ta však nyní selhala na celé čáře: nezdařilo se svolat desetitisíce věrných straníků (obvyklé publikování ostrých rezolucí pracovních kolektivů v *Rudém právu* už nestačilo) a nepovedlo se ani využít tisíců milicionářů, kteří se večer a v noci z 21. na 22. listopad sjeli do Prahy, kde marně čekali na rozkazy. Pustit do ulic tanky po těchto strategických selháních by znamenalo hrát divokou kartou a vabank. Ve virtuálních úvahách můžeme takový běh věcí rozvíjet, ovšem i tak spíše než násilné masakry se stovkami mrtvých a tisícovkami zraněných se jako pravděpodobnější jeví demonstrativní přehlídka síly a odhodlanosti. V tomto duchu ostatně vyznívají dobové proklamace i pozdější svědectví, například Miloše Jakeše a Miroslava Vacka.⁵⁵

Ministr národní obrany Milan Václavík se zachoval jako příkladný straník, který ctí leninskou zásadu demokratického centralismu – nejednal na vlastní pěst jako horkokrevný plukovník z nějaké jihoamerické republiky. Možná by mu dnes strana byla vděčná, kdyby na pokyny shora tenkrát nečekal a rozhodl se zachránit socialismus sám, avšak to bylo mimo jeho obzor. Jeho návrh přednesený před Ústředním výborem KSČ 24. listopadu 1989 zazněl jako jeden z mnoha. V diskusi stočlenného sboru nejednotných komunistů nemohl být tak akutní problém pravděpodobně vůbec vyřešen; ve zcela mimořádné situaci ohrožená strana osudově vsadila na rutinní praktiky, a to bylo málo. Václavík navrhoval „pouhé“ ovládnutí médií. Ani tento redukovaný plán nebyl přijat. Proč? Miloš Jakeš vzpomíná, že fatální chybu učinilo jím vedené předsednictvo, když podlehl takzvané lžidemokracii. Tím myslí, že on a další soudruzi měli odolat tlaku davů na náměstích i základních organizací KSČ,

54 AÚSD AV ČR, příloha ke Zprávě komise prezidenta ČSFR: Přijatá šifrovka. Tajné, pilné, čj. 04531/57. Došlo dne: 24.11.1989. Četl dne: 25.11.1989 [jména a další identifikační údaje začerněny], 2 listy.

55 Viz VACEK, Miroslav: *Teď když máme, co mnozí chtěli*. Praha, Orego 2008, s. 81 n.

Symbolický okamžik vítězství občanské vůle: na zasedání Ústředního výboru KSČ 24. listopadu 1989 Miloš Jakeš (vpravo) předává funkci generálního tajemníka Karlu Urbánkovi. V popředí vpravo přihlížejí předseda Federálního shromáždění Alois Indra a prezident republiky Gustáv Husák (foto z Archivu ČTK a Archivu ÚSD AV ČR, v. v. i.)

zůstat ve funkcích a dál řídit stát pevnou rukou.⁵⁶ Bylo naprosto zásadní politickou a strategickou chybou rezignovat ve zlomové situaci jen proto, že to chtěla „ulice“! Znamenalo to pustit z rukou otěže moci! A tak se stalo, že v klíčových dnech, kdy bylo třeba pádných rozhodnutí na obranu socialismu, nebyl po ruce nikdo, kdo by je autoritativně vynášel. Pro komunisty je to druhé „poučení z krizového vývoje“ – a je zřejmé, že oni *svého* sametového listopadu ‘89 z hloubi duše litují.

Pokud by vedení strany vyslyšelo Václavíkovo výzvu a nařídilo přesunout v obrněných transportérech téměř stovku mediálních odborníků, čekajících v ruzyňské armádní ubytovně na signál „Vlna“, do televizních a rozhlasových redakcí, pak by Československá televize neodvysílala v sobotu 25. listopadu v prvním přímém přenosu milionovou občanskou manifestaci na Letenské pláni, ale něco zcela jiného. To by mělo své důsledky. Možná by se projevily v dalším zastrašování: vojenské jednotky by se rozjely k ochraně objektů a funkcionářů, nad městem by přelétávaly hlučné stíhačky a to vše by doprovázely rozhlasové a televizní výzvy ke klidu a po-

56 „Propadli jsme jakési lžidemocracii – přejí si to, abychom odešli, tedy odejdeme. Konkrétně jmenovali lidi, kteří měli být brzdou procesu demokratizace a viníky situace. Bylo chybou, že jsme bez boje rezignovali.“ (VANĚK, M. – URBÁŠEK, P. (ed.): *Vítězové? Poražení?*, sv. 2, rozhovor s Milošem Jakešem, s. 211 – viz pozn. 40.)

řádku. Zda by takový vývoj vedl ke střetu armády s občanskou veřejností, je těžké říci. Náhody jsou nevyzpytatelné.

Ale ani takové vyhocení by nejspíše nevyústilo v zakonzervování „normalizačního“ *statu quo*, kterému krajně nepřála mezinárodněpolitická situace po pádu Berlínské zdi, jak lapidárně konstatoval autor zmíněné „šifrovky“. Pravděpodobně by se prosadil nějaký více či méně autoritativně řízený reformní kurz na čele s někým z vedení KSČ. Kdo z místodržitelů by projevil dostatečnou rozhodnost, akceschopnost a vůli? Kdo by překonal místodržitelský syndrom a bez podpory z Východu se postavil na obranu strany a režimu? Štěpán? Adamec? Mohorita? Štrougal? Hegenbart? Někdo jiný? Nikdo z nich by s největší pravděpodobností nenastolil nějakou osobní diktaturu (na to zde nejsou tradice), nejspíše by usiloval svou nejistou pozici nějak mezinárodněpoliticky zakotvit. Situace ve střední Evropě byla však nanejvýš rozkolísaná. Zbýval Sovětský svaz. Ale ten měl starosti především sám se sebou a domácích problémů nad hlavu. Československo by i tak čekal jiný vývoj, než jakého jsme se dočkali. Václav Havel by se nestal prezidentem (přínejmenším ne v roce 1989). V roce 1990 by se pravděpodobně ještě nekonaly svobodné volby, ale spíše 18. sjezd KSČ. Diferencující se politika by alespoň zpočátku hledala své kotviště na levoboku a nástup politické pravice by se zdržel. Léčba československé ekonomiky „šokovou terapií“ by zatím nepřicházela v úvahu. Cesta k formální parlamentní demokracii, kterou Československo nastoupilo už na počátku února 1990, by se prodloužila a zkomplikovala.

„Udržet pozice socialismu!“ „Normalizační“ a reformní komunisté pod jedním praporem?

Nový generální tajemník Karel Urbánek 26. listopadu veřejně prohlásil, že strana se rozhodla řešit krizi politicky. To byla tečka za zmatenými úvahami o vojenském řešení. Nezbývalo tedy než se pustit do jednání. Komunistická strana deklarovala ochotu k rozhovorům s Klubem za socialistickou přestavbu Obroda a Občanským fórem. Umístění Obrody před Občanské fórum není náhodné. Byl to pokus potápějící se strany o taktický tah: pokud to jen půjde, ignorovat fórum jako mluvčí probuzené veřejnosti a pokusit se rozdrobit jeho sílu, v prvních dnech ještě politicky nevyhraněnou a postrádající odvahu k převzetí moci. Klub za socialistickou přestavbu Obroda – pro KSČ dosud největší politický nepřítel, protože nejvážnější konkurent a nejpravděpodobnější pretendent moci – se náhle stal nejžádanějším spojencem.⁵⁷ To je výraz převrácených poměrů i absolutního pragmatismu protřelých straníků. Staré charakteristiky a zvyky byly do týdne vzhůru nohama.

57 Podle denní situační zprávy II. správy SNB č. 261 patřili ještě 21. listopadu „eurokomunisté“ Čestmír Císař a Alexander Dubček společně s „exponentem buržoazie“ Václavem Havlem k „protisocialistické platformě“. (BENDA, Patrik (ed.): *Securitas Imperii*, č. 6/1. Denní situační zprávy StB z listopadu a prosince 1989. Praha, Úřad pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu – Themis 2000, s. 114.)

Socialismus – nejen vyprázdněná „šifra“ (Václav Havel), ale také věc, na kterou nedáme dopustit. Stisk ruky mezi prezidentem Gustávem Husákem a členkou pracovního kolektivu stvrzoval jednotu strany a lidu (foto z Archivu ÚSD AV ČR, v. v. i.)

První oficiální jednání s Obrodou se uskutečnilo právě 26. listopadu a v Ústředním výboru KSČ o něm informoval nový člen předsednictva Miroslav Zajíc. On a (nám již známý) Jan Bouchal hovořili s Vojtěchem Menclem, Čestmírem Císařem a Josefem Domaňským o budoucnosti socialismu v Československu.⁵⁸ Slovo *socialismus* přestalo být pro komunistickou stranu v defenzivě rutinní samozřejmostí a stalo se zaklínadlem. Podle vztahu k němu chtěla diferencovat v politickém spektru. Dosud tvrdila: o tom, co je socialismus, rozhodujeme my. Teď však říkala: budeme jednat s každým, kdo je pro socialismus. Potápějící se straně nezbývalo než nabrat reformní kurz, a to znamenalo jediné: přihlásit se k idejím „pražského jara“ 1968. K takovému obratu výrazně přispělo, že všechny státy podílející se v srpnu 1968 na invazi do Československa, včetně Sovětského svazu, 4. prosince 1989 v Moskvě vyjádřily politování nad svou účastí na agresi s tragickými následky pro celé socialistické společenství. Československým komunistům nic nebránilo učinit ze zavržené úchylyk určující politickou tradici. Už to měli i posvěcené. Můžeme v tom

⁵⁸ Viz *Poslední hurá*, s. 172 n. (viz pozn. 52).

vidět bezbřehý oportunismus, ale také paradoxní tíhu dějin: závislost na odmítané a hanobené minulosti se ukáže jako osudová a je nutné navzdory všemu se k ní přihlásit. A začít v ni i věřit.

Komunistická strana tak konečně vyšla vstříc tomu, k čemu ji Obroda již řadu měsíců vybízela – ideálům „demokratického socialismu“. A co na to v tuto chvíli Obroda? Byla součástí Občanského fóra od jeho vzniku 19. listopadu, avšak zároveň usilovala o názorovou a politickou autonomii – a z toho vyplývalo její lavírování mezi loajalitou a aktivismem. Je evidentní, že vedení klubu bylo v klíčových týdnech převratu rozkročené mezi Občanským fórem a oficiálními strukturami reprezentovanými komunistickou stranou. Na významné účasti představitelů Obrody ve vládě a při nápravě „deformovaného“ socialismu měl najednou zájem širší okruh politických sil – komunistických i socialistických, „normalizačních“ i reformních. A určitou roli v tom hrály i zpravodajské služby. Vůle „udržet pozice socialismu“ se po opuštění vojenského řešení přesunula do oblasti politického vyjednávání a právě sem potápějící se režim napřel síly, kterými ještě disponoval.

Vladimír Kolmistr vyprávěl o setkání tříčlenné delegace Obrody s Rudolfem Hegenbartem dne 28. listopadu. Na Hegenbartovo pozvání dorazili zástupci klubu do bytu na Vinohradech, pravděpodobně konspiračního. Bylo po generální stávce, která definitivně rozhodla o politické porážce KSČ, a šéf 13. oddělení jejího ústředního výboru, už tehdy opředěného různými řečmi i legendami, nabídl hostům přípitek na konec stalinismu v Čechách: houkající sirény v průmyslových podnicích jej definitivně vyprovodily na smetiště dějin. Podle Kolmistroy vzpomínky zůstali vyslanci Obrody k Hegenbartovu žoviálnímu vystupování zdrženliví a snažili se z něj především dostat, je-li už definitivně opuštěno vojenské řešení politické krize. Na to on prý reagoval vyhýbavě, tvrdil, že strana už ozbrojené složky neřídí, a podobně.⁵⁹

Po generální stávce se strana připravovala na vyjednávání o složení vlád. Instrukce vedení KSČ pro krajské, okresní a základní organizace – přijatá téhož dne, kdy Hegenbart rozmlouval se zástupci Obrody – dobře vystihuje posun od vojenského řešení k politickému: „Vést aktivní dialog a spolupracovat se všemi, kteří chtějí budovat socialistické Československo. To i s těmi jednotlivci a skupinami, které jsou soustředěny v OF a dodržují tyto postoje. Současně ale ukazovat pravou tvář těch, kteří se jakoby jménem občanů snaží rozbít socialistické zřízení a naši KSČ.“⁶⁰

59 Viz *Proměny politického systému v Československu na přelomu let 1989/1990: Referáty a diskusní příspěvky ze semináře, který ve dnech 10. a 11. prosince 1994 uspořádala Nadace Heinricha Bölla v divadle Kolowrat*. Praha, Listy 1995, s. 43 n.

60 KOUDELKA, František – NOSKOVÁ, Alena – PREČAN, Vilém (ed.): *Situační zprávy ústředního aparátu KSČ (20. listopadu – 1. prosince 1989); Pokyny a směrnice vedení KSČ nižším stranickým složkám (19. listopadu – 1. prosince)*. Praha, Československé dokumentační středisko, o.p.s. – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1999, dokument č. 7 – Informace ÚV KSČ o závěrech celostátního shromáždění funkcionářů KSČ z 28. listopadu, adresovaná nižším stranickým složkám, s. 107.

Na počátku prosince 1989 se zvýšila frekvence Obrody v denních situačních zprávách Státní bezpečnosti. Agenti pozorně poslouchali a důkladně o všem informovali, analytický aparát běžel naplno. Ze situační zpráva z 2. prosince vyplývá, že analytici velmi realisticky považovali Obrodu za vůdčí strategickou sílu ve vedení Občanského fóra, která úspěšně čelila „radikálnímu směru“ kolem Václava Havla. Podle analytika Státní bezpečnosti Obroda předpokládala, že v nejbližších dnech všechny státy Varšavské smlouvy odsoudí invazi z roku 1968; symbol „pražského jara“ Alexander Dubček se stane veličinou evropského socialismu a svorníkem mezi roky 1968 a 1989 i mezi východní a západní demokratickou levicí; jeho nástup povede k „celkovému zklidnění situace v ČSSR“. Analytik zřejmě disponoval exkluzivními informacemi až z Moskvy, neboť tvrdil, že podle sovětského vedení má Československo ze všech socialistických zemí nejsilnější potenciál pro obnovu socialismu, o jakou usiluje Gorbačovova „perestrojka“. Češi a Slováci se mohou stát příkladem skloubení socialistických ideálů s lidskými právy a demokracií a přitom si nemusejí počínat jako „žebřaví Poláci a Maďaři“.⁶¹ Tady vidíme konkrétní politickou představu o polistopadovém vývoji, vázanou na politické cíle Obrody a situační změnu taktiky v komunistické straně. Můžeme ji považovat za jednu z virtuálně historických trajektorií přechodu k demokracii.

Naděje i přesvědčení, že konečně nastala hvězdná hodina „demokratického socialismu“, byly v kruzích Obrody v těchto dnech velmi silné. Čestmír Císař vystoupil 3. prosince v pražském hotelu Forum na jednání Bergedorfského diskusního klubu a řekl: „Snílkové jsou ti, kteří si myslí, že náš vývoj se může vrátit do situace před rokem 1938. (...) Tady neočekávejte... možný návrat ke kapitalismu z hlediska hospodářství.“ Podle Císaře českoslovenští občané věří ideálům socialismu, přejí si spojit sociální spravedlnost s demokracií. Císař už mluvil jako státník a odtud zřejmě i gesto národní hrdosti: Československo nebude narozdíl od Polska prosit „o žádné milodary“.⁶²

Takové přesvědčení a z něj plynoucí závěry i záměry v těchto dnech silně rezonovaly napříč státní i komunistickou strukturou a hierarchií a nacházely svůj ozvuk v socialisticky orientovaných složkách disentu a exilu. Není divu, že se velmi konkrétně promítly do složitých vyjednávání o podobě a směřování budoucích vlád. V úterý 5. prosince se Čestmír Císař a Vojtěch Mencl setkali s premiérem Adamcem, a ten nabídl Obrodě tři místa ve federální vládě, jedno z nich Císařovi.⁶³ Ve svých *Pamětech* Císař tvrdí, že žádnou nabídku nedostal,⁶⁴ nepíše ale prav-

61 BENDA, P. (ed.): *Securitas Imperii*, č. 6/1, situační zpráva z 2.12.1989, s. 351–354 (viz pozn. 57).

62 *Tamtéž*, situační zpráva z 3.12.1989, s. 362.

63 Viz HANZEL, Vladimír: *Zrychlený tep dějin: Reálné drama o deseti jednáních. Autentické záznamy jednání Občanského fóra a Verejnosti proti násilíu s představiteli státní moci v listopadu a prosinci 1989*. Praha, Galén 2006, s. 184 (2. vydání).

64 CÍSAŘ, Čestmír: *Paměti: Nejen o zákulisí Pražského jara*. Praha, SinCon 2005, s. 1175.

Jeden z mužů „pražského jara“ 1968 a stoupenec socialistické cesty Čestmír Císař se v prosinci 1989 pokusil o politický comeback jako kandidát na prezidenta. Nakonec se musel spokojit s diplomatickou funkcí poradce ministra zahraničí Jiřího Dienstbiera a od března 1991 stálého představitele ČSFR u Rady Evropy. Na snímku s předsedkyní Rady Evropy Catherine Lalumièrovou ve Štrasburku (foto z autobiografie Čestmíra Císaře Člověk a politik: Kniha vzpomínek a úvah. Praha, ETC Publishing 1998)

du. Podle slov předsedy výkonného výboru Obrody Miloše Hájka – s nimiž přišel 5. prosince na poradě rozšířeného krizového štábu Koordinačního centra Občanského fóra – učinil Adamec Císařovi a Menclovi právě takovouto nabídku. Oba vyjednaváči s ní poté seznámili Hájka, který to následně oznámil Občanskému fóru.⁶⁵ Jak na tuto zvláštní subordinaci (šéf klubu je samozvanými politickými vyjednaváči z téhož klubu informován *ex post* o naprosto zásadních jednáních a poté jim ještě slouží jako poslíček) reagovalo rozhodující grémium Občanského fóra? Václav Havel se s neskryvaným podezřením zeptal, jak to, že Císař s Menclem

⁶⁵ Viz SUK, Jiří: *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989*, sv. 2: *Dokumenty*. Brno, Doplněk 1994, dokument č. 40 – Výňatky z porady rozšířeného krizového štábu Koordinačního centra Občanského fóra o taktice a strategii Občanského fóra a Verejnosti proti násilíu při vytváření nové federální vlády, úryvek č. 1, s. 64.

přijali Adamcovo pozvání bez souhlasu fóra a proč o jednání s premiérem nepřišli informovat oni sami. Nacházíme se ve zlomovém bodě převratného vývoje: v posledních hodinách se v dramatické diskusi rozšířeného krizového štábu Kooordinačního centra OF odehrával klíčový názorový přerod a z něj posléze vyplynul rozhodující strategický posun. Pod neustávajícím tlakem ulic a náměstí se vedení Občanského fóra rozhodlo opustit vyčkávací strategii a přejít do ofenzivy. Rozšířený krizový štáb byl stále proti převzetí vládní odpovědnosti, Havlova skupina však navzdory odporu či zdrženlivosti většiny jeho členů konečně prosadila nominaci kandidátů Občanského fóra a slovenské Veřejnosti proti násilí do federální vlády. Mezi nominovanými nefigurovali žádní aktivisté Obrody. Premiér Adamec na to 7. prosince reagoval odstoupením z funkce předsedy federální vlády. Za svého nástupce vybral a prosadil místopředsedu vlády Mariána Čalfu a očekával od něj, že bude bránit pozice socialismu se stejnou vehemencí. Sám se rozhodl usilovat o úřad prezidenta republiky.

A také za Čalfou přišli 9. prosince vyjednaváči z Obrody a znovu si řekli o tři místa ve vládě. Designovaný premiér to poté oznámil delegaci OF a VPN,⁶⁶ s tím že funkci nabídl pouze Císařovi: stane se místopředsedou vlády pro přípravu pluralitního politického systému a vedle toho bude na vládní úrovni reprezentovat kontinuitu s rokem 1968.⁶⁷ Až po kategorickém nesouhlasu a soustředěném tlaku delegace OF a VPN se Čalfa i tohoto redukováného návrhu vzdal.⁶⁸ Dokázal si realisticky vyhodnotit šance „perestrojkového“ socialismu v nadcházejícím období. Od této chvíle mu bylo nad slunce jasné, že mocenský drajv Občanského fóra se nekryje s politickými představami Klubu za socialistickou přestavbu. Čalfa si to zapsal za uši a ke zklamání svého předchůdce rezignoval na obranu socialismu, aby si tak zajistil další kariéru na straně těch, kteří si konečně uvědomili, že mohou zvítězit, jen o to musí usilovat.

* * *

Přechod k demokracii skrze „perestrojku“, který se pro mnohé aktéry i pozorovatele dlouho jevil jako nejpravděpodobnější, nebyl tedy nastoupen. V noci z 5. na 6. prosinec uvnitř rozšířeného krizového štábu Kooordinačního centra Občanského fóra, za účasti lídrů slovenské Veřejnosti proti násilí, po velmi dlouhém jednání padlo rozhodnutí, že společným kandidátem OF a VPN do úřadu československého

66 „...já jsem mluvil na základě závěrů Národní fronty s představiteli Obrody, kteří přišli s požadavky – musím říct – na tři lidi k zastoupení do vlády.“ (HANZEL, V.: *Zrychlený tep dějin*, s. 413 – viz pozn. 63.)

67 V rozporu s dobovými Čalfovými výroky Císař znovu tvrdí, že toto vše s ním nebylo projednáno (viz CÍSAŘ, Č.: *Paměti*, s. 1178 – viz pozn. 58).

68 Viz HANZEL, V.: *Zrychlený tep dějin*, s. 413–420.

prezidenta bude Václav Havel. V hlavním opozičním stanu byla poprvé nahlas vyjádřena jednoznačná vůle k převzetí moci, a to samotným adeptem na prezidentskou funkci:

„...myslím, [že] v té sféře výkonné moci po všech dnešních všelijakejch hovorech a včerejších a předvčerejších, co jsem měl [možnost vést], se mi zdá, že na to máme. S tím, že půjdou lidi jako Pithart do školství nebo Radim [Palouš], že půjde Miro Kusý i Jano Budaj i Milan Kňažko a tak dále. Že prostě to všechno jde. Nejdůležitější je, že ti skutečně normálně a chytře myslící ekonomové jsou všichni na naší straně a žádnej na straně moci. Tam je pár byrokratů. A to školství, kultura – je v silách těch národních ministrů to v nějaké koordinaci postupně dávat do kupy. A problém je politický, zda ta *alternativa* [zvýraznil J. S.] reálně před námi je. To já prostě nejsem schopen reálně odhadnout. Jsou tady jakýsi pyramidy mocenskejch nástrojů, je tady několik desítek tisíc estébáků, v celé republice jsou tisíce takových struktur, aparátů, nomenklatur a celá ta totalitní struktura. A ona se jakýmsi způsobem drolí, hroutí, štěpí, rozpadá, ale je! Ale umím si představit, že bychom byli schopni spravovat tuto zemi, ale nevím přesně, jestli ta situace s těmito sice nalomenými, ale existujícími totalitními strukturami vůbec nám to umožňuje. Nebo jestli je to politicky reálně prostě. To nedovedu odhadnout. Nicméně zkušenost několika posledních dnů mi říká, že vždycky ty dějiny jsou dál, než jsem myslel. Možná, že jsou opravdu tak daleko, že ty totalitní struktury jsou natolik paralyzovány, že to jde. Možná to tak je, nevím. Připadá mi to naprosto snové a utopické, ale dosud cokoli se stalo od minuty k minutě, vždycky znovu mě překvapovalo tím, že to bylo dál, než jsem si myslel, že to může bejt.“⁶⁹

Citovaná řeč vyznačuje bod historické virtuality *par excellence!* Co dlouho pevně stálo, náhle se zhroutilo, neprostupná hraniční zóna mezi bezmocí a mocí, nepolitickou politikou a mocenskou politikou byla náhle volná. V tomto okamžiku se zrodilo klíčové rozhodnutí, které otevřelo určité možnosti a jiné uzavřelo. Havel si pochopitelně přál, aby ho – coby budoucího prezidenta – v dalších vysokých státních funkcích obklopovali lidé z opozice. Právě teď se projevilo, o čem byla řeč výše: při změně režimu půjde tak jako tak o souboj politických tradic! Nebude to jen střet lidí a aparátů, ale i jmen, symbolů, tradic! Výzvy Pavla Tigrida k překonání reformněkomunistického dědictví a vyzdvižení hlouběji kotvící tradice liberálně-demokratické se konečně promítly do politické řeči a vzápětí se vtělí i do politické praxe. V této chvíli Občanské fórum začalo dělat politiku, pokud jí rozumíme jako střetu idejí a zájmů. Ambice některých členů Obrody v tom sehrály úlohu významného katalyzátoru – svou aktivitou rozhýbaly opačnou vůli čelící „perestrojkové“ linii. Je pravděpodobné, že za tím bylo působení Západu, ať přímé či nepřímé.

69 SUK, J. (ed.): *Občanské fórum*, sv. 2, dokument č. 42 – Výňatky z diskuse rozšířeného krizového štábu Koordinačního centra Občanského fóra a zástupců Koordinačního výboru Verejnosti proti násilíu o podílu Občanského fóra a Verejnosti proti násilíu na rekonstrukci federální vlády a o obsazení funkce prezidenta republiky, úryvek č. 5, s. 91–101, zde s. 98 n.

Drobným příkladem sofistického nátlaku je distribuce placek s nápisem *Havel for president*. Práce Pavla Tigrida.

* * *

A jaký měl budoucí prezident vztah k socialismu? To je zajímavá otázka, neboť Havel se nejprve považoval za socialistu, ale v čase takzvaného reálného socialismu svůj názor změnil. Vyjádřil to v článku pro samizdatové *Lidové noviny* v roce 1988: kdysi mělo slovo „socialismus“ zvuk a dominovalo intelektuálním a společenským diskusím, bylo široce sdílenou nadějí na lepší společnost, předmětem vědění i víry, politickým projektem. Po letech je však už jen „veskrze prolhanou šifrou“, za níž se skrývá policejně-byrokratický aparát a korupční praxe komunistického režimu. Zkrátka: socialismus je v současnosti zdiskreditovaný projekt, který zcela ztratil původní pozitivní náplň.⁷⁰ A na takový se nepřísahá.

Na neodbytně formulovanou žádost prezidentského kandidáta Havla byla tedy 28. prosince změnou ústavního zákona odstraněna z prezidentského slibu pasáž o věrnosti socialismu jako nepatřičný „ideologický institut“. Vedle toho se ovšem Havlovi nepodařilo přesvědčit předsednictvo Federálního shromáždění, aby současně zmizelo ono ideologicky profilující slovo i z názvu Československá socialistická republika. Havel jej považoval za stejně absurdní jako případný název Československá kapitalistická republika. Podstata věci podle něj spočívala prostě v názvu Československá republika. Je dějinnou ironií, že nastávající prezident byl pevně přesvědčen, že to, co v názvu zbude po odstranění slova „socialistická“, zcela věcně vyjádří politickou realitu soužití Čechů a Slováků ve společném státě. Velmi se mylil. Již na sklonku ledna 1990 se v propukající „pomlčkové válce“ ukázalo, že i označení *československá* a *Československo*, spojená s politickou konstrukcí čechoslovakismu z roku 1918, jsou nyní podobně vyprázdněnou šifrou.

Ve jménech a symbolech se skrývá ohromná energie a Havel se o tom brzy přesvědčí v ostrých sporech, v nichž ani nepůjde o celý název, nýbrž o pouhou pomlčku! Proti odstranění pasáže o věrnosti socialismu z prezidentského slibu vystoupil 28. prosince komunistický poslanec Federálního shromáždění Ján Riško, jenž tvrdil, že nejde o žádný ideologický institut, nýbrž o „charakteristiku společenského zřízení“. A to považoval za naprosto zásadní věc. V takové změně – navíc ušité na míru jediné osobě – tušil Riško „první krok, který do budoucnosti nevěští nic dobrého“.⁷¹ Riško i Havel, muž starého a muž nového režimu, věřili v sílu jmen

70 HAVEL, Václav: Šifra socialismus. In: *Lidové noviny*, roč. 1, č. 7–8 (1988), s. 36 (samizdat); též in: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989*. Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 1062–1065.

71 *Zpráva o 19. společné schůzi Sněmovny lidu a Sněmovny národů: Federální shromáždění Československé socialistické republiky, 28. prosince 1989. V. volební období*. Praha, Parlamentní tisk 1990, s. 6–10.

a symbolů, byť každý v ty své a po svém. Odstraňování starých jmen nikdy není bezelstné: znamená vyčištění symbolického prostoru pro příchod nové skutečnosti. Jména jsou virtuální realitou *par excellence!* V drobné úpravě prezidentského slibu byl „socialismus“ dekapitován, o měsíc později bude dekapitováno to, co ještě zbylo z původního čechoslovakismu – název „Československo“. Každá revoluce nejprve odstraňuje jména. *Socialismus* jako slovo, pojem, jméno a mýtus, které přese všechna protivenství sjednocovalo reformní i „normalizační“ komunisty, mělo zmizet lidem z očí a z myslí. Ti, kteří si je přáli odstranit, tušili jeho „konzervativní“ potenciál, a ti, kteří si je přáli uchovat, správně odhadovali, že končí jejich éra. Čestmír Císař se mýlil, když ještě počátkem prosince 1989 předpokládal, že návrat k politickým a hospodářským poměrům první republiky je vyloučen. Po patnácti letech v *Pamětech* hořce dodává, že „naděje vydat se cestou demokratického socialismu skomírala“ od chvíle, kdy byla zmařena nabídka Obrody uplatnit ve „vládě národního porozumění“ promyšlený program „demokratického socialismu“. A s jeho tvrzením, že právě v této chvíli „radikální síly za antisocialistický zvrát“ zahájily ofenzivu,⁷² by nejspíš souhlasili všichni generální tajemníci či předsedové komunistické strany, kteří v jejím čele stáli od roku 1989 do dnešního dne.

Prezidentské klání jako v USA? Volba hlavy státu na konci ledna 1990

Po odstoupení Ladislava Adamce z premiérské funkce začali „přátelé starých pořádků“, řečeno termínem Václava Havla, připravovat plán na obsazení prezidentského úřadu politikem socialistického ražení.⁷³ Po hře o federální vládu začala hra o hlavu státu. Také v ní lze najít několik vývojových uzlů, v nichž se věci mohly vydat jinou cestou. V zásadě ovšem jde o stejný problém, jak už bylo předesláno ve zmínce o úpravě prezidentského slibu a změně názvu státu – o zachování či opuštění socialistického kurzu. Koho lze zařadit pod frekventovaný dobový termín *přátelé starých pořádků*? Všechny více i méně významné politické síly spjaté s minulým režimem, které si přály, aby na Hradě působil někdo jiný než „buržoazní reakcionář“ Havel. Reprezentanti Občanského fóra a Veřejnosti proti násilí, kteří v den jmenování vlády vyhlásili Havlovu kandidaturu, nečekali prakticky žádný odpor, respektive neuměli si jej představit. Vždyť při rozhovorech u „kulatého stolu“ 8. prosince všechny strany – s ohledem na národnostní a politickou paritu – formálně souhlasily s tím, aby se prezidentem stal občan české národnosti a nestraník, protože předseda federální vlády Čalfa byl občanem slovenské národnosti a členem KSČ.

Ladislava Adamce začaly – jakoby spontánně a zdola – navrhopvat předsjezdové okresní a krajské konference KSČ. Vedení komunistické strany to vzhledem k formálnímu závazku u „kulatého stolu“ učinit nemohlo. Tak se dostal do hry první

72 CÍSAŘ, Č.: *Paměti*, s. 1186 (viz pozn. 64).

73 Dovolují si na tomto místě odkázat na vlastní rozbor prezidentské volby v roce 1989 (viz SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Akteři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha, Prostor 2003, s. 212–251).

Havlův konkurent. Socialistický svaz mládeže zase nominoval neúspěšného adepta na funkci místopředsedy federální vlády Čestmíra Císaře a zdůvodnil to, jak jinak, spontánně sdílenou potřebou kontinuity s rokem 1968, kdy byl Císař do prezidentské funkce navržen jako přední politik „obrodného procesu“. V Ústředním výboru SSM mu zřídili volební štáb a zahájili předvolební kampaň. Nejsilnějším Havlovým konkurentem byl ovšem mezinárodní symbol „pražského jara“ Alexander Dubček. Nejsilnějším proto, že zároveň byl slovenským národním kandidátem: s výjimkou Veřejnosti proti násilí ho podporovaly všechny slovenské „politické strany a společenské organizace Národní fronty“. Politik, donedávna těmito organizacemi zavržený, se rázem stal ztělesněním slovenské cesty ke svobodě a demokracii. Každý z Havlových konkurentů představoval určitou vývojovou potenci, všichni ale reprezentovali socialistickou volbu. A to bylo důležité. Předpokládalo se, že politická role prezidenta v přechodném období bude mimořádná, že jako symbol i mocenský faktor bude mít značný vliv na směřování reforem.

Zásadní problém pro volné součtenství „přátel starých pořádků“ – bránících nyní socialismus prostřednictvím kontinuity s rokem 1968 – spočíval v tom, jak někoho z Havlových konkurentů dostat na Hrad. Řešení viděli v *přímé volbě* hlavy státu a ihned ji začali připravovat v podobě zákonodárné iniciativy klubu komunistických poslanců ve Federálním shromáždění. V nejvyšším zákonodárném sboru disponovali komunisté absolutní většinou a odhlasovat ústavní zákon pro ně nepředstavovalo žádný formální problém. Reálný problém spočíval v tom, že Občanské fórum – opírající se o mobilizovanou veřejnost – bylo jednoznačně proti. Nastal mocenský paradox: Občanské fórum nedisponovalo žádnou institucionální záštitou k prosazení své vůle – nemělo jediného poslance, a přitom chtělo, aby federální poslanecký sbor v souladu s platnou ústavou zvolil do čtrnácti dnů Václava Havla československým prezidentem. Jak řešit nezvyklou situaci, v níž revoluční síla trvá na platných ústavních pořádkách, zatímco představitelé starého režimu je chtějí převratným způsobem změnit a nechat o hlavě státu rozhodnout občany v tom nejdemokratičtější slova smyslu? Opět se nacházíme ve virtuálním bodě, z něhož lze odvíjet historickou alternativu. Kam by se ubíral vývoj, kdyby se prezident na přelomu let 1989 a 1990 volil přímo? Znamenalo by to začátek nové tradice prezidentského či poloprezidentského systému? Nebo by to byl jen jednorázový výstřel a po svobodných volbách by se ustavil systém parlamentní demokracie v dnešní podobě? Zdá se, že spíše to druhé. Vůle měnit ústavu od základů nebyla přese všechno u komunistů nijak velká. Šlo jim o jedinou věc – dostat na Hrad vyznavače socialismu. I když případné posílení prezidentských pravomocí pro socialistického prezidenta také asi nelze úplně vyloučit – mohl by totiž fungovat jako jistá protiváha k liberálním ekonomickým ministrům. Ústavní zákon o referendu, který komunisté narychlo připravovali, by ovšem pravděpodobně měl omezený dosah i platnost a nezaložil by nový politický systém.

A který z kandidátů by v přímé volbě zvítězil? Alexander Dubček – alespoň podle rychlého průzkumu veřejného mínění. Stávkující studenti 6. prosince oslovili třicet tisíc Pražanů s otázkou, kdo by se měl stát prezidentem: 25 tisíc 900 občanů – tedy velká většina – nevědělo (86 procent,), 3 381 jich podpořilo Dubčeka (přes jede-

Alexander Dubček v symbolickém objetí s davem v listopadu 1989. Mezi lidmi měl zpočátku největší podporu ze všech možných prezidentských kandidátů (foto z publikace Alexander Dubček vo fotografii)

náct procent), 2 356 Valtra Komárka (skoro osm procent), 419 Adamce (1,39 procent), 303 Havla (1,01 procento) a 302 Císaře (jedno procento).⁷⁴ Podobný průzkum uskutečnili po 10. prosinci také slovenští studenti, kteří se zeptali pěti tisíc lidí: první Dubček získal pětkrát více hlasů než druhý v pořadí Komárek a dvacetkrát více než Havel a Adamec.⁷⁵ Skoro devadesát procent nerozhodnutých mobilizoval Havlův volební štáb k zahájení mohutné pouliční kampaně. S tím je spojen další paradox: Občanské fórum jako první odstartovalo celoplošnou kampaň za svého kandidáta – úplně jako při amerických volbách – a přitom komunistické straně vyčítalo, že prosazováním přímé volby si chce trapně hrát na Ameriku! Komunisté se nenechali těmito řečmi zvíkat, protože v další zkoušce hodlali obstát. A průzkumy veřejného mínění posilovaly odhodlání jejich poslanců prosadit zákon o přímé volbě.

Po 10. prosinci se strhla prudká mediální přestřelka, v níž se Občanské fórum – s velmi malou efektivitou – snažilo přimět komunistickou stranu a její poslance, aby akceptovali Havla jako jediného kandidáta a zvolili ho co nejrychleji prezidentem. Bylo to složité a nepomáhal ani každodenní demonstrační tlak před budovou parlamentu – naopak začínal být kontraproduktivní, neboť hrozilo, že se poslanecký sbor rozpadne a nebude zvolen žádný prezident. A to si Občanské fórum roz-

⁷⁴ SUK, Jiří: *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989*, sv. 1: *Události*. Brno, Doplněk 1994, s. 128.

⁷⁵ *Tamtéž*, s. 162.

Představitelům Občanského fóra a Veřejnosti proti násilí se nakonec podařilo odvrátit riziko, že jejich společný kandidát na prezidenta bude muset podstoupit konfrontaci se soupeři v dlouhé kampani před lidovým hlasováním. Studenti si heslo „Havel na Hrad!“ vzali za své (foto z Archivu ÚSD AV ČR, autorka Dana Kyndrová)

hodně nepřálo: stůj co stůj chtělo postupovat podle ústavy, ústavní krize se děsilo. V patové situaci bylo záhy jasné, že do konce roku 1989 prezident zvolen nebude. Proto se politické strany u „kulatého stolu“ 13. prosince shodly, že bude nezbytné prodloužit lhůtu ke zvolení nového prezidenta ze čtrnácti na pětadvacet dnů!⁷⁶

Tím *de facto* připouštěly, že volba se může uskutečnit až na konci ledna 1990. Před Československem leželo více než třicet dnů (a měsíc je v revolučních dobách velmi dlouhá doba!), v nichž se v podstatě nemělo řešit nic jiného než to, kdo se stane hlavou státu a jakým způsobem bude zvolen – zda parlamentem ve starém složení, nebo parlamentem částečně obměněným, anebo v přímé volbě. Občanské fórum se chystalo v tomto mezidobí prosadit alespoň rozsáhlejší výměnu poslanců Federálního shromáždění, aby mělo určitou možnost ovlivňovat nevyzpytatelný parlament zevnitř – odejít měli nejvíce zdiskreditovaní jedinci a na jejich místa měli nastoupit aktivisté OF a VPN. Podařilo by se to? Odhlasovali by komunističtí poslanci v této situaci zákon, na jehož základě by mnozí z nich pak byli odvoláni? Nebo by pokračovali v prosazování přímé volby a podpoře některého ze socialistických kandidátů? Anebo by se parlament pod permanentním demonstračním tlakem

⁷⁶ *Tamtéž*, s. 168–169 a 172. Zákon o prodloužení lhůty ze 14 na 40 dnů byl nakonec skutečně přijat 19. prosince, přestože v této chvíli už bylo *de facto* rozhodnuto o tom, že československý parlament zvolí Václava Havla prezidentem ještě v roce 1989. (Viz <http://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/018schuz/s018015.htm>.)

dokonce rozpadl? V prodloužení lhůty ke zvolení nového prezidenta o měsíc a půl se pro nás otevírá široký virtuální prostor pro historické alternativy. Co všechno by se za těchto okolností mohlo odehrát v lednu 1990?

Velmi pravděpodobně by pokračovala kampaň navržených kandidátů a není důvod předpokládat, že by byla vedena v duchu *fair play*. Státní bezpečnost ihned po 17. listopadu rutinně distribuovala difamační informace o Václavu Havlovi, populárních hercích a dalších známých osobnostech, které se sice poněkud ztrácely v záplavě spontánních občanských aktivit, ale v předvolební kampani by na ně jistě znovu došlo. Propagandistická mašina by se rozjela a kampaň by mohla vést do netušených situací. Spory o osud socialismu by se dále zviditelnily a vyhrotily. Kandidáti by představovali své vize a snažili by se je zaštitit alespoň symbolickou mezinárodní podporou. Konaly by se řečnické televizní duely? Jistě ano. Také by se otevřel prostor pro dezinformační aktivity Státní bezpečnosti. Ze všeho nejvíce by ovšem hrozila česko-slovenská roztržka. Spory o to, zda má být hlavou Československa Čech Havel či Slovák Dubček, by pravděpodobně velmi rychle obnažily česko-slovenský problém v celé jeho historické složitosti. Oba kandidáti by v takové atmosféře neměli šanci dohodnout se na kompromisu, který nakonec v reálné konstelaci vyjednali. Je možné, že všechny naznačené potenciality by v mohutném syntetickém účinku vyústily v politickou krizi a prezident by zvolen vůbec nebyl. A pokud by byl zvolen například český kandidát jenom proto, že Čechů bylo ve společném státě deset milionů, zatímco Slováků jen pět milionů, byl by jeho mandát velmi sporný a jistě intenzivně zpochybňovaný.

Nezralé společnosti toto vše hrozilo, pokud by se prezident volil až koncem ledna 1990. Nový premiér Marián Čalfa pozoroval marnou snahu Občanského fóra prosadit vlastní vůli skrze vzpouzející se staré komunistické „kádry“ a prostřednictvím dosavadních státních struktur a pochopil, že se mu naskýtá neopakovatelná příležitost přesvědčit OF o svém odhodlání vstoupit do jeho služeb. Velmi dobře věděl, že ho považují za slabého premiéra a že má být v této funkci brzy vystřídán. A tak 15. prosince pozval Václava Havla na Úřad vlády k utajené schůzce, na níž se mu chystal nabídnout pomoc při jeho zvolení prezidentem ve Federálním shromáždění ještě v roce 1989.⁷⁷ Havel soukromé setkání s komunistickým byrokratem, kterému nedůvěřoval, nejprve zásadně odmítal, ale nakonec dal na Pithartovu radu a pozvání přijal. A nelitoval. Především Čalfovou zásluhou se stalo, že Federální shromáždění ještě ve starém složení jednomyslně zvolilo 28. prosince Alexandra Dubčeka svým předsedou a o den později Václava Havla československým prezidentem.

Vítěz bere vše! Vítězná opozice ruší politický systém Národní fronty a prosazuje většinový volební systém?

Také v Československu se na přelomu roků 1989 a 1990 nakonec prosadil model přechodu k demokracii, pro který se vžil polit(olog)ický termín „kulatý stůl“.

⁷⁷ Viz SUK, Jiří (ed.): K prosazení kandidatury Václava Havla na úřad prezidenta: Dokumenty a svědectví. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 2–3 (1999), s. 346–369.

Vyjednávání o přechodu k demokracii mezi liberálním křídlem starého režimu a představiteli sjednocené občanské opozice začalo na počátku roku 1989 v Polsku a Maďarsku. Východoněmecký a československý režim však vyloučily jakýkoli kompromis, a tak mohly být zdolány jen v revoluční vřavě. V NDR se občanské nepokoje rozbíhaly od poloviny roku v opakovaných emigračních vlnách do západního Německa a kulminovaly v říjnu a listopadu statisícovými shromážděními. Týden po pádu Berlínské zdi propukly konečně i v Praze, Bratislavě a dalších českých, slovenských, moravských a slezských městech. Československý komunistický režim do této chvíle striktně odmítal výzvy k dialogu a všechny nezávislé občanské iniciativy označoval za antisocialistické síly. A najednou – během jediného týdne – ho k politickým rozhovorům přinutila nově zformovaná opozice opírající se o plná náměstí. Občanské fórum vyjednávalo s premiérem Adamcem jako reprezentantem státní moci, zdiskreditované vedení KSČ v čele s Jakešem totiž nepovažovalo za partnera a požadovalo jeho odstoupení. Donedávna mocná strana se ocitla v politickém autu a snažila se z něj co nejrychleji vymanévrovat. Její nové vedení v čele s neschopným aparátčikem Karlem Urbánkem požádalo 6. prosince Občanské fórum o zahájení dialogu, a vedly je k tomu především existenční pohnutky: chtělo se vrátit do vysoké politické hry, z níž potupně vypadlo. Opožděná žádost komunistů zněla: uspořádáme rozhovory u velkého „kulatého stolu“ a před televizními kamerami!⁷⁸

Předáci Občanského fóra v ní snadno rozpoznali pokus o dvojí manévr: odsunutí komunisté se potřebují před národem znovu legitimizovat a vedle toho se snaží rozdrobit jednotnou sílu demokratického hnutí tím, že do vysoké hry budou zahrnuty také další, málo významné politické strany a společenské organizace Národní fronty. Odpověď Občanského fóra byla proto překvapivě odmítavá: „Přestavba, ‘kulatý stůl’, to je už passé,“ shrnul 6. prosince večer jednoznačné stanovisko členů krizového štábu Koordinačního centra OF Petr Pithart.⁷⁹ A 8. prosince dopoledne tuto pevnou vůli lapidárně zformuloval Rudolf Slánský: „Koncepti jednání všech se všemi vylučujeme.“⁸⁰ Jak si tedy Občanské fórum v této chvíli představovalo politické jednání? Jednoduše: pouze jako dvoustranné rozhovory mezi OF a VPN na jedné a KSČ na druhé straně. Obrazně řečeno, jednalo by se u podlouhlého obdélníkového stolu a hlavním účelem takového vymezení měla být redukce prostoru pro kompromis. Připomeňme si, že právě v této chvíli se obě občanská hnutí rozhodla převzít moc. Mohlo se zdát, že se demokratická opozice chystá k triumfálnímu pochodu. Ale tak horké to nebylo: verbální odhodlání nebylo kryto adekvátními mocenskými kroky. Stalo se přesně to, co Občanské fórum nechtělo: ještě týž den – 8. prosince odpoledne a večer – se uskutečnila politická jednání o složení federální vlády, která byla se souhlasem OF a VPN charakterizována jako

78 Viz HANZEL, V.: *Zrychlený tep dějin*, s. 203–232 (viz pozn. 57).

79 *Archiv Vladimíra Hanzela*, dokumentární nahrávky z 5.–30.12.1989 (30 devadesátiminutových audiokazet), kazeta č. 7, s. B. Přepsáno na CD a uloženo v Archivu ÚSD AV ČR, v. v. i.

80 *Tamtéž*, kazeta č. 15, s. A.

rozhovory „rozhodujících politických sil u kulatého stolu“(!). Jak mohl nastat tak zásadní obrat v politické strategii opozice?

Občanské fórum se spokojilo se svou nikým nezpochybnovanou vůdčí rolí a odsunulo stranou zdánlivě podružný problém formálního vymezení politického mechanismu přechodu k demokracii. Vzdalo se tak přehlednější i realitě více odpovídající koncepci, protože ji nedokázalo menším politickým subjektům autoritativně vnutit. Je to velkorysost, nebo slabost, když i velmi malé strany a potápějící se Socialistický svaz mládeže jsou tolerovány jako „rozhodující síly“?⁸¹ A tak se 8. prosince do pražského Paláce kultury vedle reprezentantů Občanského fóra, Veřejnosti proti násilí a Komunistické strany Československa dostavili také zástupci Československé strany socialistické, Československé strany lidové, Strany slovenské obrody, Strany svobody, Socialistického svazu mládeže a Ústředního výboru Národní fronty ČSSR.⁸² V této fázi jednání si OF a VPN ještě podržely postavení naprostých hegemonů a dosáhly všeho, co chtěly, ale později, v lednu 1990 u dalších „kulatých stolů“ už nedokázaly některé své návrhy prosadit. Jejich síla se drolila, rozpadala se akční jednota: uvnitř OF i mezi OF a VPN. Mechanismus „kulatého stolu“ nebyl mocensky adekvátní nastalému poměru sil – zúžený prostor pro politické manévrování neodpovídal velké odpovědnosti, kterou na sebe OF a VPN v těchto dnech a týdnech braly. Ve skutečnosti existovaly jen dvě rozhodující síly: Občanské fórum a Komunistická strana Československa. Tolerance nebyla výsledkem velkorysosti, nýbrž slabosti revolučního vítěze.

Změnilo by se něco podstatného na dalším vývoji, pokud by Občanské fórum upozadilo politické strany Národní fronty a prosadilo koncepci „obdélníkového stolu“? Ano. Znamenalo by to vstoupit do politického prostoru s mnohem větší mocenskou razancí a silnějším odhodláním měnit v přechodném období věci podle vlastní svrchované vůle, bez ohledu na kompromisy vzešlé z jednání s politickými trpaslíky. Možná že by se takové odhodlání promítlo do podoby volebního systému. Občanské fórum by nejspíše prosadilo většinový systém, který si přál prezident Havel a sněm Koordinačního centra OF, a vítězství demokratického hnutí ve volbách by tak bylo ještě přesvědčivější než oněch i tak úžasných padesát procent. Především by se do parlamentu nedostaly některé politické strany a z toho mohly vyplynout zásadní věci: parlamentní opozice by se zformovala výhradně na půdě Občanského fóra, které by tak jako tak směřovalo k rychlé politické diferenciaci a konečnému rozpadu na vyhraněné politické subjekty. Ve většinovém systému by se levicové proudy – napříč celým politickým spektrem – nejspíše musely integrovat do jediného celku, aby vůbec mohly konkurovat sílící pravici. To by komunistickou stranu s největší pravděpodobností donutilo vzdát se své komunistické identity ve prospěch identity sociálnědemokratické, která se (ale až v polovině devadesátých

81 *Tamtéž*, kazeta č. 17, s. B.

82 Viz HANZEL, V.: *Zrychlený tep dějin*, s. 289 (viz pozn. 57). Dohadování o konečném termínu „rozhodující politické síly“ viz *tamtéž*, str. 323–330.

Občanské fórum jako hybatel revolučního hnutí nezvolilo cestu diktátu z pozice síly, ale trpělivého vyjednávání. Rozhovory mezi představiteli opozice a státní moci začaly 26. listopadu v Obecním domě, v popředí Václav Havel a předseda federální vlády Ladislav Adamec jako vůdčí osobnosti obou táborů (foto z Archivu ČTK a Archivu ÚSD AV ČR, v. v. i.)

let) stejně stala rozhodujícím integrujícím prvkem postkomunistické levice. Soupeření s pravicí ve většinovém systému by shromáždilo pod jednu střechu obnovenou sociální demokracii (v první polovině devadesátých let velmi nevýraznou), Komunistickou stranu Čech a Moravy, klub Obroda a další, menší levicové subjekty.

Toto vše se nestalo, neboť u „kulatého stolu“ mohl projít pouze systém poměrného zastoupení, a na něm se přirozeně politická hnutí a strany na počátku ledna 1990 jednomyslně shodly. Občanské fórum si nepřálo uzurpovat veškerou moc, chtělo se o ni podělit s ostatními zúčastněnými, a to nejen v této chvíli, ale i po volbách. Petr Pithart později razil pro tuto nezvyklou zdrženlivost vítězů termín „sebelimitující revoluce“.⁸³ A ta, jak jsme viděli, byla v zásadním rozporu s původním, ovšem ryze situačním odporem ke „kulatému stolu“, který sám Pithart velmi rázně vyjádřil. Občanské fórum bylo velmi nevyzrálou politickou formací a mezi některými jeho situačními radikálními gesty a skutečnou vůlí k moci existovala trhlina. Svou roli ovšem také hrál revoluční chaos a náhoda: situace se měnila z hodiny na hodinu, někdy z minuty na minutu. Držet se striktně předem přijaté linie vyžadovalo, aby Občanské fórum jednalo jako strana profesionálních revolucionářů. A tou nebylo.

⁸³ Viz soustředěné vysvětlování „sebeomezující revoluce“ v knize Petra Pitharta *Devětaosmdesátý: Vzpomínky a přemýšlení. Krédo* (Praha, Academia 2009).

Vyrovnění s komunistickou minulostí jako priorita československého demokratického hnutí!

Historické účtování namísto historického kompromisu?

Když se Občanské fórum a Veřejnost proti násilí rozhodly pro půlroční přechodné období ke svobodným volbám, spojovaly s tím obecnou představu, že od ledna do května 1990 budou přijaty ve vzájemné toleranci a spolupráci všech politických sil základní liberalizační zákony, a především připraveny svobodné parlamentní volby. Skutečná politická pluralita se vším, co k ní v tradiční parlamentní demokracii patří (přijetí nové ústavy, skutečná dělba moci, vyhraněné politické programy a ostré koncepční spory, koaliční vláda versus parlamentní opozice atd.), měla začít až po červnových parlamentních volbách. Až nové, svobodně zvolené parlamenty měly disponovat plnou legitimitou k zásadním transformačním rozhodnutím. Toto vše mělo propuknout až po půlroce zdrženlivosti, tolerance a velkorysých kompromisů. Potvrdilo se tohle očekávání? Ani v nejmenším. Navzdory bohulibým předpokladům se právě v předvolebním pololetí nechtěně narodily téměř všechny klíčové problémy, které v následujících letech pokračovaly a výrazně poznamenávaly politický proces a politickou kulturu: česko-slovenská roztržka, volání po rázném účtování se „starými strukturami“, spory o zrušení Státní bezpečnosti, polemiky o legitimitě politických hnutí OF a VPN, spory o ekonomickou reformu a další.⁸⁴

Je jisté, že tak jako tak by všechny tyto problémy do veřejného života vstoupily, avšak ne všechny do něj musely proniknout tak rychle, živelně a bez kontroly. Nastupující elita „sebelimitující revoluce“ nedokázala vtisknout přechodnému období pevný charakter a program, nedovedla předem rozpoznat ony klíčové otázky a učinit z nich své priority právě už v předvolebním období. Místo toho se pustila do nešťastné generální zkoušky na parlamentní demokracii. Skrz naskrz improvizovaná politika hlásala kvaziliberální poselství: po letech nesvobody jste teď svobodní, a tak se tedy chovejte svobodně. To ovšem předpokládalo téměř nekonečnou pluralitu koncepcí a programů. Vítězná hnutí nechtěla vládnout autoritativně, a přitom takto vládnout musela! To je další z četných dobových paradoxů. A tak už od počátku roku 1990 se rodily četné alternativní představy o jiném řešení politických priorit, dělaly si nárok na všeobecnou platnost a v některých případech neváhaly mobilizovat ve svůj prospěch i veřejnost. V naší úvaze bychom je mohli označit za zárodky kontrafaktuálních linií. Povšimněme si jedině z nich, spojené s požadavkem rychle a rázně zúčtovat s komunistickou minulostí.

Vyjdeme-li z reálného stavu věcí, musíme konstatovat, že Občanské fórum nemělo na počátku roku 1990 žádnou pevnou představu o vyrovnění s minulostí a v tomto směru neplánovalo žádné konkrétní kroky. Avšak okamžitý a trvalý tlak zdola je už v tomto roce nutil zaujímat vyhraněnější politická stanoviska a iniciovat řadu zákoných opatření. Tímto tlakem zdola byla *politika vyrovňování* uváděna v život. Zkus-

84 Ještě jednou si dovolím odkázat na vlastní analýzy klíčového půlroku (viz SUK, J.: *Labyrintem revoluce*, s. 255–414 – viz pozn. 73).

me však narýsovat virtuální trajektorii založenou na hypotéze, co všechno by Občanské fórum muselo už od počátku cílevědomě činit, aby nebylo neustále překvapováno novými a novými projevy nespokojenosti, která nakonec vedla k jeho rozpadu na přelomu let 1990 a 1991. V našem inverzním kontrafaktuálním pojetí narýsujeme hypotetický program Občanského fóra v otázce vyrovnávání s minulostí a vsuneme do něj jenom to, co se v následujících měsících tak či onak dostalo hry a bylo pak se vši vážností řešeno.

Kontrafaktuál můžeme znovu umístit do okamžiku, kdy Občanské fórum striktně odmítalo „kulatý stůl“ – tedy mezi 6. a 8. prosinec (viz rozbor v předchozí části) – a tvrdilo, že bude o přechodu k demokracii vyjednávat pouze s komunistickou stranou. V takovém případě by – jak už bylo naznačeno – neakceptovalo systém Národní fronty jako perspektivně sice zanikající, přesto ale jistou setrvačností stále ještě fungující přechodový politický mechanismus. V rozhovorech s představiteli KSČ by zaujalo principiální postoj, odmítlo by politiku „národního porozumění“ v pojetí dočasné předvolební kvazikoalice s komunisty a trvalo by na striktním vymezení pozic, rozdílu, podmínek. Pokud by se vývoj vydal tímto směrem, byla by cesta polistopadové KSČ do nového systému o dost komplikovanější – ne tak snadná jako na základě takzvaného malého zákona o politických stranách, který přijalo Federální shromáždění 23. ledna 1990. Díky němu se komunistická strana – vedle ostatních stran Národní fronty, Občanského fóra a Veřejnosti proti násilí – stala bez jakýchkoli podmínek, výhrad či omezení součástí nového demokratického politického systému. V našich virtuálních úvahách můžeme předpokládat, že československá opozice – jednajíc zásadně a s menší ochotou k velkým kompromisům – by případné uznání KSČ vážala na splnění určitých podmínek. Jakých? Předpokládejme, že právě takových, které se postupem doby stejně staly nevyhnutelnou politickou skutečností.

Už v prosinci 1989 by vítězí opozice při jednáních s komunisty musela vznést něco z následujících požadavků: rehabilitace a odškodnění politických vězňů,⁸⁵

*„Jakeši a Štěpáne, na Borech vás čekáme!“
Heslo z happeningu v revolučních dnech vyjadřovalo touhu po potrestání viníků komunistického bezpráví, která brzy expandovala do politického života. Přes četné turbulence, které zde způsobila, v něm ale nikdy nepřevládla
(foto z Archivu ÚSD AV ČR, v. v. i.)*

85 Zákon o mimosoudních rehabilitacích z května 1990 přes svůj nesporný přínos řešil tuto otázku jen částečně a nedokonale. Ponechával v platnosti tzv. zbytkové tresty a neřešil problém odpovědnosti komunistických funkcionářů a povahy režimu. (Viz <http://www.psp.cz/eknih/1986fs/slsn/stenprot/027schuz/s027051.htm>.)

přičemž odškodnění by se mohlo hradit z majetku KSČ a SSM, který by byl zestátněn;⁸⁶ zrušení Státní bezpečnosti a příprava lustračního zákona;⁸⁷ zákonné opatření o odvolávání komunistických „kádřů“ z managementů průmyslových podniků;⁸⁸ veřejné odsouzení zločinů padlého režimu, potrestání konkrétních viníků a historické zhodnocení povahy „totalitního režimu“.⁸⁹

Všemi těmito otázkami a problémy se Občanské fórum muselo zabývat v roce 1990 a ke každé z nich zaujalo kladné stanovisko! Odmítalo pouze jediný požadavek: postavit KSČ mimo zákon. V našem virtuálním historickém prostoru si teď musíme položit otázku, čím vším by Občanské fórum v prosinci 1989 a lednu 1990 mohlo podmínit další existenci komunistické strany. Jistěže ne všemi vyjmenovanými požadavky najednou – to by nebylo jednání u „obdělníkového stolu“, nýbrž jednostranný diktát absolutního hegemonu revoluce, a ten jako alternativu musíme vyloučit, neboť strategií československého disentu a opozice byl dialog, nikoli konfrontace. Občanské fórum by muselo svou velmi konkrétní představu očisty veřejného života odstupňovat. Předpokládejme, že by začalo s těmi požadavky, které do politického života pronikly nejrychleji, téměř bezprostředně. A to byla rehabilitace politických vězňů, která by v principiálním pojetí musela být spojena s veřejným odsouzením československého komunistického totalitarismu (na způsob Russelova morálního tribunálu, o němž se koncem léta 1990 nějaký čas přemýšlelo) a zestátněním majetku KSČ a SSM, ze kterého by bylo hrazeno odškodně-

86 Požadavek odevzdání majetku KSČ a SSM byl prvním a typickým příkladem politické iniciativy zdola. V březnu 1990 s ním přišlo Občanské fórum ČKD Polovodice a Koordinační centrum OF, jež muselo akceptovat a učinit součástí své legislativní agendy ve Federálním shromáždění. (Viz *Zpráva o 25. společné schůzi Sněmovny lidu a Sněmovny národů. Federální shromáždění Československé socialistické republiky. V volební období, 14. března 1990*. Praha, parlamentní tisk 1990; dále viz JAROLÍMEK, Petr: *Zákony o navrácení majetku KSČ a SSM lidu*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 9, č. 1 (2002), s. 65–81.)

87 To předpokládalo, že Občanské fórum obsadí post federálního ministra vnitra svým člověkem s jasnou představou o personální a rezortní diskontinuitě, kterou koneckonců už od počátku roku 1990 tvrdě požadovalo na ministrovi vnitra Richardu Sacherovi (ČSL). Sacher ovšem hájil představu přesně opačnou a konflikt byl nevyhnutelný. (Viz ŽÁČEK, Pavel: „Sachergate“: První lustrační aféra. Nesnáze postkomunistické elity (nejen) se svazky Státní bezpečnosti. In: *Paměť a dějiny*, roč. 1, č. 1 (2007), s. 50–81.)

88 V důsledku soustavného tlaku nižších složek Občanského fóra po parlamentních volbách bylo takové zákonné opatření přijato předsednictvem Federálního shromáždění dne 30.8.1990: „Opatření o rozšíření funkcí obsazovaných jmenováním“ umožňovalo odvolávání „nomenklaturních kádřů“. (Viz SUK, Jiří: *Politické hry s „nedokončenou revolucí“: Účtování s komunismem v čase Občanského fóra a po jeho rozpadu (1989–1992)*. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 2–3 (2009), s. 276–312, zde s. 290–296.)

89 Takovému řešení dali vůdčí představitelé Občanského fóra v září 1990 svůj plný souhlas, a opět pod tlakem zdola. Vážně se začalo mluvit o „norimberském tribunálu“ či „Russelově morálním tribunálu“, avšak v čase rozpadu OF byla tato otázka odsunuta stranou a nikdy se již v plné síle nevrátila. (Viz tamtéž, s. 297–301; AÚSD AV ČR, Archiv Koordinačního centra OF, zápisy ze schůzí rady, kolegia a sněmu Občanského fóra ze srpna, září a října 1990.)

ní obětí komunistického režimu. V další fázi, ještě před volbami, by se dostala na přetřes příprava lustračních procesů, souvisící s pevnou koncepcí rychlých změn na ministerstvu vnitra a zrušením Státní bezpečnosti. Můžeme předpokládat, že ještě v tomto období by se velmi živě debatovalo o zákonném opatření k odvolávání komunistických managementů z podniků. Potrestání konkrétních zločinů komunismu a dotažení lustrační politiky do zákonné podoby by následovalo krátce po parlamentních volbách. Do listopadu 1990 by tak byla přijata většina legislativních opatření, mocenských i symbolických aktů spjatých s principiální politikou vyrovnávání s minulostí. Rázné, a přitom klidné a zákonné historické účtování mohlo donutit Komunistickou stranu Československa k transformaci identity a změně názvu.

Místo závěru: poznámka o „druhé revoluci“

Složité střety a neočekávané komplikace brzdily politický proces a podněcovaly revoluční entuziasmus druhého dechu. Rozevírala se trhlina mezi netrpělivým očekáváním a vlekoucí se realitou. V místních občanských fórech rostla nespokojenost s vedením hnutí. Od července do října 1990 se mohlo zdát, že se požadavek dekomunizace stane onou absolutní prioritou hnutí, které přesvědčivě vyhrálo volby, a přitom stále nemělo pod kontrolou regionální a podnikovou sféru. Na přelomu září a října to vypadalo, že kompromisní politiku pod tlakem zdola vystřídá generální očista od komunistických „kádrů“. Mluvilo se o uspořádání „morálního tribunálu“ nad komunismem a v souvislosti se zamýšlenými soudními procesy s konkrétními zločinci o „norimberském řešení“. Stalo se však něco jiného: vyhraněný antikomunismus, manifestující se odporem ke „starým strukturám“, „nomenklатурním kádřům“ a „komunistickým mafii“, posloužil jen jako katalyzátor při štěpení rozkolísaného hnutí a při novém rozdělení sil. Jakmile byly karty znovu rozdány, stala se hlavním motorem radikálního rozchodu s minulostí ekonomická reforma a s ní spojené privatizační procesy. V nich našla „sametová revoluce“ ztracenou dynamiku. Antikomunismus splnil roli (a plní ji dodnes) neustále oživované virtuální politické síly, vyplývající z morálního rozhořčení, že rozchod se „zločinným“ a „zavrženímhodným“ systémem je pomalý, postupný, plný ústupků a kompromisů. Dynamická ekonomická rétorika nahradila koncem roku 1990 váhavou řeč politiky ústavního konsenzu a národního porozumění. Vzhledem k postupnému a složitému procesu vyrovnávání s padlým režimem je jasné, že ekonomická politika, opírající se o „šokovou terapii“ a radikální rétoriku, neposkytovala téměř žádný prostor pro alternativní představy o gradualistické transformaci československého hospodářství. Ty byly vytěšňovány, protože jejich řeč nezněla radikálně. Nebyla-li „druhá revoluce“ důsledně dekomunizační, musela si najít prostor pro vybití akumulované energie jinde. A tak plně otevřela cestu do neoliberalního ekonomického univerza. Toto univerzum plnilo mimo jiné i funkci virtuálního diskurzivního prostoru, v němž bylo možné rozejít se s komunistickou minulostí absolutně. Četní bývalí komunisté jím procházeli jako dekontaminační komorou.

Studie vznikla v rámci grantového projektu Grantové agentury České republiky, registrační číslo 409/07/1189.

Fórum o totalitarismu v českých dějinách

Paralelní vydání časopisů

SOUČASNÉ
DĚJINY

&

Bohemia

Několik slov úvodem

Když se před dvaceti lety zhroutil v Československu komunistický režim, jedním z nejfrekventovanějších slov, která záhy začala cirkulovat ve veřejném prostoru, byly pojmy „totalitní“ (režim, systém, vláda, strana, myšlení...) a „totalita“. Nebylo tomu tak poprvé, pamětníci si mohli vybavit, že krátce po válce jimi odvážnější kritikové komunistů varovali před nebezpečím ohrožujícím čerstvě nabytou svobodu a nejspíše se hledající „lidovou“ demokracii. Na předvolebních manifestacích na jaře 1946 příznivci lidové strany odhodlaně skandovali heslo „Totalita bude bita!“, zanedlouho však byla bita demokracie a na čtyři desetiletí zůstala pouhou vzpomínkou či střídavě pohasínající a oživanou nadějí. První svobodné volby v červnu 1990 se pak staly referendem o tom, že nepřipustíme návrat totality. Ten byl zažehnan, avšak ve společnosti stále mocněji vyvěrala touha vypořádat se s přízraky komunistické minulosti, a tomu sloužila i rychle zaužívaná terminologie. „Totalita“ a z ní odvozené pojmy sloužily jako prostředek morálního odsouzení a politické distance či přímo diskvalifikace.

Potřeba najít jednoduché, neproblematické a všeobecně srozumitelné pojmenování pro určitý naléhavě pocítovaný fenomén si razí cestu bez ohledu na jeho výstižnost či analytickou hodnotu. S mediálním rozšířením „totalitního diskurzu“ kontrastuje, jak slabou vnímavost projevily společenské vědy vůči myšlenkovým konceptům, které byly jeho původním zdrojem. Do češtiny byla sice postupně přeložena některá základní díla teorie totalitarismu, nevyvolala však ve zdejším prostředí hlubší reflexi a nezapůsobila jako intelektuální impulzy k samostatnému promýšlení. Jistěže se na tom podepsal fakt, že tento myšlenkový směr bylo možné svobodně vstřebávat až s velkým opožděním od doby jeho rozkvětu a ve zcela jiném kontextu, než bylo původní ovzduší studené války. Avšak ani renesance, kterou teorie totalitarismu zažívala v první polovině devadesátých let po úspěšných demokratických revolucích v zemích střední a východní Evropy, do českého intelektuálního prostředí nedolehla. České sociální vědy neprošly vlnou diskusí o totalitarismu ve svých nejnovějších dějinách, jako tomu bylo v Německu nebo v Polsku. Reflexe minulosti se odehrávala mimo jejich akční rádius a k přístupům formovaným koncepcemi totalitarismu se vztahovaly jen sporadické práce.

Bez výraznějšího ohlasu zapadly eseje a postřehy literárního historika a filozofa Rio Preisnera, osobitě a „umíněně“ v americkém exilu rozvíjejícího voegelinovskou verzi teorie totalitarismu. S vlastními rozbory a komentáři ke koncepcím totalitarismu vystoupili v minulých dvaceti letech politologové Miroslav Čermák, Miroslav Novák, Stanislav Balík, Jan Holzer, Michal Kubát nebo Jan Cívín a historikové František Svátek, Michal Reiman, Karel Bartošek, Jan Dobeš či Emil Voráček. Jediný systematický pokus v tomto směru inspiroval kulturní antropolog Ivan T. Budil, jehož Katedra antropologických a historických věd Západočeské univerzity uspořádala v Plzni v letech 2005 až 2008 čtyři mezioborové konference o totalitarismu. Sborníky z těchto vědeckých setkání obsahují vedle příspěvků zabývajících se teorií

totalitarismu v obecné rovině také studie věnované z tohoto pohledu například politickým režimům v předválečném Rakousku, Slovensku v letech 1938 až 1945, Titově Jugoslávii, či dokonce osmanské říši na Balkáně; jeden text se také pokouší na základě kritérií vypracovaných koncepcemi totalitarismu charakterizovat Československo ve druhé polovině osmdesátých let. Vcelku se však dá říci, že přes nespornou přínosnost a zajímavost této iniciativy, která přiblížila českému čtenáři mezinárodní obzory bádání o totalitarismu, zde nevznikla opravdová diskuse, v níž by spolu jednotlivé texty komunikovaly a polemizovaly. Naprosto pak scházejí pokusy prověřit nosnost některých tezí teorie totalitarismu při historickém výzkumu československého komunismu. V české historiografii komunismu dnes panuje poněkud paradoxní situace: aniž se nějak vyrovnává s širokou paletou koncepcí totalitarismu, ve svém stále převažujícím proudu vychází z obrazu minulosti a formuluje o ní závěry, které se mnohdy shodují s rysy zdůrazňovanými právě v těchto koncepcích. Někteří kritikové z řad mladých historiků dokonce hovoří o nadvládě „totalitně historického modelu“ výkladu československého komunismu, či dokonce o „totalitárním paradigmatu“ českých soudobých dějin.

Právě záměr alespoň dodatečně poněkud napravit zmíněný deficit a přispět k diskusi o totalitární povaze určitých period v nedávných českých dějinách v době, kdy se ve zdejší historiografii formují nové přístupy k jejich zkoumání, stál u počátku tohoto čísla *Soudobých dějin*. Když jsme s Christiane Brennerovou z mnichovského Collegia Carolina mluvili o možnosti připravit paralelní číslo časopisů *Bohemia* a *Soudobé dějiny*, volba padla nakonec na toto téma. Nabízel se totiž také vhodný text úvahy Miloše Havelky, který mohl posloužit jako podklad pro takovou diskusi: nejenže se při pokusu o vysvětlení proměn české společnosti a její mentality od konce třicátých let 20. století nechal inspirovat teorií totalitarismu, ale postavil také do popředí podstatnou otázku historických kontinuit a zlomů procházejících střídami politických režimů včetně dvou diktatur, nacistické a komunistické. Na jaře 2008 jsme s Havelkovou statí oslovili lidi z různých společenskovedních oborů v České republice i v zahraničí, kteří podle našeho názoru mají k věci co říci. Chtěli jsme odevzdávání textů uzavřít do půl roku, ale když se ukázalo, že příspěvky několika německých autorů jsou stále ve hře a že jinak by diskuse zůstala povytce českou záležitostí, posunuli jsme termín uzávěrky. Delší čas, než jsme předpokládali, si vynutily také překlady textů do dvou jazyků, jejich redakce a autorizace. To je důvodem, proč paralelní číslo *Bohemia* a *Soudobých dějin* s „Fórem o totalitarismu v českých dějinách“ předkládáme fakticky až na jaře 2010 a proč se zároveň s poděkováním autorům chceme jim i omluvit za prodlení. Řazení jednotlivých příspěvků, v *Soudobých dějinách* původně zamýšlené podle abecedního pořadí jmen autorů, nakonec zohlednilo obecnější ráz některých článků, jež bezprostředně nereagovaly na Havelkův text, a také fakt, že někteří autoři měli k dispozici stať Petra Pitharta a ve svých člancích ji komentovali.

Srovnávání nesrovnatelného aneb Existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu?*

Miloš Havelka

[Velká francouzská] revoluce, jakkoli radikální byla ... přinesla nicméně daleko méně nového, než se obecně myslí; byla pouze završením delšího úsilí, náhlým a prudkým ukončením díla, na němž pracovalo [více] generací. I kdyby k ní nedošlo, byla by se stará sociální stavba stejně ... zřítíla, tu dříve, tu později...

Alexis de Tocqueville¹

Totalitní hnutí se snaží ... organizovat masy – nikoli třídy jakožto tradiční zájmové strany evropských kontinentálních národních států; nikoli občany různého mínění a zájmu o řízení věcí obecních jako strany v anglosaských zemích. Zatímco všechny politické skupiny jsou odkázány na poměrnou sílu, totalitní hnutí jsou závislá na pouhé síle počtů...

Hannah Arendtová²

* Jedná se o mírně přepracovaný, spíše jen formulačně upřesněný text, který původně vyšel ve sborníku: KRUŽÍK, Josef (ed.): *Vita activa, Vita contemplativa: Janu Sokolovi k sedmdesátým narozeninám*. Praha, Fakulta humanitních studií UK 2006, s. 347–361.

1 TOCQUEVILLE, Alexis de: *Starý režim a Revoluce*. Praha, Academia 2003, s. 71.

2 ARENDTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu*. Praha, OIKOYMENH 1996, s. 433.

Koncept totalitarismu se do historického a politologického diskurzu vrátil vcelku přirozeným způsobem po epochálních změnách roku 1989. Vznikl v prostředí německé emigrace na konci třicátých let, a to přímo, jako prostředek analýz panství nacistického státu, ale formoval se také nepřímo, v souvislosti s diskusemi o německých intelektuálních tradicích a jejich totalitárně-autoritářských motivech. Byl nahlédnut jako zvláštní nová forma politického panství (vedle „charismatického“, „tradicionálního“, „hierokratického“ a „byrokratického“)³ a zároveň jako zvláštní způsob organizace „masové společnosti“. Prvními formulátory této problematiky byli tehdy (více či méně známí) autoři jako Franz Borkenau, Waldemar Gurian, a zejména Sigmund Neumann, jehož důležitá, dnes téměř zapomenutá historickogenetická analýza totalitarismu, vydaná ve Spojených státech v roce 1942 pod titulem *Permanentní revoluce: Totální stát ve válečném světě*,⁴ spolu s posmrtně publikovaným *Mýtem státu* Ernsta Cassirera z roku 1946⁵ předznamenal první vlnu diskusí, ve kterých se pak analýzy totalitarismu začaly rozšiřovat i na komunismus, respektive na stalinismus. Jen na okraj lze v této souvislosti poznamenat, že podnětné práce Karla Raimunda Poppera z konce války *Bída historicismu* (1944)⁶ a *Otevře-*

3 Viz k tomu zejména typologii „Die Typen der Herrschaft“ Maxe Webera in: TÝŽ: *Grundriss der Sozialökonomik*, sv. 3: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, J. C. B. Mohr 1922, s. 122–176.

4 NEUMANN, Sigmund: *Permanent Revolution: The Total State in a World at War*. New York – London, Harper & Brothers 1942.

5 CASSIRER, Ernst: *The Myth of the State*. New Haven, b.n. 1946. Cassirer se zde omezil „jen“ na výklad předpokladů geneze Hitlerova nacistického státu. Navázal přitom na své starší úvahy o mytickém myšlení jako něčem v člověku hluboce zakotveném, co formuje a kultivuje lidské iracionální síly, co dává podobu citové jednotě života a co je jak historicky, tak individuálně v nepřekonatelném napětí k racionálnímu myšlení, jemuž podle Cassirera vděčíme historicky za civilizační pokrok, kulturně, sociálně i politicky produktivní rozvoj vědy a techniky a za osvícenství v nejširším smyslu. Předpokladem je zde Cassirerův pojem *symbolické pregnance*, totiž možnosti jakýkoli smyslový vněm zvýznamňovat nějakým smyslem, tj. spojovat smyslové s duchovním. Jádrem problému se Cassirerovi zdály způsoby a působení „moderní mýtotvorby“ (v propagandě, v masové komunikaci a v reklamě), která se zcela odpoutala od svých původních, iracionalitu zkázňujících funkcí a začala produkovat nové mytické představy, stereotypy, utopie, idoly, módy, povrchní morální schémata, odvozené intelektuální vzorce, falešné obrazy skutečnosti a povrchní kulturní návyky. To vše nebezpečně rozvrací základní ligatury stávajících společností, jejich hodnoty i instituce, a intervenuje do novodobého politického a sociálního života. Iracionalizace politiky, která chce s těmito vlivy pracovat, se tak nakonec může snadno zvrátit v politizaci iracionálna samého: v politizaci „rasy“, „prozřetelnosti“, „krve a půdy“ atd. Nejnebezpečnější je pro Cassirera vznik nového mýtu politického, který se obrátil proti původním účelům života jednotlivce i pospolitosti a který, opíraje se o nové aktualizace romantické kritiky osvícenství, chce pro sebe nárokovat právo na nové a definitivní uspořádání veřejného smyslu. Všechny tyto tendence pak podle Cassirera kondenzují v přesvědčení o významu státu, o nutnosti rozšiřovat jeho formy a právu zasahovat do individuálních životů.

6 POPPER, Karl R.: *The Poverty of Historicism*. London, Routledge 1960 (české vydání: *Bída historicismu*. Praha, OIKOYMENH 1998).

ná společnost a její nepřátelé (1945)⁷ začaly působit až mnohem později, avšak spíše než na fenomén totalitarismu samotný se (jako kritika „holismu“) zaměřovaly na analýzu jeho možných i skutečných intelektuálních předpokladů.

Za klasické zpracování problému se dodnes považují *Původ totalitarismu* Hannah Arendtové⁸ a *Totalitární diktatura* Carla Joachima Friedricha.⁹ Poněkud méně využívané se dnes zdají empirické výzkumy ze čtyřicátých let minulého století prováděné americkým kolektivem (Else Frenkel-Brunschwiková, Daniel J. Levinson, R. Nevitt Sanford) pod vedením Theodora W. Adorna, které vyšly souborně v roce 1950 pod názvem *Studie k autoritářskému charakteru*.¹⁰ Teoretickou diskusi o povaze tohoto konceptu lze asi považovat za uzavřenou až analýzou totalitarismu v práci Karla Jasperse *Atomová bomba a budoucnost lidstva* z roku 1961.¹¹

7 TÝŽ: *The Open Society and its Enemies*, sv. 1: *The Spell of Plato*; sv. 2: *The High Tide of Prophecy*. London, Routledge 1945 (české vydání: *Otevřená společnost a její nepřátelé*, sv. 1: *Okouzlení Platonem*; sv. 2: *Vlna prorocství: Hegel, Marx a co následovalo*. Praha, OIKOUMENH 1994).

8 ARENDT, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. New York, Harcourt 1951 (2., rozšířené vydání 1958); v této stati autor pracoval s českým překladem (viz pozn. 2). V poslední části, nadepsané *Totalitarismus*, poukázala Arendtová na nesmírný problém sociálního, kulturního a politického zmasovění evropských společností po první světové válce. Hitlerismus a stalinismus poprvé postavila vedle sebe jako paralelní systémové pokusy o mocenské a politické zneužití této situace v podobě nové organizace mas (s. 433), podobné si manipulativním zneužíváním ideologií jako homogenizačního prostředku, formami propagandy, a zejména způsobu teroru jako hlavního mocenského prostředku. U Arendtové je ještě silněji než u Friedricha cítit fólii *Vzpouře davů* Ortegy y Gasset z konce 20. let. Jen na okraj lze upozornit, že gassetovská perspektiva zmasovění společnosti se stala pozadím pro výklad Hitlerova vzestupu u jeho prvního biografa Konrada Heideny (viz k tomu pozn. 43). Stojí rovněž za upozornění, že totalitarizující či „holistické“ tendence mohou být používány jako obecnější charakteristika vývojových procesů první poloviny 20. století, jak to naznačuje Wolfgang Schivelbusch v komparativní studii *Entfernte Verwandtschaft: Faschismus, Nationalsozialismus, New Deal 1933–1939*. München – Wien, Hanser 2005.

9 FRIEDRICH, Carl J. – BRZEZINSKI, Zbigniew K.: *Totalitäre Diktatur*. Stuttgart, Kroner 1957. Friedrich se na konci 60. let k problematice totalitarismu vrátil v kolektivní monografii: FRIEDRICH, Carl J. – CURTIS, Michael – BARBER, Benjamin R.: *Totalitarianism in Perspective: There Views*. New York, Praeger 1969.

10 Autor zde pracoval s německým vydáním: ADORNO, Theodor W.: *Studien zum autoritären Charakter*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1995. I když se zde autoři jednotlivých studií orientovali na analýzy sociální základny, biografických předpokladů a sociálněpsychologických charakteristik potenciálních stoupců fašistických a pravicově extremistických hnutí a organizací, což shrnuli do pojmu *autoritářský charakter*, resp. *autoritářská osobnost*, jimi vypracované znaky i závěry mohou do značné míry sloužit i pro výklad utváření totalitární mentality.

11 JASPERS, Karl: *Die Atombombe und die Zukunft des Menschen*. München, Piper 1961. *Totalitární panství* zde Jaspers charakterizoval jako panství jediné, většinou menšinové strany elitářského charakteru, která nepřipouští další politickou konkurenci a má tendenci sebe samu neustále kontrolovat a „čistit“. Tato strana se prohlašuje za identickou s většinou národa a jeho obecným zájmem a jakýkoli odpor difamuje jakožto vzdor vůli lidu nebo protilidovou akci.

V českém prostředí byla většina těchto prací známa, nikdy se však nestaly východiskem vyrovnávání a reflexí ani kritiky, natož pro nějaký faktograficky založený výzkum. Bez většího povšimnutí prošla domácí vydání esejů o totalitarismu od Rio Preisnera¹² a vlastně totéž platí o pokusech Václava Havla z první poloviny sedmdesátých let o zavedení pojmu „post-totalitarismus“ pro výklad husákovské „normalizace“.¹³

Návrat analýz vycházejících z konceptu totalitarismu¹⁴ nebyl ovšem vnímán jednoznačně, u nás ani jinde: „Kdo akceptoval teorie totalitarismu jako myšlenkový

Důležitým momentem manipulace i sociální integrace je přitom podle Jaspere identifikace vůdce a národa. Tento typ panství nezná žádnou legální opozici, jen odpůrce a protivníky, jež je třeba vyhladit. Jeho hlavní formou se proto stává teror, udržovaný v chodu fikcí o existenci nebezpečných nepřátel, kteří jsou identifikováni pod různými označeními (kontrarevolucionáři, fašisté, plutokrati, imperialisté, zednáři, nacionalisté, Židé atd.).

Novým a zajímavým jevem totalitarismu je podle Jaspersových pozdějších výkladů *identifikace státu a společnosti* (což je ovšem motiv inspirovaný Arendtovou), zrušení veškeré dělby moci ve prospěch jediné moci centrální. V ní mizí jak občan se svými individuálními zájmy a potřebami, tak společnost jako sféra jejich regulace a vyrovnávání. Třídní rozdíly pak mohou být nahrazeny rozdíly různé funkcionářské úrovně, namísto soukromého vlastnictví nastupuje dispoziční právo státu na práci i na výrobní prostředky, a to ve prospěch malé vůdčí vrstvy. To nakonec způsobuje, že nerovnost v příjmech, životním standardu i luxusu je nepoměrně větší než v „kapitalistických“ systémech, propagandou uváděných jako odstrašující příklad.

„Panství nové třídy“ je podle Jaspere jen jedním aspektem totalitarismu. Dalším je vytvoření takové situace, v níž se teror stává „normálním“ jevem, kdy dochází k zatýkání, deportacím a popravám bez veřejných soudních procesů a bez udání důvodů. Platí, že „veškerý život se funkcionalizuje“ a „každý je nahraditelný“, což podle Jaspere může zasáhnout i okruh vůdčů. Forma totálního panství vedle teroru (opakujících se čistek proti nejrůznějším a nejrůzněji vymezovaným skupinám) ovšem vyžaduje *vůli k moci*, ať už jednotlivců nebo skupin. Podoby „vůle k moci“ mohou být různé (stranická linie, pravda našeho učení, očista lidstva či jeho konečné osvobození ap.), vždy ale vytvářejí skupinu svých „oficiálních vykladačů“ (proti „revizionistům“, „dogmatikům“, nejrůznějším „úchylkám“ atd.), kteří přítomnost proměňují v „ustavičný boj“, společnost i kulturu v „nedůvěru všech vůči všem“ a „lež činí principem“.

Patří k charakteristickým rysům Jaspersovy kritiky totalitarismu, že se ho snažil ukázat jako nutnou korelaci světa modernizovaného technikou, ba přímo jako techniku *sui generis*; to znamená, že pro něj totalitarismus nebyl charakteristický ani tak specifickým způsobem organizace mas (jak to zdůrazňovala Arendtová) jako spíše svou závislostí na proměnách moderního života a světa coby jejich doprovodný fenomén.

- 12 PREISNER, Rio: *Česká existence*. Praha, Rozmluvy 1992 (1. vydání: Londýn, Rozmluvy 1984). Kniha je prostředním svazkem volné trilogie; předcházela jí *Kritika totalitarismu: Fragmenty* (Řím, Křesťanská akademie 1978; 2., přepracované vydání Londýn, Rozmluvy 1984), následoval svazek *Až na konec Česka* (Purley, Rozmluvy 1987).
- 13 Sv. HAVEL, Václav: Moc bezmocných. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výslech*. Praha, Torst 2000, s. 224–330, zde s. 230. Husákovskou „normalizaci“ zde Havel charakterizuje v diferenci k pojmu „diktatura“ jako *systém post-totalitní*.
- 14 K tomu srv. SIEGEL, Achim (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*. Köln/R. – Weimar, Kiepenheuer 1998.

základ, byl (zpravidla zleva) podezříván z antikomunistických předsudků; naopak byl obviňován (zpravidla zprava) z totalitárních sklonů ten, kdo výkladovou perspektivu totalitarismu odmítal,“ psal o diskusích a srovnávání „rudé“ a „hnědé“ diktatury na počátku devadesátých let ve své práci k ideovým dějinám 20. století Alfons Söllner.¹⁵

Vedle hodnotícího nebezpečí v pojmu totalitarismu a v jeho politických implikacích, na které Söllner poukázal, to ovšem nepochybně byla také jeho obsahová neurčitost – nerozlišovalo se například mezi autoritárním a totalitárním režimem¹⁶ – a vadil také původ konceptu v historicky přece jen vzdálenější minulosti. Mnohým se zdálo, že nediferencovaně zjednodušuje vývoj a historické proměny politických systémů, a navíc se jako by začal teoreticky rozpadat. Jednak byl používán spíše na střední úrovni pro analýzu určitého způsobu politického panství, výkonu státní a projevů stranické moci; vedle toho však také sloužil spíše typologicky pro označení určitého typu společnosti, založené na splývání státu a strany. Pragmatická perspektiva, co se prostřednictvím tohoto pojmu dá vlastně tematizovat a poznat, ustupovala do pozadí a víceméně mimo komparativní fólii totalitarismu se začaly stále častěji přímo srovnávat jednotlivé projevy komunismu a fašismu. Tento přístup se prosazoval zejména z Francie a souvisel s tamními diskusemi kolem prací Françoise Fureta a Ernsta Nolteho.¹⁷ Naproti tomu tradice navazující spíše na Hannah Arendtovou i nadále udržovala její původní tendenci ke srovnávání celků, i když těžiště srovnání „hitlerismu“ a „stalinismu“ se přesunulo od intelektuálních, ideologických a politických komparací bezprostředněji k přímému porovnávání mentality, dispozic totalitárních „vůdců“ a podobně.¹⁸

Narozdíl zejména od politologicko-strukturální typologie totalitarismu u Carla J. Friedricha s jeho šesti základními znaky,¹⁹ v mnohém ohledu abstraktní a statické,

15 SÖLLNER, Alfons: Das Totalitarismuskonzept in der Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts. In: TÝŽ – WALKENHAUS, Ralf – WIELAND, Karin: *Totalitarismus: Eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts*. Berlin, Akademie 1997, s. 11.

16 Viz k tomu pozn. 11.

17 Jejich reprezentativní výběr předložil českému čtenáři nedávno politolog Miroslav Novák v edici *Komunismus a fašismus* (Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 2002). Autory hlavních textů jsou François Furet a Alain Besançon.

18 Srv. k tomu zejména: OVERY, Richard: *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia*. London, Pinguin Books 2004; viz také starší srovnávací biografii Alana Bullocka *Hitler and Stalin: Parallel Lives*. New York, Alfred A. Knopf 1991 (české vydání: *Hitler a Stalin: Paralelní životopisy*. Plzeň, Mustang 1994).

19 Jde o následující znaky: a) existence ideologie s absolutním nárokem; b) existence jediné masové strany splývající ve své politice se státem, tj. existence „státostrany“; c) teroristická politika tajné policie; d) monopol na šíření a výklad informací; e) zbrojní monopol; f) centrálně řízená ekonomika. (Srv. FRIEDRICH, Carl J. – BRZEZINSKI, Zbigniew K.: Die allgemeinen Merkmale der totalitären Diktatur. In: JESSE, Eckhard (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert: Eine Bilanz der internationalen Forschung*. Baden-Baden, Nomos 1999, s. 225–236, zde s. 230 n., 2. vydání.)

a navíc většinou používané spíše enumerativně, se pro můj pokus vidět v českém vývoji let 1938 až 1956 určitou vnitřní jednotu, ba dokonce charakterizovat jej jako totalitářskou periodu moderních českých dějin, zdají být inspirativnější zmiňované starší práce z konce třicátých let. Vycházely totiž ze sociálních a duchovních specifik určitých historických konstelací²⁰ a poukazovaly na protínání individualizovaných řetězců historických kauzalit, vedoucích ke vzniku specifických forem totalitárního panství, za jehož rozhodující znak nelze považovat jen samotný teror státních nebo stranických složek a permanentní ideologickou mobilizaci mas, ale také kulturní, sociální a nacionální manipulaci veřejnosti, zneužívání vlády a administrativy ve prospěch konkrétní domácí nebo i zahraniční mocenské skupiny, splývání státní a stranické moci, respektive privatizaci státu jedinou stranou, což teprve dovolovalo plně rozvinout různé formy násilí proti politickým odpůrcům.

Datování oné periody v českých dějinách se mi zdá zřejmé, jakkoli je jeho pozadí symbolické. Jde zejména o dobu mezi „Mnichovem“ a Chruščovovou „tajnou řečí“ na dvacátém sjezdu sovětských komunistů, která vedla k problematizaci politických procesů a zahájila různé formy diskusí o stalinismu, respektive o „kultu osobnosti“. Přibližně sem je možné rovněž datovat počátky utváření nově stratifikované porevoluční (socialistické) společnosti, charakteristické už nikoli jen manipulativní mobilizací „lidu“, ale i počínajícím ohledem k různým formám v ní vznikajících sociálních a kulturních zájmů.

Proto se mi nezdají tak důležité rozdíly v politické podobě totalitárního panství a teroru, prosazujících se za okupace takřkajíc zvenčí (i když za domácí pomoci), po válce proti jednomu etniku a po „únoru“ proti všem politickým odpůrcům, zdánlivým i skutečným, jako spíše ze sociologického hlediska plynulý přechod od autoritářské „druhé republiky“ do okupace a potom do jinak utvářeného a jinak

20 Pojem „konstelace“ byl vypracován z potřeby distance od pojmu narativně uchopitelného „historického místa“. Pojem „konstelace“ může být sice používán také ve smyslu „struktura“, většinou je jím však míněna zvláštní podoba principiální dějinnosti všech lidských materiálů i duchovních výtvorů, v níž se spojuje hledisko systémové s hlediskem historickým, aby mohla být vyložena komplexní rozmanitost a historická jedinečnost každé kultury, všeho vědění (vědeckého i „mimovědeckého“), veškerého života a každé prakticky konkrétní danosti. Analýzy konkrétních „historických konstelací“ se používají především v dějinách myšlení, dějinách vědy a dějinách idejí, zejména pak v teoriích historicko-politické a kulturní změny, pro vysvětlení vzniku a jedinečnosti určitých událostí, jako je vztah protestantské etiky a ducha kapitalismu, vznik filozofie v Řecku či rozvoj německé klasické filozofie, vznik a vývoj holandského malířství v 17. století či ruské revoluce roku 1917 apod. Pro nás je takovou konstelací třeba vývoj české společnosti v letech 1938–1948, vedoucí ke komunistickému převratu. Ale zatímco pojem „historická konstelace“ slouží v první řadě pro porozumění, proč něco vzniklo nebo proč se něco stalo, čistě deskriptivní a často používaný pojem „historický celek“ usiluje časově (období mezi dvěma válkami), prostorově (římské dějiny), kulturně (Bachova hudba), nábožensky (kalvinismus) nebo sociálně (čapkovská generace) tematizovat nějaké historicky určité „životní poměry“.

argumentovaného pojetí politiky v letech 1945 až 1948, s jejími nedemokratickými a autoritářskými prvky („Národní fronta“ a zákaz agrární strany, „lidová demokracie“ a omezení politických práv pro určité národnostní a sociální skupiny, zneužívání práva a akceptování principu kolektivní viny, sociální i kulturní zmasovění společnosti, snížení věkové hranice volebního práva, vůdcovské stylizace Edvarda Beneše atd.). S „druhou republikou“ a s okupací tato doba sdílela zejména (protidemokraticky působící) „zakládadlo“ o potřebě a významu národní a politické „jednoty“, kterýžto postulát účinkoval silně i po roce 1948. Manipulativní potenciál tohoto hesla mohl sloužit právě tak pro politickou mobilizaci mas při poválečném „budování republiky“ jako pro vylučování těch, kteří byli z nějakého důvodu označeni za národní nepřátele či rušitele „jednoty“, a po roce 1945 umožnil přehlédnout „první varovné signály, sovětskou intervenci proti České národní radě, ovládnutí českého uranu i odpudivé praktiky na Podkarpatské Rusi“,²¹ které svědčily o problematickém respektování československé suverenity ze strany Moskvy.

Je proto třeba klást si otázku, v čem bylo osvobození opravdu „světlou chvílí“, jak tehdy asi většina národa opravdu věřila, a do jaké míry skutečně otevíralo cestu k obnově politického a sociálního systému srovnatelného s první republikou – a v čem už se naproti tomu jednalo o vytváření modelu odlišného, na první republice nezávislého, ve kterém od počátku působily skryté totalitární tendence. Tomáš Staněk a Adrian von Arburg například nedávno poukázali na roli státních orgánů při organizování takzvaných divokých odsunů německého obyvatelstva.²²

A lze se rovněž ptát, jaké byly existenční a vývojové možnosti tohoto nového státního modelu: Mohl opravdu vést – jak si asi přála jen menšina – k rekonstrukci demokracie v silném slova smyslu, nebo – jak asi věřila většina včetně prezidenta Beneše – se měl vnitřně stabilizovat jako její sice okleštěná a neúplná, nicméně autentická forma? Anebo musel nutně vyústit do totalitární „diktatury proletariátu“ (a to nikoli jen z vnějších důvodů)? Znamená to také uvažovat ve smyslu Alexise de Tocquevilla,²³ do jaké míry „poúnorový“ systém vlastně jen potvrdil, prohloubil a dále rozvinul to, co se samovolně prosazovalo již od roku 1945,²⁴ co nereflektova-

21 KŘEN, Jan: Rok 1945 – mezník a jaký? In: KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOCIAN, Jiří – KOKOŠKA, Stanislav (ed.): *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody: Sborník z konference k 60. výročí konce druhé světové války*. Praha, Národní archiv – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005, s. 309–319, zde s. 315.

22 Srv. STANĚK, Tomáš – ARBURG, Adrian von: Organizované divoké odsuny? Úloha ústředních orgánů při provádění „evakuace“ německého obyvatelstva (květen až září 1945). In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 3–4 (2005), s. 465–533; roč. 12, č. 1–2 (2006), s. 13–49; roč. 12, č. 3–4 (2006), s. 321–376.

23 Viz motto k této stati, pozn. 1.

24 S ohledem na další vývoj je zde třeba připomenout, že požadavky nutných změn příštího hospodářského a politického systému republiky se začaly formulovat už během války. Ideově se přitom mohlo navazovat na starší Masarykův koncept „konsekventní“, resp. „hospodářské

ně navazovalo na předchozí dobu²⁵ a co získalo své ideově-politické i mravní krytí v Benešově přesvědčení, že vyústění druhé světové války do procesů znárodnění a odsunu Němců bylo „dovršením národní a demokratické revoluce“;²⁶ a také v jeho často opakované tezi, že „kapitalismus se bude nutně socializovat a socialismus demokratizovat“.²⁷

a sociální demokracie“. Avšak narozdíl od Masaryka a jeho „moderního konservatismu“ (Otto Urban), neseného snahou o návrat k „předrevolučnímu myšlení“ (jak o něm mluví ve své *Světové revoluci*), viděl Edvard Beneš v situaci přítomné doby jako ústřední otázku, zda dojde k potvrzení „myšlení revolučního: idejí revoluce z roku 1789, zdokonalených, revidovaných a přizpůsobených dalšímu vývoji“ (BENEŠ, Edvard: *Francie a nová Evropa: Essay o duchovní krizi poválečného evropského člověka*. Praha, S-V-U-Mánes 1939, s. 10). Rozhodně novým rysem se však stala rozšířená kritika politického a hospodářského systému první republiky a jejího demokratického charakteru, údajně oslabovaného tehdejšími stranickými systémy s neustále planoucími stranickými boji a kompromisy, jež znemožňovaly principiální politiku, a rozrušovaného složitým vytvářením koalic, rozdělováním výhod, promíjením chyb atd., což všechno působilo škody na veřejné mravnosti i státním životě. Svou roli zde samozřejmě hrálo i přesvědčení o zradě západních demokracií v Mnichově. Starý stranický systém měl být proto nahrazen takovým, který umožní silnou vládu a principiální politiku (tedy tzv. Národní frontou). Beneš v tomto směru už na počátku války v knize *Demokracie dnes a zítra* formuloval své úvahy, které v mnohém vycházely vstříc domácím radikálním náladám (srv. k nim *Za svobodu do nové Československé republiky: Ideový program odbojového hnutí, vypracovaný v letech 1939–41*. Praha, Dělnická akademie 1945): „Čím je počet stran v demokratickém zřízení větší, tím se všechny zlé vlastnosti politického stranictví zesilují a jejich důsledky zmnohonásobují. (...) Mají-li se totiž v budoucí poválečné demokracii zlé důsledky stranictví omezit, je první cestou k tomu omezení počtu politických stran.“ (BENEŠ, Edvard: *Demokracie dnes a zítra*. Praha, Čin 1946, s. 309.) „Tím zmizí jedno velké zlo demokracií kontinentálních – koaličnictví. Těžké otřesy našich demokratických institucí nevyvolával jenom boj stran, také dohadování se stran, vzájemné kompromisy a koncese, vzájemné podílení se na moci, dělení se o výhody vládnutí, vzájemné si odpouštění vin a chyb – to vše se vždy dělo na útraty státu a veřejné mravnosti.“ (*Tamtéž*, s. 317.) „Kromě toho ... budoucí demokracie, jako bude omezovat nebo regulovat svobodu majetkovou a hospodářskou, bude musit také více regulovat některé způsoby a projevy dřívějšího svobodného demokratického života politického.“ (*Tamtéž*, s. 311.)

- 25 Absence tázání po příčinách a kontinuitách a omezení pojmu „totalitarismus“ převážně na československý vývoj po roce 1948 jsou charakteristické pro svého druhu jedinou a jinak záslužnou sérii pokusů kolektivu autorů pod vedením Ivo T. Budila: BUDIL, Ivo T. (ed.): *Totalitarismus: Interdisciplinární pohled*. Plzeň, Filozofická fakulta Západočeské univerzity 2005; BUDIL, Ivo T. – ZÍKOVÁ, Tereza (ed.): *Totalitarismus*, sv. 2: *Zkušenost Střední a Východní Evropy*. Plzeň, Katedra antropologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity 2006; TÍŽ (ed.): *Totalitarismus*, sv. 3: *Totalita, autorita a moc v proměnách času a prostoru*. Ústí n/L., V. Králová 2007; BUDIL, Ivo T.: *Totalitarismus*, sv. 4: *Interdisciplinární pohled*. Plzeň, Katedra antropologie a historických věd Filozofické fakulty Západočeské univerzity 2008.
- 26 Např. novinář Lev Sychrava v této souvislosti hovořil o „druhé revoluci“ (viz SYCHRAVA, Lev: *Nové Československo*. Praha, Knihovna národního osvobození 1947, s. 40).
- 27 S těmito a podobnými formulacemi bylo možné se tehdy setkat velmi často, např. u Jana Stránského (*Hovory k domovu*. Praha F. Borový, 1945) či u Benešova tajemníka Eduarda Tábořského, který mj. zdůrazňoval „nemožnost návratu před září 1938“ (TÁBORSKÝ, Eduard:

Na tomto místě se mi zdá důležité připomenout, že si uvědomuji diference mezi pojmy „autoritářský“ a „totalitární“ režim. Spolu s Juanem José Linzem se je snažím vidět jako dvě zvláštní formy, slabší a silnější, jednoho jediného pojmu „dikatura“. Linzovi v jeho vlivné monografii²⁸ toto odstupňování mimochodem umožnilo rozšířit diskusi o další reálné typy (jiho- a středoamerických, a také východoasijských) diktatur.

V čem byl náš poválečný systém nedemokratický, jsem naznačil výše. Slovo „totalitární“ pro označení podobných znaků a společných procesů v celém údobí 1938 až 1989 zde má tedy důvod především konvencionální, a termíny „autoritářský“, „totalitární“ a „diktátorský“ používám do značné míry zástupně.

Poukaz na historickogenetické složky totalitarismu a jejich vývoj se mi zdá důležitý nejen proto, že je tak možné přece jen lépe čelit případným námitkám vůči začlenění období německé okupace, neboť zde se jednalo o zvláštní kombinaci domácího autoritářství s vnějším totalitarismem, ale zejména nesouhlasu s přiřazením let 1945 až 1948 s jejich „lidovědemokratickým“ specifíkem. Nicméně se mi zdá, že právě tato perspektiva umožní poukázat na další, podle mne dosud málo tematizovanou dimenzi totalitárního panství, respektive jeho specifických proměn – totiž na *dimenzi mentální*²⁹ (tj. historickou a antropologickou), která doprovázela myslím ještě důležitější *dimenzi sociologickou*.³⁰

O novou demokracii. Praha, F. Borový 1945, s. 11). Srv. k tomu také SCHMIDT-HARTMANN, Eva (ed.): *Kommunismus und Osteuropa: Konzepte, Perspektiven und Interpretationen im Wandel*. München, R. Oldenbourg 1994.

28 LINZ, Juan J.: *Totalitäre und autoritäre Regime*. Berlin, Debatte Wissenschaftsverlag 2003 (2., přepracované a doplněné vydání).

29 Hovořívá se např. o *generační mentalitě*, která se vytváří před horizontem určitých společných prožitků historických, politických a kulturních událostí (takový „horizont generační zkušenosti“ byl třeba velice výrazný v poválečné generaci tzv. totálně nasazených a také v „kohoutovsko-kunderovské“ generaci „mládí komunismu“). V pozadí úvah jdoucích tímto směrem stojí důležitý postřeh, že naše individuální i kolektivní jednání není ani zdaleka tolik určováno skutečností samou (a často ani reálnou identifikací problémů), ale opírá se o zkušenost kulturně zprostředkovanou: výchovou, tradicemi, sociálními a politickými zájmy, národními konflikty, médii, a zejména situací dospívání a skupinovou výměnou výkladů a přesvědčení. Před jedinečným horizontem generační zkušenosti se tak vytváří nejen zvláštní druh kolektivních „obrazů“, v nichž na místě skutečnosti samé působí spíše dobové způsoby jejího vnímání, představy, iluze a předsudky, které si o ní určitá generace vytvořila, očekávání, s nimiž si realitu spojila, a přesvědčení, jímž ji hodnotila, ale vzniká také specifická hierarchie hodnot, zájmů a požadavků, které dobu svého vzniku mohou dlouhodobě překračovat.

30 Tu ve svých pracích často zdůrazňoval Raymond Aron: „Ani v Sovětském svazu, ani v hitlerovském Německu nevedl k tyranii způsob řízení hospodářství. Právě naopak: vedla k ní všemok sekty nebo hnutí, které po uchopení moci postavilo ekonomiku do služeb grandiózního vágního projektu, umístěného do vzdáleného horizontu dějin. Takový projekt vyžadoval mobilizaci zdrojů k válce, nebo – v případě bolševiků – *radikální převrat sociálních vztahů*.“ (ARON, Raymond: *Esej o svobodách*. Bratislava, Archa 1992, s. 92, kurzíva M. Havelka.)

Sociologickou dimenzí totalitarismu mám na mysli zejména *záměrné manipulace a cílené intervence do sociální struktury* české národní (respektive československé) společnosti, ať už byly v různých obdobích legitimovány tím či oním způsobem: rasově, nacionálně anebo třídním bojem.³¹ Důsledkem bylo nejen zmenšování diferenciací společnosti, přeskupování sociálních a politických aktérů, ale také abstraktnění politiky, centralizace moci a správy, umožňující anonymizaci jednání, neprůhlednost rozhodování a nejasnost při přebírání odpovědnosti; s tím souviselo vytváření jiných prostředků pro řešení politických konfliktů, omezování názorové a kulturní rozrůzněnosti a podobně. Zde, zjednodušeně řečeno, představuje „jednoty“ přestávající být politickou výzvou a stávající se takřka „materiálním“ sociálním tělem. Nejde tedy jen o hodnocení politických událostí, o demokratickou volbu socialismu po válce a podobně, ale o to poukázat na jeden důležitý a zatím přehlížený sociální proces, jehož funkcí byla do jisté míry řada (zejména) vnitropolitických událostí oné doby.

Problémy spjaté s pozdějšími záměrnými intervencemi do sociální struktury – od sociální nouze po předsudky a obavy většinového obyvatelstva – se ohlašovaly už imigrací tří až pěti tisíc německých antifašistů a obyvatel židovského původu po roce 1933.³² Bezprostředně po Mnichovské dohodě pak následoval útek především Čechů a Židů z odstoupených území (celkem 160–170 tisíc osob,³³ z toho více než

31 Mocensky založeným intervencím do sociální a národní struktury celého regionu se od Hitlerova převzetí moci mohli cítit vystaveni právě tak Němci a Rakušané jako Češi a ostatní obyvatelé středoevropského prostoru – Poláci, Maďari, Slováci a Romové – přičemž většinou byli právě tak jejich subjektem jako objektem. Kupříkladu o vyhnání je třeba hovořit také v souvislosti s transferem půldruhého milionu polských utečenců a vysídlenců z východních území Polska, obsazených po válce Stalinem. Zapomenout by se nemělo ani na masivní vnitrostátní, víceméně nucené migrace, např. východoslovenských Romů, jiho- a východoslovenských Maďarů atd. Většina údajů, které jsou v této souvislosti v textu uváděny, má povahu odhadů (pokud není uvedeno jinak) a vznikla extrapolací čísel, jež byly k dispozici.

32 Viz publikaci Společné česko-německé komise historiků „Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění: Náčrt výkladu česko-německých dějin od konce 19. století / Konfliktgemeinschaft, Katastrophe, Entspannung: Skizze einer Darstellung der deutsch-tschechischen Geschichte seit dem 19. Jahrhundert“. In: *Soudobé dějiny*, roč. 3, č. 2–3 (1996), s. 406 n. Uvedené číslo se s ohledem na celkový počet zhruba deseti milionů obyvatel tehdejšího Československa může zdát zanedbatelné jen na první pohled; nejenže cílem uprchlíků byly ve valné většině zdejší „historické země“, ale také bylo potřeba pro ně vytvořit domovské právo. Vnímání této migrace bylo možná citelnější než její početnost. Jak uvádí Bedřich Loewenstein, např. ministerstvo vnitra, vedené tehdy agrárníky, bylo údajně znepokojeno „přicházejícími komunistickými agitátory“ (BÖHM, Fritz [LOEWENSTEIN, Bedřich]: *Sechsmal Prag*. München, Piper 1988, s. 222, 2., aktualizované vydání). K tématu komplexně viz ČAPKOVÁ, Kateřina – FRANKL, Michal: *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem, 1933–1938*. Praha – Litomyšl, Paseka 2008.

33 Srv. BENEŠ, Zdeněk ad.: *Rozumět dějinám: Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*. Praha, Gallery 2002, s. 111. Jiní autoři tvrdí, že z celkem 855 tisíc Čechů

patnáct tisíc Němců, většinou sociálních demokratů a komunistů). V téže době vrcholila rovněž emigrace židovských spoluobčanů i českých a německých anti-fašistů, většinou směrem do Anglie (zde jsou čísla zcela nejistá; jen v souvislosti s českými politickými a kulturními elitami se hovoří o více než 70 tisících osob, respektive o třech tisících „sudetoněmeckých sociálních demokratů a dalších odpůrců nacismu“).³⁴ Desetitisíce Čechů (celkem více než 130 tisíc osob) pak po vzniku samostatné Slovenské republiky musely opustit území Slovenska a Podkarpatské Rusi.³⁵ Tyto pohyby přirozeně provázely vznik zcela specifických problémů se zásobováním uprchlíků, s vytvářením pracovních míst pro tyto lidi, a zejména s bytovou a sociální politikou obcí, což nepřímou přispívalo k první, *pomnichovské radikalizaci* mentalit (odbojových i kolaborantských, vlasteneckých i vykořeněných) a vytvářelo předpoklady pro vznik nových mentalit poválečných.

Během okupace se uskutečnilo vyhlazení příslušníků židovské menšiny, kterým se nepodařilo emigrovat, a byly také likvidovány reprezentace různých českých občanských a vlasteneckých organizací. O život přišlo celkem 360 tisíc osob, z toho bylo zhruba 240 tisíc obětí rasového pronásledování, včetně asi šesti tisíc Romů.³⁶

Už několik měsíců před koncem války docházelo na území Protektorátu Čechy a Morava a Slovenska k velkým migračním pohybům obyvatelstva: do československých pohraničních oblastí přivtělených k Německu bylo přesídleno několik tisíc uprchlíků z rozbombardovaných německých měst a také karpatští Němci ze slovenské Spiše, o něco později k nim přibyli jako takzvaní „národní hosté“ němečtí uprchlíci z východních území (na začátku Pražského povstání v květnu 1945 se jen v Praze zdržovalo zhruba dvě stě tisíc Němců).³⁷ Naopak z německých území se postupně vrátilo několik tisíc „totálně nasazených“ Čechů a za nimi následovaly transporty vězňů z osvobozených koncentračních táborů v Polsku, což přispívalo k radikalizaci nálad obyvatelstva a k vyostřování situace.

žijících v Sudetech musela po Mnichovské dohodě pohraniční území opustit více než polovina (srv. KUČERA, Milan: Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století. In: MAUR, Eduard (ed.): *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha, Mladá fronta 1997, s. 330).

34 Viz *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění / Konfliktgemeinschaft, Katastrophe, Entspannung*, s. 420 n. (viz pozn. 32).

35 Viz KUČERA, M.: Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století, s. 330; viz též MACEK, Jiří: K problematice dějin odtrženého pohraničí (zvláště tzv. Sudet) v letech 1948–1945. In: KURAL, Václav – BRANDES, Detlef (ed.): *Cesta do katastrofy: Českoněmecké vztahy 1938–1945. Referáty z třetí konference Českoněmecké historické komise*. Praha, Společná česko-německá komise historiků 1992.

36 Viz KUČERA, M.: Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století, s. 340; srv. také *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění / Konfliktgemeinschaft, Katastrophe, Entspannung*, s. 424 n. Spolehlivá strukturovaná čísla o emigraci a imigraci obyvatelstva z československého území a na ně pro 30. a 40. léta chybějí. Neexistují rovněž žádná spolehlivá celková data o ztrátách různých etnik, sociálních a náboženských skupin. I právě citovaný závěrečný dokument Společné česko-německé komise historiků zaplňuje tuto mezeru jen částečně.

37 Viz k tomu BÖHM, F. [LOEWENSTEIN, B.]: *Sechsmal Prag*, s. 226 (viz pozn. 32).

Nějaká přesnější komplexní kvantifikace těchto migrací už dnes není možná. Po skončení války ovšem pohyby obyvatelstva i nadále pokračovaly. Do země se vrátilo přibližně osmdesát až sto tisíc reemigrantů, především českých a slovenských zahraničních vojáků a také vězňů z koncentračních táborů. Záhy se také rozběhla takzvaná očista od nepřátelských živlů a kolaborantů, která znamenala další zásah do společenského organismu. Zpočátku měla živelný charakter, přičemž často jen málo rozlišovala mezi proviněními na základě důkazů a často byla zneužívána. Jen do prosince 1945 bylo přibližně osmatřicet tisíc Čechů potrestáno za takzvaná provinění proti národní cti.³⁸ Pozdější rozsudky nad členy protektorátní vlády a dalšími funkcionáři byly zneužity k veřejným kampaním, takzvaný malý retribuční dekret umožňoval postihy osob bez soudního řízení a podobně. Začaly se vyřizovat účty, obsazovat byty, zabírat majetek...

Bezprostředně po skončení války pak začal největší zásah do národnostní i sociální struktury předválečného státu. Jen na okraj zmiňme odvezení značné části ruské antibolševické emigrace bezprostředně po osvobození, většinou do lágrů na Sibiři. Ve třech vlnách byli vysídleni nebo odešli čeští a slovenští Němci (2 miliony 256 tisíc osob, z toho 156 tisíc ze Slovenska).³⁹ Jejich původní oblasti byly znovu dosídlovány, což byl proces, který vlastně skončil až počátkem šedesátých let. Do roku 1947 se do pohraničních oblastí vrátil anebo je nově osídlil asi milion sto tisíc obyvatel – mezi nimi několik tisíc Maďarů vysídlených z jižního a východního Slovenska, později také východoslovenských Romů, asi jednadvacet tisíc Čechů a Slováků z rumunských vesnic a sedmatřicet tisíc z území Sovětského svazu (hlavně volyňských Čechů).⁴⁰ Republika do konce čtyřicátých let rovněž přijala zhruba třicet tisíc utečenců z Řecka, usídlovaných zejména na severní Moravě, a několik set komunistických imigrantů z Itálie. Nelze rovněž podcenit, že většina z téměř sto šedesáti tisíc prvních českých žadatelů o půdu v pohraničí pocházela z nižších vrstev venkovského obyvatelstva a že přinejmenším zpočátku přispívala ke zřetelné radikalizaci obyvatelstva.⁴¹

38 Srv. k tomu MENCL, Václav – HÁJEK, Miloš – OTÁHAL, Milan – KADLECOVÁ, Erika: *Křížovatky dvacátého století: Světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách*. Praha, Naše vojsko 1990, s. 216.

39 V zemi zůstalo asi 200 tisíc pro průmysl takzvaně nepostradatelných osob, z nichž značná část pak opouštěla Československo od počátku 60. let (srv. SRB, Václav – ANDERLE, Antonín: *Populační, ekonomický a národnostní vývoj pohraničních okresů ČSR od roku 1930 do roku 2010*. Praha, Terplan 1989, s. 4).

40 Oba údaje viz KAPLAN, Karel: *Proměny české společnosti 1948–1960*, sv. 1. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 13.

41 Například Václav Černý v třetím dílu svých *Pamětí hovoří* v této souvislosti o „očividné demoralizaci Čechů jako občanů, jež vysvitla neúspěchem ‘národní očisty’ a osídlováním státního pohraničí, kdy byl ... majetek po vysídlených Němcích, takzvaný Fond národní obnovy ... zpočátku odhadovaný na 80 miliard ... rozmrhán, rozmlácen, rozkraden, takže z těch miliard zbyla necelá polovina (tj. 34)“ (ČERNÝ, Václav: *Paměti 1945–1972*. Brno, Atlantis 1992, s. 131 a 128).

Během okupace a v poválečném období tedy došlo nejen k definitivnímu rozkladu sociální struktury předmnichovské republiky, ale zároveň i k výrazné nacionální, sociální a do značné míry i ideologické *homogenizaci* českého obyvatelstva. S tím bylo spojeno sociální a kulturní vykořenění skupin i individuí, rozklad malých struktur místních společenství, a především zmasovění české společnosti, jež je možné ve smyslu Hannah Arendtové⁴² (před ní vedl úvahy tímto směrem Hitlerův první biograf Konrad Heiden)⁴³ považovat za nutnou, i když nikoli dostačující podmínku vzniku totalitárního panství v silném smyslu slova.

Důsledkem toho všeho byla proměna stávajících a vznik nových vzorců jednání, respektive proměna mentalit, které se pak snadno stávaly katalyzátorem změny politického systému. Při hodnocení jejich významu pro konkrétní systémy pak obecně platí, co už za první světové války napsal Max Weber: totiž že „musíme každý, jakkoli utvořený, řád společenských vztahů⁴⁴ bez výjimky prozkoumat také podle toho, *jakému lidskému typu* dává cestou vnějšího nebo vnitřního (motivačního) výběru optimální šance, aby se stal typem vládnoucím“.⁴⁵

Vznik a působení specifických mentalit představuje rozsáhlý a zatím stále neúplně zpracovaný problém. Dosud byl spíše naznačován a omezoval se téměř výlučně – jako třeba u Jana Tesaře – na analýzu „pomnichovského“, respektive okupačního období;⁴⁶ jeho význam pro další vývoj byl spíše přehlížen nebo podceňován, mimo jiné z důvodu poválečného vzestupu nových vrstev a skupin a jejich prolínání. Analýza mentálních charakteristik a jejich historických proměn je ovšem badatelsky velice křehká a je postavena spíše na extrapolacích než na bezprostředních a zajištěných datech. Předpokládá kulturní, politické a sociální zmasovění společnosti i její egalitarizaci,⁴⁷ zhroucení tradovaných hodnotových hierarchií, a především rozchod s předchozí dobou, v tomto případě zejména s první republikou. Zde je možné jen naznačit, že podobnou mobilizačně-homogenizační

42 Srv. ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*, s. 429–455.

43 Viz HEIDEN, Konrad: *Adolf Hitler: Věk nezodpovědnosti*. Praha, Melantrich 1936, např. s. 39 n. a 237–239. Srv. také TÝŽ: *Jeden muž proti Evropě*. Praha, Melantrich 1937, s. 59–69.

44 Tedy každou stranu, každé hnutí, každou občanskou iniciativu, každé sociální seskupení atd.

45 WEBER, Max: *Smysl „hodnotové neutrality“ v sociologických a ekonomických vědách (1917)*. In: TÝŽ: *Metodologie, sociologie a politika*. Ed. a překlad Miloš Havelka. Praha, OIKOYMENH 1999, s. 64–108, zde s. 88.

46 Srv. např. TESAŘ, Jan: *Mnichovský komplex: Jeho příčiny a důsledky*. Praha, Prostor 1999; a zejména TÝŽ: *Traktát o záchraně národa: Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace*. Praha, Triáda 2006.

47 „Egalitizační sklony“ české společnosti lze spojovat se zvláštnostmi českého národního vzestupu v 19. století a středostavovskými aktéry, kteří mu dominovali. Egalitarismus se tehdy prosazoval především ve své negativní komponentě – nikoli tedy jako požadavek rovnosti příležitostí, výkonů a zásluh, ale jako nivelizace výkonů, majetku a vzdělání – a v tomto smyslu vytvářel zvláštní mentální dimenzi sociálně se homogenizující poválečné společnosti.

funkci pro reorientaci zahraniční i sociální politiky plnilo v české společnosti po válce často opakované heslo: „Již nikdy Mnichov, již nikdy hospodářskou krizi...!“, s nespornými důsledky pro široké akceptování nedemokratické (zrada západních spojenců) nebo třídní (přínejmenším sociálně rovnostářské) perspektivy výkladu sociální a politické skutečnosti. Do tohoto kontextu patří i autoritativní stylizace Edvarda Beneše do vůdcovské role „prezidenta Budovatele“ a nadměrná očekávání spojovaná s jeho osobou. Přitom docházelo k proměnám historické paměti a k vyprázdňení mnohých základních ligatur⁴⁸ novodobého češství vůbec. Lze jistě v souvislosti s touto dobou uvažovat o zhroutilí Palackého („stýkání a potýkání“), Masarykovy (humanita a demokracie) i Pekařovy (sycení Západem) verze filozofie českých dějin a zároveň o obratu ve středostavovském odmítání východní, proruské orientace českého obrození, jak je zdůvodnil Karel Havlíček Borovský a později Tomáš Garrigue Masaryk či Emanuel Chalupný, a navíc emocionálně ilustrovali třeba bratři Mrštíkovi, Ferdinand Peroutka a další. Romanticko-lidové převyprávění hodnot národních dějin, jejichž údajnými pravými dědici se stali komunisté, v podání Zdeňka Nejedlého se pak mnohým mohlo jevit jako dostatečná náhrada za ztracený smysl českých dějin: Nejedlého koncept „lidovosti“ vlastně jako by odpovídal novým, nacionálně, sociálně a kulturně homogenizovaným poměrům. Idejm „jednoty“ a „lidovosti“ pak jako by vycházel vstříc také požadavek „znárodnění“, který vedle „socializace“, respektive „zestátnění“ znamenal i vyplnění tužeb národního celku („počeštění“).

Komunistické převzetí moci pak pro určitou část obyvatelstva představovalo jen přirozenou radikalizaci stávajících poměrů, jejich vyústění, nebo dokonce naplnění jejich potenci, ve svém směřování však nic překvapivého či kvalitativně odlišného. Je možné považovat za příznačné, jak rychle v Čechách po válce vymizely demokratické mentality budovatelské generace Karla Čapka a Ferdinanda Peroutky.⁴⁹

48 Ralf Dahrendorf ligaturami označuje „hluboké vazby, jejichž existence dává smysl šancím pro volbu. Jsou takřkajíc pojivem, které drží společnost pohromadě. Je možné je také popisovat jako subjektivně niternou stránku norem, které garantují sociální struktury.“ (DAHRENDORF, Ralf: *Auf der Suche nach einer neuen Ordnung: Vorlesungen zur politik der Freiheit im 21. Jahrhundert*. München, C. H. Beck 2003, s. 45.)

49 Mentální proměnu, ke které za války a na jejím konci docházelo s ohledem na možnost obnovy prvorepublikových poměrů, vyjádřil zřetelně Josef Lukl Hromádka v jednom ze svých poválečných přednášek v knize *Don Quijote české filosofie: Emanuel Rádl 1873–1942*, původně vydané v roce 1943 v USA: „Často jsem se za války tázával, jak Peroutka a lidé jeho duševní stavby rozumějí podstatě druhé světové katastrofy. (...) Válka a z ní vyvěrající revoluce hluboce otřásla typem liberalismu,“ který ztělesňoval. „Jakási nostalgie mne jímala, kdykoli jsem myslel na Karla Čapka, Ferd. Peroutku a jejich druhy, kdykoli jsem myslel na typ, který reprezentovali. Zdálo se mi, že s epochou, která odešla v roce 1938, odešlo také kus jejich bytostné podstaty. Myšlenková a citová stavba jejich typu bude stát v nové porevoluční době jaksi bez pevných základů. Jejich životní filosofie – leda by se změnila ve svých podstatných zásadách – nebude se cítit doma ve víru poválečného světa, uprostřed nových kolektivních sil, které se povalí našimi

Nelze přehlédnout, že poslední sociologicko-politologické práce⁵⁰ prokazují, že analýza mentálních charakteristik a orientací je pro výzkum autoritářské a totalitární moci stejně důležitá jako třeba pojem „veřejné mínění“ (anebo jako byl pro marxisty pojem „třídní vědomí“), i když jejich mobilizačně-manipulativní potenciál může být využíván jen velice odlišným způsobem. V poválečné době byly důležité jak v souvislosti s politickým aktivismem, tak zejména v souvislosti s legitimizací nastupující moci, se stylizacemi vůdce či mocenské skupiny, jejich nároků a podobně. Nejde tedy jen o mobilizační fungování oné Friedrichovy „ideologie s absolutním nárokem“,⁵¹ ale i o její sociálněpsychologické rozšiřování; smíme-li zde extrapolovat *Osamělý dav* Davida Riesmana, jde o zvláštní způsob „zniterňování vnější nesvobody“: politický a sociální nátlak se jakoby přirozeně proměňují ve vnitřní donucení a lidé si tak do značné míry přejí dělat to, co jsou vlastně nuceni dělat. Tlaky vycházející zvenčí se spojují s jejich vnitřní akceptací, kompenzovanou různým způsobem, nejčastěji možností konzumu.⁵² V poválečné době pak při tomto zniterňování hrál značnou roli nejen už zmíněný požadavek (národní) jednoty, ale také představa „budoucnosti“, pochopení přítomnosti jako jen (možná i nedokonalého) stupně na cestě ke správnému cíli. Analýza mentalit se tak může stát prostředkem ke zjištění, do jaké míry je společnost ideologicky uspořádaná a nakolik v ní dochází k řízení politické mobilizaci mas, nemluvě o možnosti „chápat“ takzvané dobré úmysly kolaborace.

Právě poukaz na mentality umožňuje ukázat, jak rychle se po Mnichovu, za okupace a po ní většina rozešla s tradicemi předválečného Československa, jak se z nepřilíš vyspělé politické kultury první republiky rozvíjely spíše jen její pokleslejší formy, jak rychle národ přistoupil na Nejedlého převyprávění historických hodnot češství, jak se česká společnost otevřela radikálnímu nacionalismu a socialismu a přistoupila na princip kolektivní viny, na něž pak mohla navazovat „vina majetku“. Demokratické instituce byly obnovovány polovičatě, již od počátku s autoritářským omezením (na takzvané pokrokové), přičemž demokratická, nebo dokonce konzervativní kritika onoho stavu byla slabá,⁵³ záhy ukřičená, případně – o něco později – doslova zlikvidovaná.

kraji. A oni sami se budou cítit jako cizinci, i když svým rozumem pochopí, že se musíme nějak moudře a kladně zařít pod střechou socialistického státu. Budou ušlechtilé a moudře radit, jak se uvarovat mravních škod, jak zachraňovat lidství ... ale bude jim patrně scházet životní radost.“ (HROMÁDKA, Josef L.: *Don Quijote české filosofie: Emanuel Rádl 1973–1942*. Praha, Laichter 1947, s. 79 n.)

50 Srv. MERKEL, Wolfgang: *Systemtransformation: Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformation*. Opladen, Westdeutscher Verlag 1998, s. 28 (zde zejména tabulka znaků).

51 Viz k tomu pozn. 9.

52 Srv. RIESMAN, David (spoluautoři Reuel Denney a Nathan Glazer): *Osamělý dav: Studie o změně amerického charakteru*. Praha, Mladá fronta 1968, zejména s. 12–17.

53 Viz k tomu DRÁPALA, Milan: *Na ztracené vartě Západu: Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*. Praha, Prostor 2000.

Demontáž kulturních a politických elit i středních tříd, které byly dosud oporou státu, pokračovala po roce 1948 formami „třídního boje“, za pomoci mezitím nově vzniklých, respektive radikalizovaných mentalit, a byla urychlována totálním znárodňováním veškeré výroby a řemesel. Následovala další vlna emigrace občanů z demokraticky nacionálních, liberálních a částečně i sociálnědemokratických kruhů (asi šedesát tisíc osob).⁵⁴ Ještě větší byl počet těch, kteří jako „třídně nepřátelské“ nebo „nespolehlivé“ osoby sestoupili z většinou vysoce kvalifikovaných povolání na nejnižší stupně pomocných prací v průmyslu a zemědělství,⁵⁵ což bylo doprovázeno i jejich horizontální mobilitou. Z politických důvodů nejruznějšího druhu bylo odsouzeno třiaosmdesát tisíc osob na základě zákona č. 231/1948 Sb. o podvracení republiky, případně na základě jeho novelizace z roku 1950. A s ohledem na důsledky v sociální struktuře je počet takto postižených mnohem vyšší, poněvadž je třeba do něj zahrnout i rodinné příslušníky „nepřátelských osob“ (vypovídá o tom i fakt, že po roce 1989 podalo přibližně 230 tisíc lidí žádost o soudní rehabilitaci). Popraveno, umučeno během výslechů nebo zastřeleno na útěku bylo na dva tisíce osob.⁵⁶

K tomu všemu se od roku 1949 přidaly další zásahy do sociální struktury společnosti, tentokrát podmalované „antiimperialisticky“ zaměřenou industrializační ideologií: Z vesnic a zemědělství bylo tehdy do průmyslu „převedeno“ na 380 tisíc obyvatel. Asi čtvrt milionu dělníků z továren bylo přibližně v tutéž dobu pozvednuto do administrativních a politicky vedoucích funkcí, kdežto sedmasedmdesát tisíc úředníků bylo vykázáno do materiální výroby.⁵⁷ Toto opatření fakticky znamenalo nejen zřetelnou dequalifikaci státní, regionální i obecní správy, ale také její politickou byrokratizaci. Značné důsledky pro sociální rozvrstvení obyvatelstva a jeho horizontální mobilitu měla rovněž od konce čtyřicátých let kolektivizace zemědělství (zákon o jednotných zemědělských družstvech byl přijat v roce 1949). Násilné přesídlování celých rodin⁵⁸ pak dokončilo kompletní demontáž nosných struktur

54 KUČERA, M.: Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století, s. 338 (viz pozn. 33).

55 Mnoho těchto osudů zachytil svým typicky humorným a zároveň moudrým i hořkým způsobem v románech a povídkách Bohumil Hrabal (např. *Inzerát na dům, ve kterém už nechci bydlet*, na jehož motivy byl natočen film *Skřivánci na nitě*).

56 Všechna tato čísla jsou poněkud nejistá. Na jejich problematičnost i na důvody této problematičnosti poukázala Muriel Blaive v knize *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956* (Praha, Prostor 2001).

57 Srv. k tomu KLOFÁČ, Jaroslav: *Sociální struktura ČSSR a její změny v letech 1945–1980*. Köln/R., Index b.r., zejména s. 52–66; odtud pochází i většina ostatních čísel, není-li uvedeno jinak. Srv. také údaje v publikaci F. Böhma (B. Loewensteina) *Sechsmal Prag*, s. 220–240 (viz pozn. 32).

58 Zcela stranou zde musíme ponechat údaje o násilných i dobrovolných poválečných migracích romského obyvatelstva, trvajících až do dnešních dnů, které mají pro daný záměr hodnotu pouze ilustrativní. Od druhé poloviny 50. let se v Československu obvykle konstatuje pouze

starého režimu. Ruku v ruce s tím šlo vytváření *nové české porevoluční společnosti*, jejíž vnitřní stabilita a identifikace s režimem byly větší, než tomu bylo třeba v sousedním Polsku či Maďarsku.⁵⁹

Další řez do této nově vzniklé „socialistické“ společnosti pak představovaly stranické a občanské „čistky“ po roce 1969. Z komunistické strany bylo tehdy vyloučeno nebo vyškrcnuto přibližně 660 tisíc členů (z toho na Slovensku jen šedesát tisíc), množství občanských postihů se vůbec nedá přesněji zjistit a nelze opomenout ani novou masivní vlnu emigrace na Západ (podle odhadů demografů během jednadvaceti let po ruské okupaci emigrovalo z republiky více než osmdesát tisíc osob). Pád reformního socialismu, ruská okupace i „čistky“ znamenaly faktické zborcení vnitřně ještě ne zcela stabilizované „socialistické“ společnosti. Následné nomenklaturní rozdělení politického i sociálního života, vytvoření „společnosti politických úkrytů“, různé podoby a možnosti vnitřní emigrace i vnějšího přizpůsobení byly reakcí na „normalizaci“, požadovanou okupační velmocí a prováděnou domácími silami. Vznikly opět nové mentality. V „humusu ... historického setkání diktatury s konzumní společností“⁶⁰ rozkvetla *mentalita normalizační*, ne nepodobná starší okupační mentalitě „přizpůsobení a přežití za každou cenu“.⁶¹ S ní pak souvisela i *mentalita chalupářská*. Měla kompenzační charakter a byla rozpoznatelná zejména svým „kyvadlovým“ životním způsobem, oscilujícím mezi životem „víkendovým“ a „všednodenním“, a zároveň i typickými způsoby jednání, budovanými na svébytné hierarchii hodnot, k níž patřila legitimizační polarizace žitého světa na „my“ a „oni“ (v jejím důsledku se pak jevy jako lenost, hulvátství, neprofesionalita a rozkrádání mohly vydávat téměř za výraz odboje proti režimu). Zvláštním kulturním rysem chalupářství, ne nepodobným mentalitě *biedermeierové*, bylo vytváření symbolické prestiže, projevující se „normalizačním“ sběratelstvím, důrazem na soukromé a interiéry. „Chalupářská mentalita“ umožňovala

jedna vnitřní migrace, a sice romská. Holokaust přežilo jen asi 500 českých Romů; avšak už do roku 1947 imigrovalo do Čech a na Moravu (z východního Slovenska, severního Maďarska a částečně i severního Rumunska) zhruba 17 tisíc Romů, jejichž centrem ovšem zůstalo východní Slovensko a severní Maďarsko. V roce 1970, kdy byli Romové oficiálně uznáni jako samostatná národnost, žilo v zemi zhruba 70 tisíc, v roce 1980 pak asi 110 tisíc osob romského původu. Po mikrocenzu z roku 1991, kdy se jen 33 tisíc osob přihlásilo k romské národnosti (důležitou roli přitom hrála – ve smyslu Erwina Goffmanna – „předstíraná“ česká identita), se celkový počet Romů v historických zemích odhadoval na asi 160 tisíc. Dnešní nárůst souvisí zejména s trvalou migrací ze Slovenska po rozpadu jednotného státu.

59 Srv. k tomu podnětné analýzy československé situace v polovině 50. let u Muriel Blaive (viz pozn. 56). Toto tvrzení je podle mne možné akceptovat vzdor prokázaným projevům odporu, jako byla brněnská stávka na počátku 50. let či plzeňské nepokoje po měnové reformě v létě 1953.

60 HAVEL, V.: *Moc bezmocných*, s. 246 (viz pozn. 13).

61 BÖHM, F. [LOEWENSTEIN, B.]: *Sechsmal Prag*, s. 224 (viz pozn. 32).

utvářet často propracované systémy vzájemných úsluh a známostí, jdoucí napříč „normalizovanou“ společností a její nomenklaturou; tak vznikaly a udržovaly se různé sítě „sociálního kapitálu“,⁶² které v řadě případů přežily rok 1989.

Nicméně, jak naznačují úvahy Václava Havla, Jiřího Němce⁶³ a dalších intelektuálů, „normalizaci“ už asi nelze – navzdory „čistkám“ – považovat za totalitární formu ovládnutí masové společnosti v silném slova smyslu, ale spíše za formu autoritářskou – asi v té podobě, jak jejich rozdíl charakterizoval Ralf Dahrendorf: „Totalitární režimy spočívají na trvalé mobilizaci všech za účelem posílení násilného režimu. Autoritářské režimy naproti tomu žijí z apatie občanů, kteří se starají o své vlastní ‘privátní’ zájmy, zatímco nomenklatura proměňuje veřejný zájem v princip vlastního udržování moci.“⁶⁴

62 Pierre Bourdieu definuje „sociální kapitál“ jako zvláštní formu ekonomicko-politických zdrojů. Vzniká z využívání „trvale existující sítě více či méně institucionalizovaných vztahů vzájemných známostí a vzájemného uznání“, do níž jsou aktéři vetkáni a k níž se mohou dovolat, když z nějakého důvodu potřebují podporu jiných aktérů nebo celé (společné) skupiny. V případě sociálního kapitálu se tedy jedná o „zdroje, které spočívají v příslušnosti do nějaké skupiny“. (BOURDIEU, Pierre: *Die verborgenen Mechanismen der Macht*. Hamburg, VSA-Verlag 1991, s. 63.) V našem případě jsou důležité málo institucionalizované nebo neformálně institucionalizované sítě vzájemných známostí, kamarádství, příbuzností, susedství a podobně, s jejichž pomocí bylo možné vnikat do různých sociálních, zejména mocenských „polí“.

63 NĚMEC, Jiří: Nové šance svobody. In: *Svědectví*, roč. 16, č. 62 (1980), s. 221–230.

64 DAHRENDORF, R.: *Auf der Suche nach einer neuen Ordnung*, s. 127 (viz pozn. 48).

Pojem totalitarismu v proměnách dvacátého století*

Clemens Vollnhals

Ke vzniku pojmu

Italský liberál Giovanni Amendola v novinovém článku z května 1923 poprvé použil označení *sistema totalitario* pro fašismus jako systém, jenž násilným podřizováním obcí usiluje o „absolutní a nekontrolovanou moc“.¹ Kritika „totalitárního ducha“ fašismu se jako určitý úzus rychle prosadila u opozice. Když Mussolini v lednu 1925 definitivně dobyt moc, prohlásil Amendola (krátce před svou násilnou smrtí), že nyní existují dvě politické koncepce, které v sobě skrývají nebezpečí, že rozvrátí „více než stoleté základy moderního politického života, totiž komunismus a fašismus, obě ‘totalitární reakce na liberalismus a demokracii’“.² Velmi podobně se roku 1926 vyjádřil vyhnaný bývalý ministerský předseda, liberál Francesco Nitti: „Fašismus a bolševismus nespočívají na protikladných principech, znamenají popření týchž principů svobody a řádu, principů z roku 1789. (...) Jsou tedy popře-

* Zkrácená verze tohoto příspěvku vyšla v časopise *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 56, č. 39 (2006), s. 21–27.

1 AMENDOLA, Giovanni: *Maggioranza e minoranza*. In: *Il mondo* (12.5.1923). Citováno podle: PETERSEN, Jens: *Die Geschichte des Totalitarismusbegriffs in Italien*. In: MAIER, Hans (ed.): *Totalitarismus und Politische Religionen: Konzepte eines Diktaturvergleichs*. Paderborn, Schöningh 1996, s. 15–35, zde s. 20.

2 AMENDOLA, Giovanni: *La nuova democrazia*. Napoli, Ricciardi 1951, s. 240 (citováno podle: PETERSEN, J.: *Die Geschichte des Totalitarismusbegriffs in Italien*, s. 22).

ním všech principů moderní civilizace, návratem k morálce absolutních monarchů a pojetí války jako samozřejmého jednání národa.⁴³ Pokud je známo, adjektivum *totalitario* substantivizoval socialista Lelio Basso, když roku 1925 charakterizoval fašismus jako antistát, ve kterém je možné pro udržení moci vše: „Všechny státní orgány ... se stávají nástroji jediné strany, která ze sebe činí interpreta vůle lidu, nástroji bezrozdílného totalitarismu.“⁴⁴

K dalšímu rozvoji koncepce podstatně přispěl katolický farář a zakladatel Italské lidové strany (*Partito Popolare Italiano* – PPI) Luigi Sturzo, pobývajícím v londýnském exilu. Ve svém spise *Itálie a fašismus*, publikovaném anglicky roku 1926, jenž vyšel i ve francouzském, německém a španělském překladu, popsal fašismus jako „proud nesmiřitelnosti a intolerance, to, co dnes nazýváme ‘totalitární systém’ (*totalitarismo*), co stupňováním centralizace politického života, potlačováním jakéhokoli svobodného projevu a přeměnou všech typů státní moci v moc jedinou, která je zároveň mocí výkonnou i vládní, podřizuje každý druh veřejné aktivity oligarchické a osobní diktatuře“. V závěrečné kapitole provedl Sturzo srovnání a komunistickou diktaturu označil za „levicový fašismus“, zatímco fašismus byl v jeho očích „konzervativní diktaturou či pravicovým bolševismem“.⁵

Byly to jistě bojové polemické pojmy, nicméně politická publicistika konzervativních a liberálních odpůrců Mussoliniho velmi brzy pochopila, že fašismus a bolševismus představují cosi nového, co už nelze postihnout tradičními kategoriemi typologie moci a co má společného jmenovatele v nesmiřitelném nepřátelství vůči liberální demokracii a občanskému právnímu státu. Souhrnně lze konstatovat, že pojem totalitarismu razila opozice a teprve později ho převzal Mussolini jako vlastní označení svého režimu.

Roku 1935 Sturzo španělsky publikoval dílo *Totalitární stát* (*El Estado Totalitario*), v němž fašistický, nacistický a bolševický totalitarismus vykládal jako specifický projev moderní masové společnosti. Spis obsahoval podle hodnocení Jense Petersena téměř všechny prvky pozdějších verzí koncepce totalitarismu: „systém jedné strany, diktátorskou osobní špičku, potlačení všech politických svobod a občanských práv, centralizaci správy a vyřazení všech sfér svobodné autonomie, regionální nebo lokální seberealizace a federalistických prvků, eliminaci veškeré politické a duchovní opozice a uvržení jejích představitelů do internačních táborů, teroristické zastrahování obyvatelstva tajnými policiemi, militarizaci společenského života, monopolizaci výchovy mládeže, propagaci pseudonáboženských ideologií

3 NITTI, Francesco: *Bolschewismus, Fascismus und Demokratie*. München, F. Hanfstaengel 1926, s. 53.

4 FILODEMO, Prometeo [BASSO, Lelio]: L'antistato. In: *La Rivoluzione Liberale* (2.1.1925). Citováno podle: PETERSEN, J.: Die Geschichte des Totalitarismusbegriffs in Italien, s. 21.

5 STURZO, Luigi: *Italien und der Fascismus*. Köln/R., Gilde 1926, s. 201 n. a 225.

se specifickým nacionálním zabarvením, permanentní mobilizaci a indoktrinaci mas prostřednictvím monopolně provozovaných masových médií“.⁶

Jiná tradiční větev konceptualizace totalitarismu vyrostla ze střetávání evropské sociální demokracie s Leninovou bolševickou diktaturou. Karl Kautsky, přední marxistický teoretik Druhé internacionály, už v létě 1918 ve svém polemickém spise *Diktatura proletariátu* vedl jasnou dělicí linii: pro socialisty není demokracie v žádném případě jen prostředkem k určitému účelu, demokracie a socialismus se mnohem spíše vzájemně podmiňují; „komunistické hospodářství“ bez demokracie musí naopak nutně vyústit v despotii.⁷ O rok později Kautsky publikoval knihu *Terorismus a komunismus*, roku 1921 pak vydal spis *Od demokracie ke státnímu otroctví*, v němž napsal: „Každá hanebnost se promění ve skvostný velkolepý čin, pokud ho provede komunista. Každá bestialita je dovolena, jestliže se provádí jménem proletariátu. Stejným způsobem ve jménu Božím vykonávali své krvavé činy v Jižní Americe španělsí conquistadoři.“⁸ Bolševismus je podle Kautského v teorii i praxi reakční, ztělesňuje kontrarevoluci a nezanechá za sebou nic než „trosky a proklínání“. Při příležitosti 1. máje 1923 Kautsky poprvé ztotožnil fašismus s komunismem, když napsal: „Ještě jsou v Itálii, Maďarsku, Rusku pracující lidé umlčeni neslychaně brutální a svévolnou diktaturou jedné strany, bílým nebo rudým fašismem.“⁹ O dva roky později usoudil, že komunistická diktatura je „dokonce horší než podlé režimy Horthyův v Maďarsku nebo Mussoliniho v Itálii: ani ty neznemožňují každé opoziční hnutí proletariátu tak dokonale jako sovětský režim. Tento režim se sám dnes ... stal nejnebezpečnějším nepřitelem proletariátu.“¹⁰ Bezpodmínečná obrana demokracie jakožto nezbytného předpokladu socialismu vedla Kautského roku 1930 k tomuto výroku: „Fašismus však není ničím jiným než pandánem bolševismu, Mussolini se opírá po Leninovi.“¹¹ Vzhledem k tomu, že bolševismus nelze reformovat, musí podle něj nevyhnutelnému povstání poskytnout širokou sociální základnu demokratické orientace ruský exil. Kautsky sice slovo

6 PETERSEN, J.: Die Geschichte des Totalitarismusbegriffs in Italien, s. 24; srv. též SCHÄFER, Michael: Luigi Sturzo als Totalitarismustheoretiker. In: MAIER, H. (ed.): *Totalitarismus und Politische Religionen*, s. 37–47 (viz pozn. 1).

7 KAUTSKÝ, Karl: *Die Diktatur des Proletariats*. Wien, Brand 1918, s. 4 n. Lenin uprostřed ruské občanské války odpověděl spisem *Proletářská revoluce a renegát Kautsky*, v němž diktaturu proletariátu charakterizoval jako „moc opírající se přímo o násilí, nevázanou žádnými zákony“ (LENIN, Vladimír I.: *Proletářská revoluce a renegát Kautsky*. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 28: *Červenec 1918 – březen 1919*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1954, s. 231–323, zde s. 240).

8 KAUTSKÝ, Karl: *Von der Demokratie zur Staats-Sklaverei*. Berlin, Verlagsgenossenschaft Freiheit 1921, s. 125.

9 TÝŽ: *Maifeier und Internationale*. In: *Vorwärts* (1.5.1923).

10 TÝŽ: *Die Internationale und Sowjetrussland*. Berlin, J. H. W. Dietz Nachfolger 1925, s. 175.

11 TÝŽ: *Der Bolschewismus in der Sackgasse*. Berlin, J. H. W. Dietz Nachfolger 1930, s. 102.

„totalitární“ explicitně nepoužil, přesto můžeme jeho argumentaci obsahově přiříst k ranému utváření této koncepce.

Pro demokratické socialisty, kteří jako Kautsky, Otto Bauer, Rudolf Hilferding nebo Alexander Schiffrin byli školeni v marxismu,¹² představoval bolševismus od počátku teroristickou diktaturu, jež má své kořeny v socioekonomické zaostalosti Ruska i v Leninově diktátorském stranickém modelu. Z jejich hlediska používal fašismus i bolševismus týchž politických technik k ustavení novodobé stranické diktatury, jež znamenala kontrarevoluční útok na demokratický ústavní stát i na zájmy proletariátu. Z teoretické kritiky vyplývala pro německou a rakouskou sociální demokracii v politické praxi důsledná obrana demokracie a právního státu proti nacistickým i komunistickým útokům.

Z německých odborníků na správní právo odlišil autoritářskou diktaturu od diktatury totalitární, která se svou ideologií násilí představuje zcela jinou formu, roku 1929 jako první sociální demokrat Hermann Heller. Jak dovodil na příkladu italského fašismu, totalitární diktatura ničí nejen právní stát, dělbu moci a základní práva, ale podrobuje si každý projev života ve státě. „Odhlédneme-li od mnohých národních a sociálních rozdílů,“ jsou tudíž „fašismus a bolševismus dvojčaty téhož politického ducha.“¹³ Heller, jenž roku 1933 zemřel v exilu, se narodil od Carla Schmitta, Ernsta Forsthoffa a Ernsta Rudolfa Hubera, apologetů „totalitního státu“, ke konci výmarské republiky vyslovoval pro „autoritářský stát“ proto, aby bylo možno hájit demokracii proti jejím nepřátelům.

Pojem „totalitarismus“ jako společné označení bolševismu a fašismu použil v německojazyčné oblasti poprvé zřejmě roku 1931 Waldemar Gurian, angažovaný katolický publicista židovského původu. Diferencoval však, že fašistický stát v Itálii není „zdaleka tak totalitní jako stát bolševický“, neboť uzavřením konkordátu (1929) poskytuje autonomní svobodný prostor církvi, který odporuje celostním ambicím totalitárních systémů.¹⁴ Gurian, jenž odpovědnost za nástup totalitárních systémů

12 Viz SCHRÖDER, Uli: „Despotischer Sozialismus“ oder „Staatsklaverei“? *Die theoretische Verarbeitung der sowjetrussischen Entwicklung in der Sozialdemokratie Deutschlands und Österreichs (1917 bis 1929)*. Münster, Lit 1991; ZARUSKY, Jürgen: *Die deutschen Sozialdemokraten und das sowjetische Modell: Ideologische Auseinandersetzungen und außenpolitische Konzeptionen 1917–1933*. München, R. Oldenbourg 1992. K dalšímu vývoji srv. SCHMEITZNER, Mike (ed.): *Totalitarismuskritik von links*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2007.

13 HELLER, Hermann: *Europa und der Fascismus*. Berlin, de Gruyter 1929; nové vydání: TÝŽ: *Gesammelte Schriften*, sv. 2. Leiden, A. W. Sijthoff 1971, s. 463–609, zde s. 515.

14 GURIAN, Waldemar: *Der Bolschewismus: Einführung in Geschichte und Lehre*. Freiburg, Herder 1931, s. vi n.; srv. HÜRTEIN, Heinz: Waldemar Gurian und die Entfaltung des Totalitarismusbegriffs. In: MAIER, H. (ed.): *Totalitarismus und Politische Religionen*, s. 59–70 (viz pozn. 1). Ke konceptu politického náboženství srv. též MAIER, Hans – SCHÄFER, Michael (ed.): *Totalitarismus und Politische Religionen: Konzepte des Diktaturvergleichs*, sv. 2. Paderborn, Schöningh 1997; MAIER, Hans (ed.): *Totalitarismus und Politische Religionen*, sv. 3. Paderborn, Schöningh 2003.

příkl nakonec moderní masové společnosti a procesu sekularizace, je interpretoval jako sekularizované očekávání spásy, jako politické náboženství. V tomto ohledu společně s Luigim Sturzem a Erichem (Erikem) Voegelinem stojí v tradiční linii katolicky profilovaného antitotalitarismu, jenž jako takový svého času dával najevo zřetelné výhrady vůči společenskému pluralismu liberální demokracie.

Pokud dosavadní analýzy pocházely od intelektuálů, politiků a publicistů, kteří se angažovali v každodenním politickém boji, pak k prvním vědecko-systematickému zpracování došlo roku 1935 v Minneapolis, daleko od evropské bojové vřavy. V úvodním příspěvku do sborníku o diktaturách v moderním světě rozlišil americký publicista Max Lerner tři typy diktatur: konstituční, kontrarevoluční a jako nový základní vzorec diktaturu komunistickou a fašistickou. Oba režimy podle něj vykazují zřetelné společné rysy: Nejprve na sebe strhávají moc prostřednictvím hnutí, jehož ideologii určuje „vůdce“, poté odstraňují parlamentní demokracii a namísto ní nastolují vládu teroru, která se vyznačuje splynutím strany a státu a taktéž totální kontrolou všech komunikačních prostředků a výchovného systému. Nová forma vlády je založena na vůdcovském principu a kromě systematického teroru úspěšně využívá i všechny formy moderní masové propagandy. A Lerner prorokoval: „Jen hospodářský krach nebo katastrofální válka může ospravedlnit přesvědčení, že tyto diktatury nepřežijí a v dohledné době se zhroutí.“¹⁵

Neméně přínosný pro dobovou analýzu byl v téže publikaci příspěvek židovského historika Hanse Kohna, který předložil diferencované srovnání fašismu a komunismu. „Tyto dva typy diktatury jsou ve svých cílech a v pohledu na život zcela protichůdné. Podobají se (a v tom se odlišují ode všech jiných forem diktatur) svým deklarovaným úsilím o absolutnost vlastního světonázoru a snahou vtisknout masám a mládeži nový způsob života.“¹⁶ Moderní diktatury, které vykonávaly podstatně méně omezenou moc než dřívější despotie, charakterizoval Kohn také jako „diktatury masových hnutí“, protože kromě teroru se mohou opírat také o souhlas mas.

Pokud přehlédneme stav mezinárodní diskuse, pak do poloviny třicátých let byly pojmenovány všechny podstatné znaky novodobého fenoménu totalitární diktatury, které se měly později stát součástí známého seznamu kritérií Carla Joachima Friedricha. V centru analýzy, jež vyplynula z pozorování politického vývoje v Rusku, Itálii a od roku 1933 v Německu, byl nárok na totální moc a užívané techniky vládnutí, naopak ideologickým diferencím byl přisuzován menší význam. To může

15 LERNER, Max: The Pattern of Dictatorship. In: FORD, Guy Stanton (ed.): *Dictatorship in the Modern World*: Minneapolis, Minnesota University Press 1935, s. 3–25. Německý překlad: Das Grundmuster der Diktatur. In: SEIDEL, Bruno – JENKNER, Siegfried (ed.): *Wege der Totalitarismus-Forschung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1968, s. 30–48, zde s. 47.

16 KOHN, Hans: Communist and Fascist Dictatorship: A Comparative Study. In: FORD, G. S. (ed.): *Dictatorship in the Modern World*, s. 141–160. Německý překlad: Die kommunistische und faschistische Diktatur. In: SEIDEL, B. – JENKNER, S. (ed.): *Wege der Totalitarismus-Forschung*, s. 49–63, zde s. 56.

také vysvětlovat, proč v dobových analýzách téměř nebyl tematizován antisemitismus a rasismus nacistické ideologie. Zde je třeba na obranu autorů ovšem připomenout, že vyhlazovací antisemitismus nacistického režimu se začal uplatňovat až během druhé světové války, takže jeho první protižidovská opatření bylo možno interpretovat ještě jako součást konvenčního antisemitismu, a proto také nebyla rozpoznána jako fundamentálně odlišná od italského fašismu.

Uzavření paktu Hitlera se Stalinem v roce 1939 se zdálo potvrzovat bytostnou spřízněnost nacistické diktatury a stalinismu a například bývalého pracovníka Kominterny Franze Borkenaua přivedlo k sepsání polemického spisku *Totalitární nepřítel*, který vyzýval k rozhodné obraně svobody proti oběma totalitárním mocnostem.¹⁷ Tato interpretace ovšem rychle ztratila publicistickou přesvědčivost, Sovětský svaz koneckonců patřil ke spojencům v protihitlerovské koalici. Zásadní vědecké analýzy nacismu, které v americkém exilu provedli Ernst Fraenkel a Franz Neumann, nenavozovaly souvislost s bolševismem, respektive stalinismem, ale plně se koncentrovaly na předmět vlastního výzkumu.¹⁸ Jedině Sigmund Neumann, jehož dílo *Permanentní revoluce* nebylo dodnes přeloženo do němčiny, provedl v té době na empirii založené srovnání diktatur. Pojmenoval přitom pět základních aspektů totalitárních diktatur: slib ekonomicko-sociální jistoty, přednost akce před programem, kvazidemokratická zdůvodnění, válečnou psychologii a vůdcovský princip.¹⁹

Klasické koncepty: Carl J. Friedrich a Hannah Arendtová

Klasická formulace konceptu totalitarismu pochází od Carla Joachima Friedricha, který v té době přednášel na Harvardově univerzitě a jako předseda Amerického sdružení politických věd (*American Political Science Association*) patřil k vlivným politologům.

Podstatné atributy pojmenoval Friedrich už roku 1953 na konferenci v Bostonu:

„1. oficiální ideologie, jež sestává z oficiálního systému nauky zahrnujícího všechny hlavní aspekty lidského života a jíž se alespoň pasivně musí přidržovat každý člen této společnosti; je příznačné, že v centru této ideologie stojí chiliastický požadavek konečného ‘dokonalého’ uspořádání lidské společnosti;

17 BORKENAU, Franz: *The Totalitarian Enemy*. London, Faber & Faber 1940.

18 FRAENKEL, Ernst: *The Dual State: A Contribution to the Theory of Dictatorship*. New York – London, Oxford University Press 1941. Německý překlad: *Der Doppelstaat*. Frankfurt/M., Luchterhand 1974; NEUMANN, Franz L.: *Behemoth: The Structure and Practise of National Socialism 1933–1944*. New York – London, Oxford University Press 1944. Německý překlad: *Behemoth: Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933–1944*. Frankfurt/M., Europäische Verlagsanstalt 1977.

19 NEUMANN, Sigmund: *Permanent Revolution: The Total State in a World at War*. New York, Harper & Brothers 1942; srv. SÖLLNER, Alfons: Sigmund Neumanns „Permanent Revolution“: Ein vergessener Klassiker der vergleichenden Diktaturforschung. In: SÖLLNER, Alfons – WALKENHAUS, Ralf – WIELAND, Karin (ed.): *Totalitarismus: Eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts*. Berlin, Akademie 1997, s. 53–73.

2. jediná masová strana ... obvykle s jediným vůdcem v čele, přísně hierarchicky a oligarchicky organizovaná, a – což je typické – státní byrokracii buď nadřizená nebo s ní zcela splývající;

3. technicky podmíněný, téměř dokonalý monopol kontroly (v rukou strany a jí podřízených kádrů z řad úřednictva a ozbrojených sil) všech rozhodujících bojových prostředků;

4. podobně technicky podmíněný, téměř dokonalý monopol kontroly (v týchž rukou) všech rozhodujících masových komunikačních prostředků, jako je tisk, rozhlas, film atd.;

5. systém teroristické policejní kontroly, jejíž účinnost spočívá na bodech 3 a 4 a jež se příznačně zaměřuje nejen na deklarované 'nepřátele' režimu, ale i na svévolně vytipované skupiny obyvatel; při takovýchto svémocných selekcích se jedná o opatření k zajištění dalšího trvání režimu a také o ideologické 'důsledky', přičemž jsou systematicky využívány psychologické poznatky.²⁰

Jestliže si Friedrich roku 1953 ještě nebyl jist, zda k tomuto vyabstrahovanému výčtu nejtypičtějších kritérií je třeba připojit též tajnou policii, pak v základním díle *Totalitární diktatura a autokracie*, které roku 1956 publikoval společně se Zbigniewem K. Brzezinským,²¹ byla role této instituce akcentována silněji a jako šesté kritérium přibylo centrální řízení hospodářství. Toto strukturální klasifikační schéma získalo přímo kanonickou platnost, protože stanovovalo jasná kritéria a vycházelo vstříc empiricko-pozitivistickému charakteru amerických politických věd. Friedrich zároveň výslovně zdůraznil, že mezi totalitárními systémy existují „v závislosti na čase a místě významné variace“;²² jsou pouze „v podstatě podobné“ (*basically alike*), takže výtky přímého ztotožňování komunismu a nacismu, respektive fašismu, není oprávněná. Pokud je splněno zároveň všech šest kritérií, jde podle Friedricha o totalitární diktaturu.

Toto schéma, v daném politickém konceptu zřetelně vycházející z měřítek liberálnědemokratické společnosti, umožňovalo pod pojem totalitarismu formálně subsumovat sovětský komunismus, italský fašismus i nacismus. Nicméně činí poněkud obtížé klást italský fašismus na stejnou úroveň s nacismem a sovětským

20 FRIEDRICH, Carl J.: The Unique Character of Totalitarian Society. In: TÝŽ: (ed.): *Totalitarianism: Proceedings of Conference held at the American Academy of Arts and Sciences (March 1953)*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1945, s. 47–60. Německý překlad: Der einzigartige Charakter der totalitären Gesellschaft. In: SEIDEL, B. – JENKNER, S. (ed.): *Wege der Totalitarismus-Forschung*, s. 179–196, zde s. 185 n. (viz pozn. 15).

21 FRIEDRICH, Carl J. – BRZEZINSKI, Zbigniew K.: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1956. Německý překlad: FRIEDRICH, Carl J.: *Totalitäre Diktatur: Unter Mitarbeit von Professor Zbigniew K. Brzezinski*. Stuttgart, Verlag für Sozialwissenschaften 1957. K Friedrichově koncepci a rozdílům oproti Brzezinskému srv. LIETZMANN, Hans J.: *Politikwissenschaft im „Zeitalter der Diktaturen“: Die Entwicklung der Totalitarismustheorie Carl J. Friedrichs*. Opladen, Leske & Budrich 1999.

22 FRIEDRICH, C. J.: *Der einzigartige Charakter der totalitären Gesellschaft*, s. 187.

komunismem. Fašismus se přes veškerou úděsnou násilnost dobývání moci nedopracoval ke srovnatelnému teroru, na půli cesty uvízlo i podřizování politických a společenských institucí jednotné státní linii, takže by bylo možné hovořit nejdříve o nedokonalém totalitarismu. Rovněž Mussoliniho imperiální ambice se pohybovaly v tradičním rámci evropské velmocenské politiky a nedaly se srovnat s vizionářskými konečnými cíli Hitlerovými a Stalinovými. Vyslovit takový závěr dost dobře neumožňuje ani kritičtější pohled na jisté rasistické komponenty války v Habeši a její barbarské vedení, který se objevuje v poslední době. A ve fašistickém režimu v neposlední řadě neexistovalo ani centrálně řízené hospodářství.

Toto kritérium ovšem neplatí ani pro nacismus, který rovněž ponechal nedotčenu organizaci soukromého hospodářství na kapitalistickém vlastnickém základu. Tyto principy nesuspendovala ani organizace nacistického válečného hospodářství, která se zásadně odlišovala od centralistické plánovité ekonomiky spočívající na základně zestátněného hospodářství. Při striktním užití uvedených kritérií bychom tedy k totalitárním diktaturám nemohli v tomto smyslu počítat ani nacismus a zbyval by tak jen bolševismus.

Těchto několik heslovitých poznámek, které zde nemůžeme dále rozvíjet, poukazuje na problematičnost formálních klasifikačních schémat. A už vůbec se ze společných rysů mocenského instrumentária nedá vyvodit společná identita ideologických účelů těchto režimů. Nacismus spočíval ideologicky na rasismu a nekompromisním odhodláním k válce, jeho cílem bylo rasově zdůvodněné panství nad Evropou, což zahrnovalo zničení evropského Židovstva jako nepřátelské antirasy až do smrtelných důsledků. V tom ohledu bylo sice možné holokaust uskutečnit jen ve válce, ale jako podnik rovnocenný všem válečným cílům. O socialistické utopii se totéž říci nedá. Ta byla ve svém jádře založena humanisticky a univerzálně a mohla nabývat různých politických tvářností, jak je vidět na rozštěpení a pozdější praxi sociálnědemokratického a komunistického hnutí. Leninův a Stalinův teror k uskutečnění velké utopie je jistě úzce propojen s marxismem, zejména s vírou v objektivní zákonitosti historie, sám o sobě však nebyl nezbytným důsledkem, nýbrž představoval jen možnou vývojovou linii. Naproti tomu Hitlerův sociálnědarwinistický světový názor si nelze představit bez antisemitského rasismu, násilí a války jako životního zákona rasového boje. Tyto mnohokrát formulované výhrady je třeba brát vážně, neanulují ovšem oprávněnost nadřazeného pojmu totalitarismu, pokud ponecháme stranou zvláštní případ italského fašismu.

V pozdějších publikacích Friedrich reagoval na politický vývoj v Sovětském svazu v tom smyslu, že redukoval význam teroru a naopak zdůraznil kontrolu tajnou policií. Na konci šedesátých let vyslovil dokonce názor, že teroristické diktatury Hitlerova a Stalinova nereprezentují normální typ totalitární diktatury, ale že jsou „spíše krajními odchylkami“ (*rather extreme aberrations*).²³ To ovšem zásadně naru-

23 TÝŽ: Totalitarianism: Recent Trends. In: *Problems of Communism*, roč. 17, č. 3 (1968), s. 32–43, zde s. 34.

šilo klasickou koncepci, která masový teror definovala jako základní rys totalitární diktatury.

V tom smyslu byla jasná definice Hannah Arendtové podstatně důslednější. Roku 1966 v nové předmluvě k oddílu „Totalitarismus“ ve svém *Původu totalitarismu* explicitně napsala, že od Stalinovy smrti Sovětský svaz už nelze „v přísném slova smyslu“ nazývat státem totalitním. „Jinými slovy, lid Sovětského svazu se zbavil přízraku totalitní vlády a potýká se s nesčetnými útrapami, hrozbami a křivdami stranické diktatury...“ Je to moderní forma *tyrannis*, nelegitimní moc, která potenciálně sice může zase poklesnout zpět na úroveň totálního panství – a přece „je na druhé straně také pravda, že nejděsivější forma vlády, jejíž hlavní momenty a historické kořeny jsem se pokusila podrobit analýze, byla ve své nejtemnější podobě uzavřena smrtí Stalina, podobně jako byla v Německu uzavřena smrtí Hitlera“.²⁴

Vzhledem k tomu, že pro Arendtovou byl teror vlastní podstatou totálního panství, bylo jen logické, že měla snahu omezovat tuto periodu na nacistickou diktaturu a v případě Sovětského svazu na dobu stalinismu (s přerušením válečných let). Italský fašismus podle jejího pojetí totalitární stejně nikdy nebyl. Zcela ve smyslu své interpretace se důrazně přimlouvala za to, „abychom slovy ‘totalitární’ a ‘totalitní’ šetřili a užívali jich uváženě“.²⁵

Velké dílo Hannah Arendtové *Původ totalitarismu*, které mladou židovskou filosofku a publicistku, jež roku 1933 emigrovala z Německa, rázem proslavilo, má komplikovanou historii vzniku. Původně chtěla Arendtová sepsat široce pojatou analýzu nacismu z hlediska jeho myšlenkových kořenů, jak o tom svědčí první dva díly, napsané mezi lety 1944 a 1948 a pojmenované „Antisemitismus“ a „Imperialismus“. Měly logicky vyústit v díl třetí, „Rasový imperialismus“, jenž by pregnantně pojmenoval agresivní zahraničněpolitickou rozpínavost a inherentní rasově ideologický charakter nacismu. Namísto toho se pod otrásajícím dojmem prvních svědeckých výpovědí o nacistických koncentračních a vyhlazovacích táborech i pod dojmem zpráv emigrantů o sovětském Gulagu rozhodla v letech 1948 a 1949 věnovat třetí díl „totalitarismu“ („*totale Herrschaft*“) jako zcela nové formě panství. Z toho vyplynul zlom v koncepci díla, jehož poslední část nemá k oběma předcházejícím dílům obsahově a logicky přesvědčivý vztah. Při detailnějším pohledu je navíc zřejmé, že celé dílo je z větší části kompilací esejů publikovaných jinde, z nichž každý tvoří vnitřně soudržný celek, avšak jako volně spojené podkapitoly nevytvářejí přísně logickou argumentační linii a postrádají teoretickou koherenci.²⁶ Vnitřní kompozič-

24 ARENDT, Hannah: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*. Citováno podle 5. vydání: München, Piper 1986, s. 491 (v českém překladu Jana Rybky: Předmluva k třetí části: totalitarismus. In: TÁŽ: *Původ totalitarismu*, sv. 1–3. Praha, OIKOYMENH 1996, s. 44).

25 *Tamtéž*, s. 479 (v českém překladu s. 34).

26 K historii vzniku díla srv. YOUNG-BRUEHL, Elisabeth: *Hannah Arendt: Leben, Werk und Zeit*. Frankfurt/M., S. Fischer 1996, s. 285–301; LUDZ, Ursula: *Hannah Arendt und ihr Totalitarismusbuch: Ein kurzer Bericht über eine schwierige Autor-Werk-Geschichte*. In: GRUNENBERG,

ní slabost vyplývající z historie vzniku díla může být také vysvětlením, proč tak obsáhlé dílo nemá ani úvodní tematický přehled, ani metodologický nástin, ani skutečné resumé.

Když se dílo v roce 1951 objevilo v americkém²⁷ a anglickém vydání,²⁸ korejskou válkou eskalovalo napětí studené války, což jeho recepci jistě napomohlo. Nebyly to však jen dobové okolnosti. Hannah Arendtová, žačka Martina Heideggera a Karla Jasperse, byla brilantní esejistkou, jejíž existenciálněfilozofický přístup s vášnivým patosem obhajoval svobodu a důstojnost člověka. Obzvláštního účinku dosáhl především esej „Ideologie a teror: Nová forma státu“ (*Ideologie und Terror: Eine neue Staatsform*), který byl roku 1955 poprvé připojen k německému vydání, v němž jako třináctá kapitola nahradil dosavadní „Závěrečné poznámky“, a poté byl převzat do všech pozdějších vydání.²⁹ Citován bývá většinou právě tento teoretický esej, zatímco historicky popisné výklady o antisemitismu a imperialismu si cestu k vědecké či publicistické recepci prakticky nenašly.

Poněkud zjednodušeně řečeno, Arendtová spatřuje předpoklad vzniku totalitárních diktatur v zániku pevně ustrojené třídní společnosti 19. století a z toho vyplývající atomizaci náhle dezorientovaných „mas“, což vedlo ke spojenectví „luzy“ a „elity“, typickému už pro imperialismus. Tato interpretace vykořeněné moderní masové společnosti coby živné půdy totalitárních hnutí je tak plně v tradici konzervativní kritiky civilizace; tento aspekt bývá namnoze přehlížen. Znakem historicky nové totalitární formy státu je ideologie a teror.

Totalitární ideologie tvrdí, že zná běh historie, díky čemuž velká vize ospravedlňuje vše. Sociálnědarwinistické odvolávání nacistů na „přírodní zákony“, aby ospravedlnili likvidaci „méněcenných ras“, odpovídá podle Arendtové víře bolševiků v „objektivní zákony historie“, která legitimizuje likvidaci odumírajících tříd. K tomu se v obou případech přidává nahrazení reality ideologickou fikcí, což se promítá do bezuzdnosti teroru a vymyšlení „objektivních“ nepřátel, nezávisle na konkrétním jednání dotyčných osob.

Antonia (ed.): *Totalitäre Herrschaft und republikanische Demokratie: Fünfzig Jahre „The Origins of Totalitarianism“ von Hannah Arendt*. Frankfurt/M. – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, Peter Lang 2003, s. 81–92 (s přehledem různých vydání s jejich mnohočetnými změnami); srv. též TSAO, Roy T.: *The Three Phases of Arendt's Theory of Totalitarianism*. In: *Tamtéž*, s. 57–79.

27 ARENDT, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. New York, Harcourt 1951.

28 TÁŽ: *The Burden of Our Time*. London, Secker & Warburg 1951.

29 Eсей vyšel nejprve roku 1953 v jubilejním sborníku věnovaném Jaspersovi: TÁŽ: *Ideologie und Terror*. In: PIPER, Klaus (ed.): *Offener Horizont: Festschrift für Karl Jaspers zum 70. Geburtstag*. Německý překlad původní předmluvy a „Závěrečných poznámek“ z 1. anglického vydání vyšel v publikaci: HENKE, Klaus Dietmar (ed.): *Über den Totalitarismus: Texte Hannah Arendts aus den Jahren 1951 und 1953*. Dresden, Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung 1998, s. 11–31. Z angličtiny přeložila Ursula Ludzová, komentář Ingeborg Nordmannová. Zde byla přetištěna také kontroverze Arendtové s Erikem Voegelinem.

Jestliže totalitární ideologie slouží k duchovnímu ovládnutí mas, pak teror je nástrojem jejich stálé mobilizace. „Totalitární panství začne být vpravdě totální v okamžiku ... když soukromý a společenský život těch, kteří jsou mu podrobeni, uvrhne do svěrací kazajky teroru. Po odpadnutí politické a veřejné sféry tím na jedné straně rozbíjí dosud přetrvávající vztahy mezi lidmi a na druhé straně si vynucuje, aby takto zcela izolovaní a navzájem opuštění jedinci mohli být opět používáni k politickým akcím (i když pochopitelně nikoli k pravému politickému jednání).“³⁰ Cílem teroru je „organizovat lidi tak, jako by vůbec neexistovali v plurálu, ale jen v singuláru, jako by na Zemi existoval jen jeden gigantický člověk, jehož pohyby s absolutní jistotou a vypočitatelností zapadají do přesného pohybu automaticky nutného přírodního nebo historického procesu“.³¹ Teror není pro Arendtovou časově omezeným prostředkem zabezpečení vlády, nýbrž představuje víceméně vlastní podstatu totální nadvlády. „Koncentrační a vyhlazovací tábory slouží totálnímu mocenskému aparátu jako laboratoře, v nichž se experimentálně zjišťuje, zda fundamentální pretence totalitních systémů, aby lidé byli totálně ovladatelní, je platná. (...) Úkolem táborů není jen vyhlazovat lidi a ponižovat lidské bytosti, nýbrž také sloužit děsnému experimentu s cílem odstranit za vědecky kontrolovaných podmínek samotnou spontaneitu jako projev lidského chování a přeměnit lidskou osobnost na pouhou věc, která se za stejných podmínek bude chovat vždycky stejně.“³² Tábory tak jsou „směrodatným společenským ideálem“ totalitární diktatury, jejímž cílem je přeměna samotné lidské přirozenosti.

V těchto úderných pasážích se jistě projevuje zděšení z civilizačního zlomu, ale je to také příklad metafyzické interpretace, jež jako poněkud přestřelující spekulace není pro dílo Hannah Arendtové netypická. Průmyslové masové vraždění v nacistických vyhlazovacích táborech totiž nesloužilo jinému účelu než realizaci jasně definovaného cíle: vyhlazení evropských Židů v nacistické mocenské sféře. Holokaust se tudíž nedá přímo srovnávat se systémem táborů Gulagu, který měl nepředstavitelně brutálními nucenými pracemi a nejbezohlednějším vykořisťováním napomáhat industrializaci Sovětského svazu. Převýchova ve smyslu změny lidské povahy však v těchto táborech na programu nebyla. V duchu svého antropologického přístupu interpretovala Arendtová totalitarismus jako pokus o likvidaci bytostně politické sféry, totiž plurality a spontaneity člověka. V tom také spočívala její naděje, že totalitární diktatury v sobě nesou „zárodek zániku“.

To, že empirický výzkum si s antropologicko-existenciálněfilozofickým výkladem nevěděl příliš rady, zřejmě neudiví. Hannah Arendtová byla (a je) považována za podnětnou myslitelku, její dílo ale nemělo na další historický, politologický nebo

30 ARENDT, H.: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*, s. 727 (viz pozn. 24). V českém překladu, pořízeném z amerického vydání díla, se tyto formulace – stejně jako ani věta citovaná v následující poznámce – nevyskytují.

31 *Tamtéž*, s. 714.

32 *Tamtéž*, s. 676 n. (v českém překladu s. 593).

sociologický výzkum profilující vliv.³³ Ani v angloamerickém, ani v západoněmeckém bádání o komunismu nebo nacismu se teorie totalitarismu Hannah Arendtové nestala východiskem inovativních výzkumných projektů. Z hlediska historie vědy zůstala ambivalentní i ta její velká zásluha, že do centra reflexí již záhy a důrazně postavila nacistický civilizační zlom. Výzkum holokaustu totiž nebyl inspirován Arendtovou, ale pracemi Raula Hilberga, jež vycházely ze strukturní teorie Franze Neumanna.³⁴

Normativní kořeny a implikace klasických konceptů totalitarismu se v éře studené války setkávaly se souhlasem, ale narážely také na ostrou kritiku. Ta byla motivována částečně politicky, a to u autorů, kteří sympatizovali s komunismem, a už proto rozhodně odmítali jakoukoli zásadní příbuznost s fašismem či nacismem. Kritika však přicházela i ze strany vědeckého bádání o komunismu, které Friedrichův soupis kritérií považovalo za příliš schematický a statický na to, aby mohl ještě podchytit i politické změny v Sovětském svazu po Stalinově smrti roku 1953. Když Friedrich své pojetí vnitřně rozšířil tím, že dřívější zásadní atribut „terroristická tajná policie“ nahradil slabším atributem „plně rozvinutá tajná policie“ a za podstatný rys totalitární diktatury přestal považovat pronásledování svévolně vybraných skupin obyvatelstva, pochybnosti jen zesílily.

Výhrady přesně formuloval Frederic Fleron na výročním zasedání Amerického sdružení politických věd v roce 1967: „Existují badatelé, kteří chtěli koncept totalitarismu ve výzkumu komunismu zachovat pro jeho negativní konotace. To také může být jedním z důvodů, proč se definice pojmu neustále proměňuje, takže koncept navzdory změnám v Sovětském svazu (například pozvolnému odvratu od užívání nepokrytého teroru) lze na tuto zemi aplikovat i nadále. Zavádějí se různé terminologicky umělé pojmy (jako je pojem ‘zralý totalitarismus’), takže nálepku ‘fuj’ lze i nadále použít pro ‘fuj’ vládní systém.“³⁵ Podezření z ideologického zasle-

33 Srv. k tomu SEIDEL, B. – JENKNER, S. (ed.): *Wege der Totalitarismus-Forschung* (viz pozn. 15); SÖLLNER, A. – WALKENHAUS, R. – WIELAND, K. (ed.): *Totalitarismus* (viz pozn. 19); JESSE, Eckhard (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert: Eine Bilanz der internationalen Forschung*. Baden-Baden, Nomos 1996; SIEGEL, Achim (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*. Köln/R. – Weimar, Böhlau 1998; MÖLL, Marc-Pierre: *Gesellschaft und totalitäre Ordnung: Eine theoriegeschichtliche Auseinandersetzung mit dem Totalitarismus*. Baden-Baden, Nomos 1998; WIPPERMANN, Wolfgang: *Totalitarismustheorien: Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute*. Darmstadt, Primus 1997; SCHLANGEN, Walter: *Die Totalitarismus-Theorie: Entwicklung und Probleme*. Stuttgart, Kohlhammer 1976.

34 HILBERG, Raul: *The Destruction of the European Jews*. London, Harper & Row 1961. Toto monumentální dílo vyšlo teprve roku 1990 v německém vydání.

35 Citováno podle: SIEGEL, Achim: Carl J. Friedrichs Konzeption der totalitären Diktatur – eine Neuinterpretation. In: TÝŽ (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, s. 273–307, zde s. 280 (viz pozn. 33). Práce obsahuje také zajímavé úvahy o nové formulaci koncepce.

pení vůči reálným změnám uvnitř sovětského systému se stalo argumentem, který v následujících desetiletích proti klasickým konceptům totalitarismu uplatňovalo mnoho empiricky orientovaných badatelů na poli komunismu.³⁶ V oblasti bádání o nacismu tyto koncepty stejně nehrají žádnou roli, podstatně větší vliv zde měly práce Fraenkelovy a Neumannovy.³⁷

Totalitarismus bez teroru?

Jiný interpretační směr sledují koncepty totalitarismu, které nad všechny ostatní oblasti života vyzvedají především bezpodmínečný primát ideologicky definované politiky. Například Martin Drath už roku 1958 rozlišoval mezi primárním fenoménem totalitarismu – totiž „cílem prosadit nový společenský hodnotový systém, jehož zdůvodnění zachází až do ‘metafyziky’³⁸ – zatímco mocenskotechnické uskutečňování této totalitární ambice je ve své struktuře sekundární. V tomto dynamickém vývojovém konceptu nemá masový teror pro definici pojmu konstitutivní význam, protože je chápán pouze jako odvozený sekundární fenomén pro fázi prosazování a konsolidaci nadvlády. V době následující s ohledem na poststalinický Sovětský svaz podobně argumentuje Richard Löwenthal a další autoři.³⁹

Tyto koncepty, a zvláště je třeba upozornit na základní dílo Juana José Linze,⁴⁰ představují jiný typ teorie totalitarismu, protože do centra pozornosti už nekladou

36 Sr. GLEASON, Abbot: *Totalitarianism: The Inner History of Cold War*. New York, Oxford University Press 1995; SIEGEL, Achim: Die Konjunkturen des Totalitarismuskonzepts in der Kommunismusforschung: Eine wissenschaftssoziologische Skizze. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 20, sv. B 20 (1998), s. 19–46.

37 Sr. KERSHAW, Ian: *Der NS-Staat: Geschichtsinterpretationen und Kontroversen im Überblick*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt 2002 (3., rozšířené vydání).

38 DRATH, Martin: Totalitarismus in der Volksdemokratie. In: RICHERT, Ernst: *Macht ohne Mandat: Der Staatsapparat in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands*. Köln/R., Westdeutscher Verlag 1958, s. ix–xxxiv. Studie znovu vyšla ve sborníku: SEIDEL, B. – JENKNER, S. (ed.): *Wege der Totalitarismus-Forschung*, s. 310–358, zde s. 340 (viz pozn. 15); sr. též PAFZELT, Werner J.: Wirklichkeitskonstruktionen im Totalitarismus: Eine ethnomethodologische Weiterführung der Totalitarismuskonzeption von Martin Drath. In: SIEGEL, A.: *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, s. 235–271 (viz pozn. 33).

39 LÖWENTHAL, Richard: Totalitäre und demokratische Revolution. In: *Der Monat*, roč. 13, č. 146 (1960), s. 29–40. Nově otištěno in: SEIDEL, B. – JENKNER, S. (ed.): *Wege der Totalitarismus-Forschung*, s. 359–381.

40 LINZ, Juan J.: Totalitarian and Authoritarian Regimes. In: GREENSTEIN, Fred I. – POLSBY, Nelson W. (ed.): *Handbook of Political Science*, sv. 3: *Macropolitical Theory*. Reading (Massachusetts), Addison-Wesley 1975, s. 175–411. Německý překlad s novou předmlouvou: *Totalitäre und autoritäre Regime*. Berlin, Wissenschaftsdebatteverlag 2000; sr. též MEUSCHEL, Sigrid: Totalitarismustheorie und moderne Diktaturen: Versuch einer Annäherung. In: HENKE, Klaus-Dietmar (ed.): *Totalitarismus: Sechs Vorträge über Gehalt und Reichweite eines klassischen Konzepts der Diktaturforschung*. Dresden, Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung 1999, s. 61–77.

extrémní násilí a likvidaci celých skupin obyvatelstva, ať jsou definovány etnicky nebo sociálně. Nejpregnantnější formulace konceptu totální kontroly pochází od hraběte Petera Kielmansegga. Uvádí tři kritéria: 1. monopolizace rozhodovací moci v řídicím centru, které nepodléhá žádné formě institucionální kontroly a principiálně si může přisvojit jakékoli rozhodnutí, respektive každé rozhodnutí učiněné mimo řídicí centrum může revidovat; 2. principiálně neohraničený dosah rozhodnutí politického systému; 3. principiálně neomezená intenzita sankcí. Jak Kielmansegg dále dovozuje, třetí bod zahrnuje možnost začít aplikovat teror. „Ale mnohem důležitější je v zásadě neomezená dispoziční moc nad úhrnem životních příležitostí jednotlivce bez použití nepokrytého teroru...“⁴¹

Pokud vyjdeme z této definice, pak poststalinský Sovětský svaz stejně jako systémy „reálného socialismu“ ve státech východního bloku a režim SED v Německé demokratické republice lze velmi dobře označit za totalitární. Nemůže být totiž pochyb o stranicko-státní kontrole a infiltraci všech oblastí života tajnou policií, ani o monopolizaci rozhodovací moci, ani o principiálně neomezené intenzitě sankcí. Ovšem koncept, který totalitarismus definuje jako totální kontrolu, vykazuje silné, téměř neřešitelné napětí vůči klasickým koncepcím, jež se explicitně vztahují k nacismu a stalinismu. Jde koneckonců o dvě zcela odlišná východiska, takže ten, kdo používá pojem „totalitární“ pro režim SED, udělá dobře, když tento pojem také definuje. Z hlediska klasických koncepcí Carla J. Friedricha a Hannah Arendtové lze komunistické režimy poststalinského ražení adekvátně označit jen jako post-totalitární, protože se už neprojevují žádným srovnatelným ideologickým furem a terorem. Na druhé straně i koncept totální kontroly vykazuje jasně definovaná kritéria, aby bylo možno poststalinské (respektive posttotalitární) režimy podle typologie vlády odlišit od autoritářských diktatur.

Závěrečné poznámky

Jako resumé je v přítomné době zřejmě třeba konstatovat, že teoreticky uspokojivá teorie totalitarismu, která by nestírala závažné historické rozdíly, nebyla dosud nalezena. Mnohokrát kritizovanou pojmovou neostrost ovšem sdílí s jinými pojmy, jako demokracie, modernizace nebo imperialismus, aniž by to znamenalo, že by tyto pojmy byly zbytečné. Nepostradatelný se mi pojem totalitarismu jeví na úrovni vysoké abstrakce, pro klasické (od Aristotelových dob) učení o formách vlády. Vyznačuje určitý typ moderních diktatur, které lze označit také jako světonázorové diktatury s požadavkem uplatnění totální hegemonie. V tom smyslu se tento typ zásadně odlišuje od autoritářských diktatur, například vojenských, které neusilují

41 KIELMANSEGG, Peter: Krise der Totalitarismustheorie?. In: *Zeitschrift für Politik*, roč. 21, č. 3 (1974), s. 311–326. Nově otištěno in: JESSE, E. (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*, s. 286–304, zde s. 298 n. (viz pozn. 33).

o komplexní kontrolu nad všemi oblastmi života a přípouštějí omezený společenský pluralismus. Z hlediska liberální demokracie mohou být totalitární režimy postaveny do jedné řady, ovšem zařazení z hlediska typologie forem vlády nevypovídá nic o politicko-ideologickém účelu jednotlivých typů vlády, a proto z nároku na totální nadvládu a z metod vlády veskrze stejného druhu nelze odvodit obsahovou identitu totalitárních režimů. Svázanost pojmu totalitarismu s hodnotami však není analytickou slabostí, naopak spíše vyznačuje fundamentální rozdíl mezi demokracií a diktaturou.

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

Možnosti a meze jednoho paradigmatu

Teorie totalitarismu aplikovaná na státní socialismus středovýchodní Evropy

Bianca Hoenigová

Za totalitarismem – sborník nezanedbatelné váhy, který vzešel z badatelského projektu pod vedením chicagského profesora Michaela Gejera a profesorky Sheily Fitzpatrickové,¹ nemá menší ambice než odstartovat nové kolo srovnávání nacismu a stalinismu. Zatímco toto srovnávání bylo dosud polem působnosti především filozofů a politologů, je podle přesvědčení autorů téměř dvacet let po zániku Sovětského svazu i pro historiky na čase, aby svým dílem přispěli ke komparativnímu výzkumu obou velkých diktatur 20. století. Po skončení studené války už bez zátěže politické instrumentalizace vědy, s možností přístupu do ruských archivů a na základě mezitím již rozsáhlého výzkumu Sovětského svazu za vlády Stalina jde nyní o to, aby pro tento způsob srovnání byla etablována *new methodology*.²

Za tím účelem se sešla výtečná skupina renomovaných historiků. Aby pořadatelé sborníku přešli časté kritice podobných projektů, že v nich absentují znalci obou komparovaných režimů, za jednotlivé studie zde odpovídají vždy společně jeden expert na dějiny nacismu a jeden odborník na stalinismus. Společným cílem je důležitá historizace obou režimů, pro niž koncepce totalitarismu jako klasický nástroj

1 GEYER, Michael – FITZPATRICK, Sheila (ed.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2009.

2 Deklaruje se to v nakladatelské anotaci k uvedené publikaci. Viz též GEYER, Michael: Introduction: After Totalitarianism – Stalinism and Nazism Compared. In: *Tamtéž*, s. 1–40, zde s. 1 n. a 19.

srovnávání diktatur již nepostačuje.³ *Tertium comparationis* nemá být západní demokracie, měřítka srovnání mají být naopak získávána z předmětu samého;⁴ státní ideologie nemá být pojímána jako separátní fenomén, ale jako součást sociální praxe; namísto statiky režimu a atomizace společnosti má být zdůrazněna mnohostranná dynamika: „skládanka jemných rozdílů ve zjevné podobnosti“ (*puzzle of acute-difference-in-manifest-similarity*),⁵ rozmanité prolínání a transfery mezi nacistickým Německem a Sovětským svazem a jejich zasazení do kontextu evropských dějin moderny.⁶ Namísto velkoformátového srovnávání systémů se vyjmají jednotlivé sféry, pro obě země ústřední, mimo jiné mocenské struktury, násilí a válka či mechanismy společenské inkluze a exkluze. Při souhrnném pohledu vzniká působivé panorama obou mocností, které v rozhodující míře profilovaly podobu Evropy ve 20. století. Zřetelně se ukazuje, jak hluboko byly zakořeněny v dobových diskurzích⁷ a jak silně byly vzájemně na sebe vázány, jednak společným kulturním dědictvím,⁸ jednak jako protikladné obrazy nepřítelů.⁹ Zároveň je názorně vidět, do jak velké míry na jejich realitu působily různé socioekonomické danosti při přebírání moci¹⁰ a zvláštnosti ideologií.¹¹ Místo líčení pasivních, shora řízených společností nastiňují jednotlivé studie obraz dvou systémů, ve kterých se mimořádný stav stal stavem normálním. V popředí stojí přirozené prostředí lidí, kteří tuto normalitu na jedné straně aktivně spoluvytvářeli, a na druhé straně se v ní pokoušeli co nejlépe zařídit.¹²

3 Srv. tamtéž, s. 2 n.; HOFFMANN, David L. – TIMM, Annette: Utopian Biopolitics: Reproductive Policies, Gender Roles, and Sexuality in Nazi Germany and the Soviet Union. In: *Tamtéž*, s. 87–132, zde s. 104 a 128; GERLACH, Christian – WERTH, Nicolas: State Violence – Violent Societies. In: *Tamtéž*, s. 133–179, zde s. 137; FITZPATRICK, Sheila – LÜDTKE, Alf: Energizing the Everyday: On the Breaking and Making of Social Bonds in Nazism and Stalinism. In: *Tamtéž*, s. 266–301, zde s. 266 n. a 298–300.

4 Srv. GEYER, M: Introduction, s. 25.

5 *Tamtéž*, s. 26.

6 *Tamtéž*, s. 36; FRITZSCHE, Peter – HELLBECK, Jochen: The New Man in Stalinist Russia and Nazi Germany. In: *Tamtéž*, s. 302–344, zde s. 302 a 340; CLARK, Katerina – SCHLÖGEL, Karl: Mutual Perceptions and Projections: Stalin's Russia in Nazi Germany – Nazi Germany in the Soviet Union. In: *Tamtéž*, s. 396–442, zde s. 414 n.

7 Srv. např. FRITZSCHE, P. – HELLBECK, J.: The New Man in Stalinist Russia and Nazi Germany, s. 302–306; HOFFMANN, D. L. – TIMM, A.: Utopian Biopolitics, s. 87–96.

8 Srv. CLARK, K. – SCHLÖGEL, K.: Mutual Perceptions and Projections.

9 Srv. např. EDELE, Mark – GEYER, Michael: The Nazi-Soviet War as a System of Violence 1939–1945. In: *Tamtéž*, s. 345–395.

10 Srv. např. GORLIZKI, Yoram – MOMMSEN, Hans: The Political (Dis)Orders of Stalinism and National Socialism. In: *Tamtéž*, s. 41–86.

11 Srv. např. BROWNING, Christopher R. – SIEGELBAUM, Lewis H.: Frameworks for Social Engineering: Stalinist Schema of Identification and the Nazi Volksgemeinschaft. In: *Tamtéž*, s. 231–265.

12 Srv. např. FITZPATRICK, S. – LÜDTKE, A.: Energizing the Everyday (viz pozn. 3).

Ovšem zdaleka ne všichni vědci včetně historiků sdílejí názor, že přístup vycházející z teorie totalitarismu je překonaný. Po roce 1989 bylo právě v někdejších socialistických zemích možno zaznamenat pozoruhodnou renesanci tohoto konceptu.¹³ Tato konjunktura měla sice vrchol v devadesátých letech, dodnes však lze registrovat přetrvávající zájem o výzkumy založené na teorii totalitarismu. Jako úběžník slouží většině z nich konec „krátkého 20. století“ (Eric J. Hobsbawm), ať už v retrospektivních pohledech nebo prospektivně ve studiích o transformaci a kultuře vzpomínání. Zvláště zanícená a do dnešních dnů trvající vědecká debata o etapě státního socialismu probíhá v Polsku; v překladech je přístupná i německému čtenáři. Naopak v kontextu bádání o Německé demokratické republice hrají přístupy vycházející z teorie totalitarismu dnes podružnou roli. V Česku se dnes diskuse odehrává zřejmě především v politické aréně.¹⁴

Tento příspěvek má za cíl vyložit, jak se přístup vycházející z teorie totalitarismu aplikuje na socialistické režimy středovýchodní Evropy. V centru pozornosti tu bude Polsko, zohledněny jsou ale i hlasy týkající se NDR a Československa, samozřejmě bez nároku na úplnost. Je kritika, jíž autoři sborníku *Za totalitarismem* podrobují srovnávání nacismu se stalinismem, namístě i pro práce o středovýchodní Evropě? Anebo se těmto studiím velmi dobře daří zužitkovat „totalitarismus“ pro historické bádání? A ze všeho nejdřív: na jakém chápání totalitarismu jsou vlastně založeny? O jediné teorii totalitarismu lze hovořit tak málo, nakolik se v existující literatuře objevují odlišné přístupy k tématu.¹⁵ Tento příspěvek tudíž navrhuje subsumovat je do dvou kategorií: první vychází z „totalitarismu“ ve smyslu označení ideologické ambice určitého režimu, vztahuje se tedy v podstatě na „žádoucí stav“ (*Soll-Zustand*); druhá „totalitarismus“ chápe jako koncept typologie moci, který popisuje takřkajíc „daný stav“ (*Ist-Zustand*) určitého politického systému. Vzhledem k tomu, že obě roviny se v textech často mísí, jedná se v tomto rozlišení o analytický rastr, jehož použití má zvýraznit některé tendence a prozkoumat možnosti přístupu vycházejícího z teorie totalitarismu.

13 Srv. SIEGEL, Achim: Einführung. In: TÝŽ (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*. (Schriften des Hannah-Arendt-Instituts für Totalitarismusforschung, sv. 7.) Köln/R. – Weimar, Böhlau 1998, s. 7. Z četných publikací k tématu viz alespoň JESSE, Eckhard (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert: Eine Bilanz der internationalen Forschung*. Baden-Baden, Bundeszentrale für politische Bildung 1999 (2., rozšířené a aktualizované vydání); MAIER, Hans (ed.): „Totalitarismus“ und „Politische Religionen“, 3 sv. Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh 1996, 1997 a 2003.

14 Srv. KOLÁŘ, Pavel: Langsamer Abschied vom Totalitarismus-Paradigma? Neue tschechische Forschungen zur Geschichte der KPTsch-Diktatur. In: *Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung*, roč. 55, č. 2 (2006), s. 253–275.

15 Srv. FRITZE, Lothar: Essentialismus in der Totalitarismusforschung: Über Erscheinungsformen und Wege der Vermeidung. In: SIEGEL, A. (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*.

Totalitarismus jako nárok na nadvládu

Jestliže se atribut „totalitární“ vztáhne na ideologické principy nějakého státu, vznikne relativně otevřená kategorie, zahrnující rozsáhlou oblast. Vědomě se tím obrací pozornost k sebeidentifikaci a sebe prezentaci určitého režimu a pomíjí se otázkou, do jaké míry byly tyto představy realizovány a nakolik je přijímalo obyvatelstvo. Při takovém východisku stojí často v centru pozornosti ničivé účinky totalitární moci na člověka a společnost. Paweł Śpiewak, editor antologie *Antitotalitarismus*,¹⁶ která dokumentuje polskou debatu plnou sporů o retrospektivním hodnocení Polské lidové republiky, vedenou od roku 1989, ve svém úvodu například píše o utopii „nového člověka“, jejímž cílem bylo systematické přetváření lidské osobnosti a jež lidem otravovala veškerý život.¹⁷ Je zřejmé, že mu přitom jde o podstatu totalitární moci, která neprošla žádnou zásadní změnou ani působením dynamiky mocenské praxe; jediné distance od ideologického nároku na všeprostopující kontrolu vedla ke konci totalitarismu.

Takové nazírání se odráží i v příspěvcích historiků, kteří do centra pozornosti kladou komunistickou ideologii. Podle Krystyny Kerstenové komunistické Polsko sice v reálném světě nebylo nikdy totalitární, protože šlo o nesuverénní stát, řízený Sovětským svazem, avšak plán nastolit totalitarismus nebyl nikdy opuštěn. Liberalizační kroky „měly sice jistě význam, ale nedotýkaly se základů systému ani závislosti na SSSR, měly kvantitativní, nikoli kvalitativní charakter“.¹⁸ Kerstenová poukazuje na omezený manévrovací prostor stranického vedení: svou tezi tak chápe jako apel na zvěcnění debaty. Z postkomunistického tábora se jí dostalo souhlasných reakcí, a naopak od konzervativních sil byla vystavena nepřátelským výpadům, z čehož lze vysoudit, kolik je v debatě o hodnocení bývalé Polské lidové republiky skryto politické třaskavosti.¹⁹ Mezi historiky se s argumentačním vzorcem

16 ŚPIEWAK, Paweł (ed.): *Anti-Totalitarismus: Eine polnische Debatte*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2003. Antologie, německy vydaná v ediční řadě „Denken und Wissen: Eine polnische Bibliothek“, soustřeďuje texty filozofů, politologů, teologů, historiků a novinářů, kteří osvětlují problematiku z různých hledisek. Následující text reprodukuje především debatu vedenou mezi historiky. Příspěvky pocházejí většinou z poloviny 90 let. Shrnutí této debaty viz FRISZKE, Andrzej: Jakim państwem była Polska po 1956 r.? Spór historyków. In: *Więź*, roč. 39, č. 2 (1996), s. 131–146.

17 Srv. ŚPIEWAK, Paweł: Polnische Erfahrungen mit dem Totalitarismus. In: TÝŽ (ed.): *Anti-Totalitarismus*, s. 63–67. V této souvislosti se stále připomíná „zotročený duch“ Czesława Miłosze – pojem, který postihuje otravu lidské bytosti totalitární ideologií (MIŁOSZ, Czesław: *Zniewolony umysł*. Kraków, Znak 1991 (poprvé 1953); v českém překladu: *Zotročený duch*. Praha, Torst – Vyšehrad 1992).

18 KERSTEN, Krystyna: Schlußbilanz. In: ŚPIEWAK, P (ed.): *Anti-Totalitarismus*, s. 378–384, zde s. 378.

19 Srv. HOFMANN, Andreas R.: Realsozialismus und Totalitarismus: Polnische Variationen über ein europäisches Thema. In: *Inter Finitimos: Jahrbuch zur deutsch-polnischen Beziehungsge-*

Kerstenové shledáváme spíše v opačném logickém uspořádání: Andrzej Paczkowski rovněž nepochybuje o tom, že postupné změny režimu byly pouze kvantitativní, avšak chce tím doložit, že se stále jednalo o stát totalitární. Změny byly možné pouze tehdy, pokud zůstal nedotčen všezahrnující mocenský monopol strany a pokud přicházely pod tlakem „zdola“ nebo „zvnějšku impéria“.²⁰

Pojetí totalitarismu jako ideologické ambice nalezneme i v novém pokračování polské debaty, kterou roku 2006 vyvolal časopis *Przeгляд Polityczny*. Vznel otázku, zda Polsko bylo v okamžiku vyhlášení výjimečného stavu 13. prosince 1981 totalitárním státem. Debata se tedy zaměřuje na pozdní dobu socialistického režimu. Některé hlasy k této otázce otiskla roku 2007 ročenka věnovaná historii německo-polských vztahů *Inter Finitimos*;²¹ nezabývají se pouze okamžikem, který byl předložen k debatě, ale snaží se o obecnou kvalifikaci Polské lidové republiky. Tak například Alexander Smolar hovoří o ustrnutí totalitárního systému během desetiletí, které vedlo ke stavu nehybnosti, jak jej popsal Václav Havel v eseji *Moc bezmocných*.²² Právě zkornatění struktur bylo podle autora příznakem totalitarismu, i když „ideologie stále víc připomínala pero na klobouku, tedy pouhý ornament a rituál“.²³ Okamžik, kdy byla tato ideologie odložena, zároveň vyznačoval konec totalitarismu.

Toto konstatování rozvíjí Jerzy Maćków v monografii *Totalitarismus a doba poté*.²⁴ To, co je u shora citovaných autorů jen naznačeno, ocitá se u něj v centru pozornosti: dlouhodobé deformování státu a společnosti, které popisuje jako trvalou zátěž pro posttotalitní země.²⁵ Jde mu o to, aby poukázal na tato stará břemena, ale také o to, aby vyzvedl explikační sílu přístupu vycházejícího z konceptu totalitarismu. Podle autora vyšel tento koncept ze studené války vítězně, protože alternativní modely (uvádí marxismus a modernizační teorii) ztroskotaly. Naopak námitky proti totalitarismu byly podle něj „vyvráceny“. Nyní je třeba to ještě objasnit všem ostatním, neboť „ti, kteří proti tomuto konceptu v minulých desetiletích intenzivně vystupovali, se prostě nechťejí přiznat ke svým omylům“.²⁶ Takto apodiktický pří-

schichte, č. 5. Osnabrück – Berlin – Kraków, Verlag Osnabrück – Deutsch-Polnische Gesellschaft e. V. – Polnisch-Deutsche Zentrum e. V. 2007, s. 9–26, zde s. 16 n.

20 Srv. PACZKOWSKI, Andrzej: Krieg um die PRL. In: ŚPIEWAK, P. (ed.): *Anti-Totalitarismus*, s. 400 n.

21 Im Brennpunkt: War die Volksrepublik Polen ein totalitärer Staat? In: *Inter Finitimos*, č. 5, s. 9–70.

22 Komentář Alexandra Smolara v debatním fóru „War die Volksrepublik Polen ein totalitärer Staat?“ In: *Inter Finitimos*, č. 5, s. 34 n.

23 Tamtéž, s. 36.

24 MAĆKÓW, Jerzy: *Totalitarismus und danach: Einführung in den Kommunismus und die postkommunistische Systemtransformation*. Baden-Baden, Nomos 2005.

25 Tamtéž, s. 9.

26 Tamtéž, s. 23–32, zde s. 30 a 32.

stup není zrovna stvořen k tomu, aby přesvědčil kritiky, zvláště když nelze říci, že by se autorova definice pojmu vyznačovala systematičností. Nejdříve je totalitarismus „pojat jako společenský a politický systém, který vyvěrá z určité ideologie“,²⁷ přičemž jeho nezbytným poznávacím znakem je navíc propojení státu a strany. Narozdíl od většiny ostatních teoretiků totalitarismu označuje za totalitární pouze komunistické země, zatímco nacismus byl prý naopak autoritářský.²⁸ Druhá část knihy, věnovaná postkomunistické transformaci, je jednak konvenčnější, jednak také přesvědčivější. Mačków zdůrazňuje překážky, které pro demokratizaci představují deformace politické kultury a vznik *homo sovieticus* za komunismu, a poukazuje na stabilizující potenciál demokratických národních tradic.²⁹ Vyzvednutí takovýchto mentálních prvků vyplývá ze zvoleného přístupu k totalitarismu a lze je nalézt i u autorů, o kterých byla řeč dříve. Právě při zdůrazňování destruktivní ideologie je nasnadě označovat „totalitární“ periodu za „díru v dějinách“,³⁰ která pozřela veškeré lidské soužití a kterou je nyní nezbytné zacelit navázáním na předchozí dobu. Projevy dynamiky mocenského systému se z tohoto pohledu odehrávají uvnitř této díry – jen v různé hloubce.

S pojmem totalitarismu zacíleným k ideologii pracuje také Leonid Luks ve sborníku *Křesťanství a totalitární výzvy 20. století*, který komparativně zkoumá církve v podmínkách diktatury v Itálii, nacistickém Německu, Sovětském svazu a Polsku.³¹ Předmět zkoumání, tedy církve, zde vystupuje jako potenciální protipól totalitární kontroly státu. Mluvit zde o „totalitarismu“ má smysl jen tehdy, je-li řeč o pretenci režimu; existence opoziční síly, přinejmenším v Polsku reálné, prakticky znemožňuje vyvozovat tento pojem z reality. Luks reflektuje rozdílnou míru ideologické profílance v jednotlivých srovnávaných případech tím způsobem, že rozlišuje

27 *Tamtéž*, s. 11.

28 *Tamtéž*, s. 39 n. a 54.

29 *Tamtéž*, s. 57–60 a 146.

30 *Tamtéž*, s. 42 a 143 n.; dále viz SCHMIDT, Mária: Ungarn zwölf Jahre nach 1918, nach 1945 und nach 1989. In: VEEN, Hans-Joachim (ed.): *Nach der Diktatur: Demokratische Umbrüche in Europa – zwölf Jahre später*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2003, s. 86 n.; BALLESTREM, Karl Graf: Aporien der Totalitarismus-Theorie. In: JESSE, E. (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*, s. 246 (viz pozn. 13). Kriticky k tomu SZACKI, Jerzy: Die zwei Geschichten. In: ŠPIEWAK, P. (ed.): *Anti-Totalitarismus*, s. 407 (viz pozn. 16). Jiný *topos* v této souvislosti vyznačuje „návrat historie“: srv. např. LUKS, Leonid – O’SULLIVAN, Donald (ed.): *Die Rückkehr der Geschichte: Osteuropa auf der Suche nach Kontinuität*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 1999; BRENNER, Christiane: Das „totalitäre Zeitalter“? In: *Osteuropa*, roč. 58, č. 6 (2008), s. 103 (tematické číslo „Geschichtspolitik und Gegenerinnerung: Krieg, Gewalt und Trauma im Osten Europas“, ed. Manfred Sapper, Volker Weichsel).

31 LUKS, Leonid (ed.): *Das Christentum und die totalitären Herausforderungen des 20. Jahrhunderts: Russland, Deutschland, Italien und Polen im Vergleich*, Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2002.

„extrémní formy“ (nacismus, Sovětský svaz pod Stalinovou nadvládou) a „neúplně totalitární režimy“ (Itálie, Polsko).³² Příspěvky k polskému případu v tom smyslu na jedné straně vyzvedávají relativně liberální charakter režimu od roku 1956, na druhé straně však neustále poukazují na to, že přese všechno režim neopustil svůj cíl definitivně si podrobit církev.³³

Diskuse o totalitarismu v kontextu dnešní středovýchodní Evropy má, jak již o tom byla řeč, kromě vědecké vždy také praktickou politickou komponentu. Samo označení – stejně jako tomu bylo už v jeho recepci v disidentských kruzích východní Evropy od sedmdesátých let – je také signálním slovem pojmenovávajícím nepřítele, jenž tak má být ostrakizován jako protivník demokracie a občanské společnosti.³⁴ Skutečnost, že debata o „reflexi“ komunistické minulosti je vždycky zároveň označením pozic v přítomné době, ozřejmuje Christiane Brennerová ve své analýze české interpretace historie v tematickém čísle časopisu *Osteuropa* z předminulého roku.³⁵ Právě v Česku je termín „totalitární“ v tomto kontextu značně virulentní,³⁶ což se ukázalo zejména v souvislosti se založením Ústavu pro studium totalitních režimů v roce 2007. Jak Brennerová vysvětluje, určité segmenty společnosti pociťují obavu, že volbou názvu je už předem dán jednoznačný úhel pohledu na dobu obou diktatur, který proti sobě dichotomně staví stát a společnost a celé této periodě propůjčuje *per se* negativní a zločinecké konotace. Tendence zdůrazňovat násilí a teror a rovněž líčit společnost primárně v roli oběti je podle autorky z publikací ústavu v každém případě zřetelně patrná. Takový přístup k nejnovější historii nelze

32 Srv. TÝŽ: Einführung. In: *Tamtéž*, s. 11. Takové členění sloužící k diferenciaci těchto různých ideologií nalezneme i u jiných autorů: srv. např. komentář Jerzyho W. Borejszy v debatním fóru „War die Volksrepublik Polen ein totalitärer Staat?“ v ročence *Inter Finitimos*, č. 5, s. 39–44 (viz pozn. 19).

33 Srov. LUKS, L.: Einführung. In: TÝŽ (ed.): *Das Christentum und die totalitäre Herausforderungen des 20. Jahrhunderts*, s. 9–11; ZIELIŃSKI, Zygmunt: Der Katholizismus in Polen vor und nach 1989. In: *Tamtéž*, s. 227–230; KARP, Hans-Jürgen: Die Kirchenführung im Dritten Reich und im stalinistischen Polen angesichts der totalitären Herausforderung. In: *Tamtéž*, s. 243–250; LUKS, Leonid: Der Kirchenkampf in der UdSSR und im kommunistischen Polen: Ein Vergleich. In: *Tamtéž*, s. 256–264.

34 Srv. RUPNIK, Jacques: Der Totalitarismus aus der Sicht des Ostens. In: JESSE, E. (ed.): *Totalitarismus in 20. Jahrhunderts*, s. 389–403 (viz pozn. 13); GLEASON, Abbott: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York – Oxford, Oxford University Press 1995, s. 167–189; BEYME, Klaus von: Totalitarismus: Zur Renaissance eines Begriffes nach dem Ende der kommunistischen Regime. In: SIEGEL, Achim (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, s. 26 n. (viz pozn. 13); HOFMANN, A. R.: Realsozialismus und Totalitarismus, s. 11–13 (viz pozn. 19).

35 BRENNER, Ch.: Das totalitäre Zeitalter (viz pozn. 30).

36 K pojmu totalitarismu v české historiografii srv. KOLÁŘ, P.: Langsamer Abschied vom Totalitarismus-Paradigma, s. 253 n. (viz pozn. 14); srv. též příspěvky Miloše Havelky, Jana Pauera a Dietera Segerta v tomto čísle *Soudobých dějin*.

přířknout žádnému určitému politickému směru a není ani typicky český.³⁷ Je spíše výrazem nově se konstituující společnosti, která hledá záchytné body a sebeujištění v dosud nepřilíš vzdálené minulosti, jež se vzpírá afirmativnímu přivlastnění.

V některých sociálněhistorických a kulturněhistorických studiích není „na ideologii založený“ koncept totalitarismu hlavním předmětem zájmu, ale funguje tam jako pojmový rámec. Editori svazku *Omámení a diktatura*, jenž nese v podtitulu výraz „totalitární“, pátrají po iracionálním momentu, po spouštěcích „omezeného překračování daných hranic“ („*begrenzter Entgrenzung*“) v diktaturách³⁸ – tedy po situacích, které na jedné straně vznikaly jako součást shora řízené masové agitace, na straně druhé se ale mohly zcela proměnit v nekontrolovatelný, nebo dokonce subverzivní element. Árpád von Klimó a Malte Rolf v úvodu sborníku požadují, aby byly historicky uchopeny pocity a tím vnesen korektiv do dosud příliš silného zaměření pozornosti na racionální jednání. Koncept omámeného zanícení (*Rausch*) skýtá podle nich předpoklady k tomu, aby při zkoumání byla tematizována chybějící subjektivní dimenze totalitárních diktatur (Itálie, Německo a komunistických zemí).³⁹ Zajímavý počín – jen se zdá, že označení „totalitární“ zde přináší spíše koncepční problémy než nějakou přidanou hodnotu: právě v důsledku tohoto termínu, který do popředí staví ideologickou sebe prezentaci režimu, vůbec vyvstává otázka, zda do analýzy zavádět subjektivní stránku (ve svém sborníkovém příspěvku to ze sociálněpsychologického hlediska také kriticky zdůrazňuje Gudrun Brockhausová).⁴⁰ Vzniká tak dojem, že výzkum státní reprezentace z kulturněhistorické perspektivy a přístup vycházející z teorie totalitarismu se vzájemně vylučují. Je příznačné, že autoři sborníkových příspěvků se ve svých studiích, které stojí za přečtení, bez pojmu „totalitarismus“ obejdou.

Totalitarismus jako forma uplatnění moci

Příspěvky, o nichž bude řeč nyní, nepoměřují totalitární náplň určitého režimu jeho ideologickými pretencemi, ale berou za měřítko realitu státní moci. S tímto

37 BRENNER, Ch.: Das „totalitäre Zeitalter“?, s. 114–116 (viz pozn. 30). Skutečnost, že nejde pouze o český fenomén, dokládají ostatní příspěvky v tematickém čísle časopisu *Osteuropa* a rovněž polská debata na téma „vyrovnávání s minulostí aneb prosvětlení a dekomunizace“ (ŠPIEWAK, P. (ed.): *Anti-Totalitarismus*, s. 467–567 – viz pozn. 15).

38 KLIMÓ, Árpád von – ROLF, Malte: Rausch und Diktatur: Emotionen, Erfahrungen und Inszenierungen totalitärer Herrschaft. In: TÍŽ (ed.): *Rausch und Diktatur: Inszenierung, Mobilisierung und Kontrolle in totalitären Systemen*. Frankfurt/M., Campus 2006, s. 12. Viz též stať o projektu, z něhož tento sborník vzešel: TÍŽ: Rausch und Diktatur. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, roč. 51, č. 10 (2003), s. 888.

39 TÍŽ: Rausch und Diktatur. In: TÍŽ (ed.): *Rausch und Diktatur*, s. 18 n.; TÍŽ: Rausch und Diktatur. In: *ZfG*, s. 880.

40 BROCKHAUS, Gudrun: Sozialpsychologie der Akzeptanz des Nationalsozialismus: Kritische Anmerkungen zu „Rausch und Diktatur“. In: KLIMÓ, Á. von – ROLF, M. (ed.): *Rausch und Diktatur*, s. 153–176, především s. 153–159.

posunem ohniska pozornosti se pojem automaticky zužuje, neboť není důležité jen to, že je hlášána vševládná ideologie, ale i to, do jaké míry se tato ideologie proměňuje ve skutek. V zorném poli se ocitá výkon moci, a tím i otázka, jak lze vysvětlit změnu systému. Při aplikaci pojmu založeného na ideologii se úloha usnadňuje, protože konec totalitarismu se definuje jako opuštění ideologické intence režimem; jak však pojmut dynamiku, které po Stalinově smrti nepochybně podlehly země sovětské mocenské sféry a která kulminovala ve své náhlé implozi? Panuje obecná shoda v tom, že klasický katalog atributů Carla J. Friedricha neposkytuje žádné řešení této otázky, protože je založen staticky. Se změnou totalitárních režimů zevnitř se tam nepočítalo. Friedrich sám trval na tom, že režimy sovětského typu odjakživa byly a nadále jsou totalitárními diktaturami, a své schéma v tom smyslu rozšiřoval.⁴¹ Autoři, kteří režimy státního socialismu zkoumali podle jejich totalitárního obsahu, berou jeho šestibodový katalog většinou jako východisko a dále jej doplňují, modifikují nebo vyhrocují.

Nejvěrnější Friedrichovi zůstává politolog Kimmo Elo, který se věnuje východoněmeckým událostem kolem 17. června 1953. Tato „systémová krize totalitárního mocenského systému a její následky“ (jak zní titul jeho disertace)⁴² Elovi slouží jako fólie ambiciózního záměru rozvinout na základě zkoumání totalitarismu nový výzkumný program. Jeho úmyslem je obohatit Friedrichův seznam atributů o elementy proměny a zasadit je do společenských makrostruktur.⁴³ Povstání v NDR mu slouží pouze jako paradigmatický případ, na němž se ověřuje teorie. S využitím tohoto deduktivního postupu dochází autor k závěru, že mechanismy, jimiž měla být krize zažehnána, byly tytéž, jež krizi předtím vyvolaly: vodítkem všech kroků byla v každém případě ambice přizpůsobit skutečnost ideologickým postulátům. Vzhledem k tomu, že se to nikdy nepodařilo a vedení bylo i nadále odkázáno na loajalitu výkonné nomenklatury a obyvatelstva, byla postupná eroze totalitárních struktur podle autora nevyhnutelná.⁴⁴ Široce pojatý důkaz způsobivosti paradigmatu totalitarismu skutečně podstatně přesahuje Friedrichovu typologii, zároveň však zcela postrádá jeho pregnantnost a je až neprůhledný. A co zbývá nakonec: označení „totalitární“, jehož obsah je nejasný.

41 Srv. FRIEDRICH, Carl J.: The Evolving Theory and Practice of Totalitarian Regimes. In: Týž – CURTIS, Michael – BARBER, Benjamin R.: *Totalitarianism in Perspective: Three Views*. New York – Washington – London, Praeger 1969; BEYME, K. von: Totalitarismus, s. 24 n. (viz pozn. 34); THOMPSON, Mark R.: Weder totalitär noch autoritär: Post-Totalitarismus in Osteuropa. In: SIEGEL, A. (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, s. 313–315 (viz pozn. 13).

42 ELO, Kimmo: *Die Systemkrise eines totalitären Herrschaftssystems und ihre Folgen: Eine aktualisierte Totalitarismustheorie am Beispiel der Systemkrise in der DDR 1953*. Münster, LIT-Verlag 2005.

43 *Tamtéž*, s. 14 n. a 33.

44 *Tamtéž*, s. 201–207.

Ostatním autorům nejde ani tak o to rozšiřovat sféru působnosti „totalitarismu“, ale naopak popisovat přechod od jednoho systémového typu ke druhému. V polské debatě je v tomto směru třeba vyzvednout Andrzeje Walického, nejexponovanějšího zastávce teze o „postupné demontáži totalitarismu“. ⁴⁵ Ve stalinistické fázi byla podle něj ideologie účinně uváděna v život. „Polský podzim“ 1956, který byl „znovuzrozením“ PLR na národním základě, pak znamenal ústup od prosazování ideologických principů v politice ve prospěch zachování *statu quo*. To způsobilo odpolitizování života a detotalitarizaci státu směrem k autoritářské diktatuře. ⁴⁶ Walického interpretaci neschází teleologický moment, jenž vývoj komunistického Polska zpětně předkládá jako historii úpadku, která přímou cestou směřovala ke „kulatému stolu“. Za to se mu také dostalo kritických výhrad, například od Pawła Machcewicze, který zdůrazňuje pokračování totalitární praxe i po roce 1956. Machcewicz zdůrazňuje diskontinuitu, které vedly k opakovanému zostřování výkonu moci. Namísto etapy „detotalitarizace“ přišlo vyhlášení výjimečného stavu, tedy pokus zachránit základy státu. Tato „poslední velká mobilizace“ ztroskotala, k další na konci osmdesátých let už aparát neměl dost sil. ⁴⁷ Změna vedoucí k odvratu od totalitarismu byla z tohoto pohledu podstatnou měrou řízena elitami modifikujícími výkon své moci. Tuto domněnku odmítá část polské společnosti a politických elit, protože v jejich očích snižuje zásluhy demokratické opozice a stírá zásadně zločinný charakter státu. ⁴⁸ Také z toho důvodu je v polské vědě (i mimo ni) pojem totalitarismu v pojetí založeném na ideologii výrazně akceptován a uplatňuje se častěji než pojem totalitarismu v pojetí založeném na moci. ⁴⁹

Ti, kdo se přesto upínají k otázkám výkonu moci, pracují většinou s modelem Juana José Linze, který vedle demokracie a totalitarismu uvádí jako třetí systémový typ autokracii. ⁵⁰ Zdá se, že tento koncept obecně nejlépe odpovídá poměrům pozdějšího státního socialismu, jak shodně soudí Burkhard Olschowsky a Hans-Joachim Veen. ⁵¹ Docházejí k závěru, že země středovýchodní Evropy se nacházely

45 WALICKI, Andrzej: War die PRL ein totalitärer Staat? In: ŚPIEWAK, P. (ed.): *Anti-Totalitarismus*, s. 461 (viz pozn. 16).

46 *Tamtéž*, s. 456–466; viz též HOFMANN, A. R.: Realsozialismus und Totalitarismus, s. 17 n. (viz pozn. 19).

47 Srv. komentář Pawła Machcewicze v debatním fóru „War die Volksrepublik Polen ein totalitärer Staat?“ v ročence *Inter Finitimos*, č. 5, s. 49–53 (viz pozn. 19).

48 Srv. ŚPIEWAK, P.: *Anti-Totalitarismus*, s. 29 n. (viz pozn. 16); HOFMANN, A. R.: Realsozialismus und Totalitarismus, s. 18–20 (viz pozn. 19).

49 Srv. OLSCHOWSKY, Burkhard: War Polen nach Einführung des Kriegsrechts totalitär? In: *Inter Finitimos*, č. 5, s. 60–70, zde s. 62 (viz pozn. 19); HOFMANN, A. R.: Realsozialismus und Totalitarismus, s. 23 n.

50 Srv. LINZ, Juan J.: Totalitarian and Authoritarian Regimes. In: GREENSTEIN, Fred I. – POLSBY, Nelson W. (ed.): *Handbook of Political Science*, sv. 3: *Macropolitical Theory*. Reading (Massachusetts), Addison-Wesley Publishers Inc. 1975, s. 175–411.

51 OLSCHOWSKY, B.: War Polen nach Einführung des Kriegsrechts totalitär?, s. 62 n.; VEEN, Hans-Joachim: Einführung: Formen diktatorischer Herrschaft im Europa des 20. Jahrhunderts. In: TYŽ (ed.): *Nach der Diktatur*, s. 14–21 (viz pozn. 30).

ve spojitém prostředí mezi totalitarismem a autoritářstvím a z různých výchozích pozic a rozdílnou rychlostí se v něm vůčihledně vzdalovaly od totalitárního ideálního typu. Narozdíl od fáze výstavby socialismu, kdy šlo o to přizpůsobovat realitu ideologii, jak to popisuje Kimmo Elo, se ideologie od období „tání“ pomalu stále více vyprazdňovala, až nakonec zchátrala v čirou prázdnotu. Z toho důvodu pozbyla veškeré mobilizační funkce a nechala systém na holičkách v konfrontaci s mezitím již nepřehlédnutelnými hospodářskými a sociálními problémy.⁵² Jak shledávají autoři, socialistické režimy se od sebe ve strategiích řešení markantně lišily: polské vedení bylo pod vnějším a vnitřním tlakem nuceno ke kompromisu, zatímco stranická špička v Německé demokratické republice se mocenského monopolu až doposledka nevzdávala.⁵³

Úvahami tohoto druhu otevírá Hans-Joachim Veen sborník *Po diktatuře*,⁵⁴ sestavený z příspěvků na sympoziu Nadace Ettersberg pro srovnávací výzkum evropských diktatur a jejich překonávání. Statě, které jsou v něm shromážděné, pohlížejí ze synchronně a diachronně srovnávacího hlediska na země středovýchodní Evropy a Německo po předělech let 1918, 1945 a 1989, vždy z odstupe dvanácti let. Črtají tak evropské panorama, sestávající z mnohonásobně lomených národních historií. Výraz „totalitarismus“ se zde užívá zřídka, a to spíše k označení epochy než k popisu typu moci, což nevyhází vstříc Veenově „obhajobě restriktivního užití“.⁵⁵ I zde tedy vzniká dojem nesouladu mezi úvodem, v němž se koncept totalitarismu vědomě tematizuje, a mezi příspěvky, které se bez něj obejdou, a přesto docházejí k přesvědčivým výsledkům.

V oscilaci mezi kategorií k označení epochy a systémovou typologií se „totalitarismus“ vynořuje také v monografii *Evropa diktatur*, která vznikla v Ústavu Hannah Arendtové pro výzkum totalitarismu a jejíž autor Gerhard Besier pojal ambiciózní záměr sepsat „nové dějiny 20. století“, nazírané prizmatem diktátorské vlády.⁵⁶ V duchu výzvy, aby různé typologie moci byly vyvozovány na základě empirického srovnávání,⁵⁷ jsou koncepční úvahy vyhrazeny závěrečné kapitole, která poskytuje přehled o pojmech „politická náboženství“, „totalitarismus“ a „moderní diktatura“.

52 Srv. OLSCHOWSKY, B.: War Polen nach Einführung des Kriegsrechts totalitär?, s. 64–66; ZIEMER, Klaus: Totalitarian and Authoritarian Systems: Factors in Their Decline and Hurdles in the Development of Democratic Orders. In: BOREJSZA, Jerzy W. – ZIEMER, Klaus (ed.): *Totalitarian and Authoritarian Regimes: Legacies and Lessons from the Twentieth Century*. New York – Oxford, Berghahn Books 2006, s. 163; VEEN, H.-J.: Einführung, s. 14–21 (viz pozn. 51); viz též BESIER, Gerhard: *Das Europa der Diktaturen: Eine neue Geschichte des 20. Jahrhunderts*. München, Deutscher Verlags-Anstalt 2006, s. 699 a 701.

53 Srv. OLSCHOWSKY, B.: War Polen nach Einführung des Kriegsrechts totalitär?, s. 67–70.

54 VEEN, H.-J. (ed.): *Nach der Diktatur* (viz pozn. 30).

55 Srv. TÝŽ: Einführung, s. 12 (viz pozn. 51).

56 BESIER, G.: *Europa der Diktaturen* (viz pozn. 52).

57 *Tamtéž*, s. 691–693.

Autor dává nakonec přednost typologii Wolfganga Merkela, která jemným odstupňováním v kontinuu mezi ideálními typy demokracie a totalitarismu umožňuje skutečně diferencovanou klasifikaci. V historické interpretaci se však tyto koncepční úvahy neprojevují. Místo aby jich Besier využil ke strukturaci materiálu, zůstává v zajetí převážně politickohistorických přehledových výkladů. Jako výsledek téměř sedmi set stran empirie nakonec figuruje tabulka reálných typů evropských států v jejich proměnách; o tom, nakolik přispívá k poznání 20. století, vyslovuje pochybnosti v neposlední řadě sám autor.⁵⁸

Facit

„Totalitarismus“ polarizuje. Stále jako by za sebou vláčel malý vykřičník, který pro upoutání pozornosti často vidíme i na přebalech knih a v nadpisech. Za svůj potenciál, že ještě i dnes je schopen být provokativním slovem, vděčí zřejmě jak svému předmětu – diktaturám 20. století *sui generis* – tak svému statusu široce založené teorie, která nabízí obsáhlé objasnění tohoto fenoménu. Jde tedy ve dvojím ohledu o „teorii superlativů“. Jak ale teď mimo veškerou publicitu zhodnotit její analytickou přidanou hodnotu pro historický výzkum státního socialismu ve středovýchodní Evropě?

Znamé námitky lze vznést i proti zde probírané literatuře: z premisy o státní ideologii pronikající celou veřejnou sférou rezultuje neustále kritizovaná dichotomizace státu a společnosti.⁵⁹ Sociální jednání se tím situuje převážně do antagonistické dvojice kolaborace a odboje. Tento problém se objevuje i zde, například při pohledu na církve. Nevyřešeny zůstávají také „aporie teorie totalitarismu“,⁶⁰ chybí tedy vysvětlení proměny režimů státního socialismu a zhroucení komunismu. V téměř všech zde připomínaných dílech stojí v centru pozornosti otázka po dynamice, jíž tyto země podléhaly. Její motor se obecně spatřuje v diskrepanci ideologické pretenze a skutečnosti, takže nezbytným předpokladem detotalitarizace se stává nedokončená totalitarizace. Okamžik nebo způsob změny tak zůstávají neobjasněny. A není v případě zemí, které jsou zde předmětem zájmu, nadto do jisté míry oprávněná otázka, zda je koncept, jenž má popsat režim vyznačující se krajní mírou státní agrese a pohrdání lidmi, vůbec vhodný pro státní socialismus ve středovýchodní Evropě? Neznamená to přetížení pojmu, a navíc démonizaci těchto systémů?⁶¹

Naopak přednosti tohoto teoretického přístupu lze popsat méně průkazně, což zřejmě plyne především z velké šíře záběru a různorodosti předmětu zájmu. Ani

58 *Tamtéž*, s. 699.

59 Srv. jen KOLÁŘ, P.: Langsamer Abschied vom Totalitarismus-Paradigma? (viz pozn. 14).

60 Srv. BALLESTREM, Klaus Graf: Aporien der Totalitarismus-Theorie. In: JESSE, E. (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert*, s. 237–249, především s. 237 (viz pozn. 13).

61 V tomto smyslu argumentuje např. Daniel Grinberg v debatním fóru „War die Volksrepublik Polen ein totalitärer Staat?“ v ročence *Inter Finitimos*, č. 5, s. 57–60 (viz pozn. 19).

v rámci jednotlivých textů není často patrné, zda autor zkoumá pretence režimu nebo reálnou formu uplatňování moci a na kterou „časovou vrstvu“ pojem totalitarismu aplikuje: slouží diachronnímu srovnávání politických systémů, a je tedy nadčasový, popisuje historický fenomén diktatury, nebo vzpomínku na ni? Jasnější rozlišení těchto rovin by jistě umožnilo i lépe posoudit kapacitu teoretického konceptu. Zřetelněji by pak vyniklo, že tento koncept může být užitečný pro výzkumy, které se zajímají spíše o politologicky zaměřené systémové komparace nebo o studium ideologického myšlení, naproti tomu sociálněhistorické či kulturněhistorické přístupy z něj neprofitují. Důvod spočívá v jeho normativní náplni jakožto negativního, demokracii protikladného modelu: zatímco svou výpovědní sílu koncept totalitarismu čerpá ze systémového srovnávání, protože teprve ono umožňuje popsat novost tohoto typu moci,⁶² hodnotový soud obsažený v takovéto formulaci problému ztěžuje nepředpojatý přístup ke specifickým hodnotovým měřítkům a normalitám společnosti.

Ale i když analytická kapacita konceptu totalitarismu pro historické zkoumání státního socialismu je značně omezená, nelze si duchovní dějiny 20. století bez něj představit. Pro historickou vědu by to mělo být podnětem, aby jej brala vážně v jeho dobové specifčnosti a jeho dodnes trvajícím diskurzivním sílu učinila předmětem zkoumání. Zde se lze obloukem vrátit k výchozímu bodu těchto úvah: titul *Za totalitarismem* je sice programem, ale takto formulován už dávno není mimo sporné paradigma. Z toho, že autoři chápou vlastní úvahy jako alternativní metodologii k totalitarismu, a ten dokonce velkými písmeny prezentují na obálce, je patrné, že stále slouží jako referenční bod, jež nelze obejít – dokonce ani ten, kdo jeho premisy odmítá, se nevyhne tomu, aby při kritické reflexi velkých diktatur 20. století vůči němu vymezil svou pozici.

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

62 Srv. příspěvek Clemense Vollnhalse „Pojem totalitarismu v proměnách 20. století“ v tomto čísle *Soudobých dějin*.

Nečekané paralely aneb Proudy skryté pod povrchem mocenských změn

Jan Dobeš

V článku, který posloužil jako základ této diskuse, klade Miloš Havelka otázku, zda nejnovější české dějiny prošly epochou totalitarismu. Pohlédneme-li na stránky našich novin a časopisů, kde se s pojmy „totalitarismus“ a „totalitní“ zachází velmi libovolně, jeví se kladná odpověď jako docela jednoduchá a přirozená. Ačkoli nedávné spory kolem zřízení Ústavu pro studium totalitních režimů (včetně podnětu některých poslanců Ústavnímu soudu České republiky k přezkoumání tohoto záměru) a trvající diskuse o jeho fungování byly a zčásti dosud jsou silně poznamenány politickými zájmy, znamenaly alespoň potenciální pobídku k úvahám nad tím, že mocenský monopol jedné strany ještě nemusí být totalitárním režimem v onom smyslu, jak tento termín vypracovaly společenskovědní obory (politologie, politická sociologie, historie) v období od třicátých do padesátých let minulého století.

Budeme-li hledat odpověď na otázku Miloše Havelky se zřetelem právě na tato klasická díla (zejména na proslulý výčet charakteristických znaků totalitárního režimu, jak je formulovali Carl Joachim Friedrich a Zbigniew Brzezinski),¹ určitě nalezneme konkrétní body, ve kterých realita českého vývoje od konce první republiky do poloviny padesátých let definicím totalitarismu neodpovídala, a tudíž

1 Viz FRIEDRICH, Carl J. – BRZEZINSKI, Zbigniew K.: *Totalitäre Diktatur*. Stuttgart, Kroner 1957.

zřejmě dospějeme k záporné odpovědi na úvodní otázku. Jestliže se však necháme vést snahou hledat „v českém vývoji let 1938 až 1956 určitou vnitřní jednotu“,² a přitom náš pohled neulpí na viditelné stránce dění tvořené střídáním vnějškově odlišných režimů, zjistíme, že se jedná o přínosný pokus, který může podstatným způsobem proměnit dosud převládající základní interpretační rámec českých dějin 20. století a který vrhá nové světlo na vývoj české politiky, hospodářství, kultury a myšlení. Přitom už málo záleží na tom, jestli budeme hovořit o totalitárním období českých dějin. Právě tímto směrem by se měl ubírat i následující příspěvek. Protože však dosud stojíme na počátku cesty, půjde zatím pouze o hypotézy. Teprve mnohem podrobnější a rozsáhlý výzkum v mnoha oblastech může potvrdit, zda Havelkův příspěvek skutečně identifikoval vnitřně provázané, mnohohrstevnaté procesy odehrávající se bez ohledu na aktuální držitele moci nebo zachytil spíše jen vnější, nahodilé podobnosti.

Postupně asi od poloviny třicátých let minulého století se v českém politickém a hospodářském životě, v kultuře v nejširším smyslu slova a v celém společenském diskurzu objevují náznaky zásadních změn. Moderní česká společnost byla od poloviny, a zejména od šedesátých let 19. století budována na základě demokratického společenského uspořádání, parlamentarismu, široké samosprávy, rozvinuté sítě spolků a dobrovolných společenských aktivit, názorového a organizačního pluralismu, úcty k jednotlivci a snahy o kompromis mezi odlišnými názory.³ Ve třicátých letech se tyto pilíře začínají drolit a v následujících dekádách dochází k jejich zhroucení. Změny přitom nepostihly jen institucionální opory společnosti, ale i sféru společenské mentality. Během zhruba dvaceti let se česká společnost radikálně proměnila jak vnějškově v institucích a strukturách, tak i vnitřně v hodnotách, které vyznávala, a v chování, k němuž se přikláněla.

Příčiny tak hluboké transformace se nehledají snadno a nepochybně je nelze redukovat na jednu hlavní. Jednalo se o celý soubor důvodů, z nichž některé tkvěly v samotném vývoji české společnosti, jiné v konkrétních podmínkách, v nichž vznikala a za nichž posléze existoval československý stát, a další pak v obecném vývoji světové politiky a hospodářství. Svou zřetelnou vahou mezi nimi vystupují krize demokracie a hospodářská krize.

Ačkoliv liberalismus již v této době „měl svá nejlepší léta dávno za sebou“, jeho vliv na politické i hospodářské uspořádání zůstával nepřehlédnutelný. Právě v této době se však objevuje naprosté zavržení liberalismu jakožto systému, který součas-

2 Cituji z úvahy Miloše Havelky „Srovnávání nesrovnatelného aneb Existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu?“ v tomto čísle *Soudobých dějin*, s. 612.

3 Tento výčet pozitivních charakteristik rozhodně neznamená, že by česká společnost netrpěla nedostatky a že by nevykazovala i mnohé negativní stránky, způsobené jednak jejím vnitřním ustrojením (například absence některých významných společenských vrstev), jednak vnějšími okolnostmi.

né době už neodpovídá a není schopen řešit aktuální problémy. Již metody, s jejichž pomocí se stát snažil zvládnout nápor hospodářské krize, směřovaly zcela mimo půdu liberalismu. Stát prostřednictvím řady norem začal zasahovat do hospodářských poměrů mnohem výrazněji než dosud.⁴ Vedle toho sílila kritika současného politického systému, spočívajícího na zastupování občanů politickými stranami. Jejím základem bylo přesvědčení, že klasický parlamentarismus, pocházející z Británie 17. a 18. století, se vzdálil charakteru moderní masové politiky a nutně potřebuje reformu.⁵ Nesoulad mezi stavem předpokládaným ústavou a politickou realitou byl zjevný⁶ a z dlouhodobého hlediska oslaboval legitimitu parlamentní demokracie v české a slovenské veřejnosti. Strádající a „nemocný“ parlamentarismus měl být oživen vnesením nových prvků, které by vyjadřovaly změny, jimiž společnost procházela. V souznění s recepty populárními tehdy v mnoha evropských zemích se například navrhovalo přetvořit druhou parlamentní komoru v takzvaný hospodářský parlament, který by nevzešel z voleb, ale vytvořili by jej delegáti jednotlivých profesních organizací.⁷ Třebaže v době svého zrodu se tento návrh neuskutečnil (a v Československu na to ani nebyly reálné šance), způsob, jakým na podzim 1945 vznikalo Prozatímní národní shromáždění, se mu v překvapivé míře blížil.

Společným znakem všech takovýchto projevů byla narůstající nedůvěra k jednotlivci jakožto uvědomělému subjektu uvažování, rozhodování a jednání ve sféře ekonomiky i politiky a příklon ke kolektivistickým konceptům, v nichž (různě silnou a formulovanou) roli hrál národ, třída, strana a podobně. Tomuto trendu se dostalo hned několikera akceleračních impulzů – v důsledku Mnichova, zřízení německého protektorátu, po osvobození a samozřejmě po únoru 1948. Záhy překročil rovinu nesmělých a snad i ne vždy plně uvědomovaných náznaků a proměnil se v cílevědomou snahu čelit vnějšímu ohrožení. Politické a kulturní elity, které se jeho realizace chopily, jej přitom opatřily symbolickým štítem – na podzim 1938 se označoval jako „národní revoluce“ nebo „druhé národní probuzení“,⁸ po květnu 1945 jej vystihovalo heslo „socializující demokracie“ a po únoru 1948 konečně dospěl ve fázi „socialistické revoluce“.

4 Příkladem může být zavedení obilního monopolu nebo vládní nařízení č. 162 z 16.7.1935 o dočasných omezeních v některých odvětvích podnikání.

5 Z tohoto obecného přesvědčení samozřejmě bylo možno odvodit jak požadavek na pouhou úpravu parlamentní demokracie, tak i radikální závěr, že její historické poslání skončilo (srv. např. SCHMITT, Carl: *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus*. Berlin, Duncker & Humblot 1996, 8. vydání).

6 Viz např. MERTL, Jan: Ideologie parlamentarismu a naše doba. In: *Moderní stát: Revue pro politiku, parlamentarismus a vědy státní*, roč. 6 (1933), s. 341 n.

7 Viz např. HAVELKA, Jiří: Hospodářský parlament jako orgán stavovského zastoupení. In: *Tamtéž*, s. 81–90.

8 RATAJ, Jan: *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*. Praha, Karolinum 1997, s. 15.

Vytvářela se jednota národa, politika se redukovala na prostředek k jejímu budování a udržování. Připojení k této jednotě pak nebylo věcí individuální volby, ale morální vyspělosti a odpovědnosti vůči celku. Kdo se přidat odmítal, musel počítat s morálním odsouzením. Politické sjednocení národa se stalo za druhé republiky odpovědí na hrozby, jimž byl národ vystaven, a prostředkem k jeho záchraně. Totéž platilo v ještě silnější míře za protektorátu. Po skončení války pak jednota národa sloužila jednak jako záruka před opakováním přestálých útrap a jednak jako rámec, který jediný umožní vybudování nového společenského uspořádání, o jehož konkrétní podobě ovšem zpočátku nebylo jasno. Stejně jako před válkou i po ní bylo podstatné, jakou náplň tento rámec dostane, na jakém novém ideovém základu bude postavena československá státnost. Liberální demokracie již nepřicházela v úvahu, neboť se podle aktérů obou těchto „revolucí“ prokázala jako mechanický, cizí a neorganický koncept, který zanedbává životní zájmy národa ve jménu prázdných abstraktních principů. Právě národní idea měla liberální demokracii nahradit. Přitom nesla v obou případech odlišné zabarvení.⁹ Zatímco na sklonku třicátých let ji formovala konzervativní pravice a ideově vyhraněný katolicismus, dekáda následující poskytla příležitost levici, která se pokusila o nové spojení sociálního programu s národními hledisky.

Na tomto místě by jistě mohl figurovat výčet všech zřejmých omezení demokracie, k nimž v Československu před válkou a po ní docházelo. Jako důležitější se mi ale jeví spíše poukázat na zásadní revizi společenských norem a hodnot, kterou s sebou zmíněné revoluce přinášely a která zároveň umožňovala a ospravedlňovala opatření směřující k podkopání demokratických pravidel. Spočívala v posunu od individuální svobody a odpovědnosti, respektu k jednotlivci jako nejvyšší hodnotě a otevřené společenské diskuse jako základního předpokladu rozvoje národa a stability státu ke kolektivistickému nazírání. Jednotlivec v něm získává význam jen jako součást celku, má povinnost celku se podřizovat, představitelé kolektivu disponují možností od jednotlivců vyžadovat podřízenost – a v opačném případě je trestat. Veškerý společenský život na úrovni politických stran i zájmových spolků se měl sjednocovat.¹⁰ Politické boje měla nahradit vynucená jednota budovaná na dobrovolném souhlasu většiny obyvatelstva i na morálním nátlaku. Národu jakožto celku mělo náležet právo od svých příslušníků žádat, aby zapomněli na své dílčí

9 Viz ZNOJ, Milan: Politický systém třetí republiky a ideová úskalí jeho interpretace. In: KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOCIAN, Jiří – KOKOŠKA, Stanislav (ed.): *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody: Sborník z konference k 60. výročí konce druhé světové války*. Praha, Národní archiv – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005, s. 174–185.

10 Ve vládním prohlášení předneseném 13.12.1938 čteme následující slova: „Nebyl by sjednocen národ, kdybychom zjednodušili jen politické stranictví. Nebyl by sjednocen, kdyby se národní energii plýtvalo ve zbytečně velkém počtu různých a vzájemně se potírajících organizací a spolků.“ (Citováno podle: GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Velké dějiny Zemí koruny české, sv. XVa: 1938–1945*. Praha – Litomyšl, Paseka 2006, s. 77.)

ambice, přání či představy a aby všechny své síly obětovali v jeho prospěch. V tomto ohledu pak není tolik důležité, že se tento záměr nepodařilo zcela uskutečnit. Proměnu společenské atmosféry dokládá již sama skutečnost, že takový záměr byl vyhlášen a že se proti němu nezvedl větší odpor.

Výmluvně lze tento posun ilustrovat na pojmu práce. Ta přestává být věcí individuálního rozhodnutí každého jednotlivce a jeho snahy zajistit obživu a případně i blahobyt sobě a své rodině. Práce se vykonává pro národ. Stává se z ní morální povinnost, protože je prostředkem, jak upevnit další národní existenci. Od konce třicátých let slýchaly v různých obměnách podobné výklady a apely všechny následující generace Čechů a Slováků až do roku 1989.¹¹ S ohledem na pozdější nastolení a existenci nacistické a komunistické diktatury získala dalekosáhlý význam po Mnichovu propagovaná teze, podle níž měla česká společnost přestat vyznávat svůdné obecné ideje o „rovnosti, volnosti a bratrství“. Místo takového „blouznění“ se jí naléhavě doporučovalo, aby za své přijala hlediska „selského rozumu“ a „realistické politiky“.¹² Způsob uvažování, ve kterém dominuje snaha vyhnout se nejhoršímu a lpění na funkcích (nejvyšších, středních i nejmenších, politických i hospodářských), odůvodňované obavou z těch, „kteří přijdou po nás“, se osvědčil jako spolehlivý prostředek k upevnění diktátorských režimů. Zvláště když se k němu připojil komplex provázející českou politiku ve 20. století, který spočíval v přizpůsobování mocnému sousedu.¹³

Již na podzim 1938 a pak ještě intenzivněji po březnu 1939 vznikala paradoxní situace, kdy se proti totalitnímu ohrožení uplatňovala obrana používající obdobné totalitní metody. Jan Tesař v této souvislosti hovoří o „svěrázném partnerství vzájemně se doplňujících nacionálních protivníků“.¹⁴ Národní obranná strategie, která převládala, zapomínala na jednotlivce a do značné míry pochopitelně se soustřeďovala na národ. Metody považované za osvědčené ve stavu akutního národního ohrožení se však udržely i po válce, kdy sice již zmizela naléhavá potřeba obrany, ale byla vybičována ostražitost vůči jakémukoli skutečnému nebo i domnělému nebezpečí. Navíc socialismus, který byl v té době bez jasnějšího rozlišení přijímán

11 S tím bezprostředně souvisí otázka, zda by dnešní české společnosti, která se po roce 1989 přirozeně od tohoto modelu radikálně odklonila, větší míra odpovědnosti a respektování zájmů celku neprospěla. Stejně jako jinde je i v této záležitosti jistě nejdůležitější nalezení správné rovnováhy.

12 RATAJ, J.: *O autoritativní národní stát*, s. 62 (viz pozn. 8).

13 Viz TESAŘ, Jan: *Nacistická okupační politika v Protektorátě v létě 1939* (studie z roku 1968). In: *TÝŽ: Traktát o „záchrance národa“: Texty z let 1967–1969 o začátku německé okupace*. Praha, Triáda 2006, s. 35.

14 *Tamtéž*, s. 43. Tesař měl na mysli především upnutí se na vizi maximální možné autonomie protektorátu, která podle názoru svých zastánců byla možná jen za předpokladu, že příslušníci národa vytvoří pevnou jednotu, soustředí se za svými vůdci a rezignují na jakékoli vlastní, nekoordinované aktivity, které by okupační režim mohl pokládat za nepřátelské.

za vůdčí politickou ideu budoucnosti, bylo možno interpretovat i jako koncept směřující k další názorové a společenské nivelizaci.

Antiliberální tendence, které postupně ovládly českou politiku, se v podobné míře a sledu projevovaly i v oblasti hospodářské a sociální. Také zde vyrůstaly z náznaků patrných již ve druhé polovině třicátých let, které se pak mohly rozvinout po mnichovské konferenci a ztrátě pohraničních území, jež přirozeně citelně zasáhla i československé hospodářství. Vznikala řízená a centralizovaná ekonomika, která se za druhé republiky vyznačovala řadou opatření, s jejichž pomocí stát omezoval volnost rozhodování hospodářských subjektů i jednotlivých obyvatel. Zatímco za druhé republiky šlo o pokus zavést do ještě relativně volně se vyvíjejícího hospodářského organismu jisté regulační prvky (dosazování komisařů do peněžních ústavů, omezené výplaty vkladů, kontrola deviz, soupis majetkových účastí a omezení nakládání s nimi), za protektorátu se hospodářství zcela podřídl vojenským a politickým potřebám. Mezi hlavní charakteristické rysy této nové organizace ekonomiky patřily státem řízené ceny a mzdy, státní správou organizované a závazné rozmísťování a přesuny pracovních sil, závazná regulace vývoje průmyslu, která pomocí přidělového systému zakázek a dodávek surovin i otevřenými administrativními zásahy jednoznačně preferovala výrobní odvětví důležitá pro vedení války (tedy především některé druhy těžkého průmyslu), dále koncentrace kapitálu a výroby, vytváření povinných organizací podnikatelů, přidělový systém v zásobování obyvatelstva a systematická germanizace.¹⁵ S výjimkou posledně uvedeného se všechna tato opatření vyskytovala i v poválečném Československu – některá v podobě nezměněné, jiná s kosmetickými úpravami odpovídajícími nové politické situaci.¹⁶ Zásobování surovinami, palivem a energií probíhalo podle přidělového systému z válečného období.¹⁷

Hospodářství českých zemí prošlo za války hlubokými strukturálními proměnami, které nesporně ovlivnily i jeho poválečnou podobu. Napomohly k realizaci hospodářské politiky v letech 1945 až 1948 a výrazně souzněly i s ekonomickými cíli pozdější komunistické diktatury jak ve sféře organizace, tak i převládajícího výrobního zaměření. Výrazný nárůst kovo zpracujícího a hutního průmyslu v protek-

15 Podrobně viz PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 1: *Období 1918–1945*. Brno, Doplněk 2004, s. 417–578.

16 Ovšem i germanizace, která byla pochopitelně po osvobození – zejména prostřednictvím příslušných dekretů prezidenta republiky – odstraněna, měla na poválečné československé hospodářství vliv. Vytvořila totiž vhodný organizační a vlastně i politický předpoklad pro rozsáhlé poválečné znárodnění. Říšskoněmecké koncerny měly např. již v roce 1941 pod kontrolou 90 až 100 procent podniků z oblasti těžby uhlí, zpracování ropy, výroby cementu a papíru. (Srv. *tamtéž*, s. 470.)

17 Viz ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno, Doplněk 1998, s. 15.

torátních letech (o více než sedmdesát procent)¹⁸ například jistě vytvořil příznivé podmínky pro jeho další zvýhodňování po roce 1948. Znárodnění klíčového průmyslu v roce 1945 nepochybně usnadnila skutečnost, že velká část průmyslových podniků na území protektorátu náležela na konci války ke koncernům a že šest největších z nich ovládalo padesát sedm procent veškerého kapitálu, který koncernům patřil.¹⁹ Poválečné změny předznamenávala také likvidace podstatné části malovýroby v rámci takzvaného pročesávání živností.

Ve sledovaném období, zejména za války, se výrazně změnila i sociální struktura české společnosti. Projevovala se sestupná sociální mobilita, postihující hlavně střední vrstvy a kvalifikované dělníky. Přitom však průmyslové dělnictvo jako sociální vrstva zaznamenalo početní nárůst o třiapadesát procent, který zasáhl především kovoprůmysl a také báňský a chemický průmysl. Zároveň docházelo i ke koncentraci dělnictva – stoupal podíl zaměstnaných v závodech nad pět set zaměstnanců, přitom však počet takových závodů naopak klesal.²⁰ V zemědělství byly zvýhodňovány velkostatky, které se dokázaly lépe vyrovnávat s podmínkami řízeného hospodářství. V jeho rámci se také vytvořila živná půda pro růst počtu úředníků, neboť provoz takového organismu byl náročný na pracovní síly. Naproti tomu za války se omezovaly pracovní síly v živnostenském a obchodním podnikání. Oslabovala i inteligence, zejména její neúřednická část. Nešlo přitom jen o početní úbytek příslušníků inteligence, ale i o postupný pokles jejich sociálního statusu, na němž se průběžně „pracovalo“ již od roku 1938, a pokračovalo se v tom za protektorátu i po osvobození.

Mezi obdobím protektorátu a poválečnými lety (do roku 1948 i po něm) tedy existuje pozoruhodná kontinuita. Spočívala v tom, že vzestup odvětví a společenských vrstev (těžký průmysl, velkostatky, dělnictvo, úředníci v nejrůznějších svazech, rozdělovnách, výkupních organizacích, evidenčních a kontrolních orgánech), na které se orientovala vládnoucí moc po válce, začal již ve specifických podmínkách protektorátu. Stejně tak ovšem i odvětví a vrstvy po válce přehlížené a podceňované se v tomto stavu ocitly již za války. A jestliže po osvobození chovaly naději, že se jejich situace zlepší, čekalo je zklamání.²¹ Rovněž mnohá zákonná opatření užívaná za války se uplatňovala i později, jak o tom svědčí například

18 PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 1, s. 476.

19 *Tamtéž*, s. 481.

20 *Tamtéž*, s. 551 n.

21 Například živnostníci, za války těžce postižení řadou opatření omezujících jejich produkci, přídělí, pracovní síly i výchovu dorostu, se po květnu 1945 dočkali místo návratu relativně liberálního stavu z doby předválečné prodlužování platnosti regulačních předpisů vydávaných protektorátní vládou (srv. MAREK, Pavel: *Živnostníci a obchodníci na prahu svobody*. In: KOKOŠKOVÁ, Z. – KOCIAN, J. – KOKOŠKA, S. (ed.): *Československo na rozhraní dvou epoch nesvobody*, s. 321 – viz pozn. 9).

dekret prezidenta republiky č. 88/1945 Sb., který navazoval na praxi nuceného umisťování pracovních sil.²²

Na příkladu dělnictva je však dobře patrné, jak autoritativní a později diktátorské režimy se je na jedné straně pokoušely získat pomocí různých konkrétních materiálních i symbolických výhod,²³ na straně druhé ale svou podstatou musely stejně směřovat proti jejich zájmům. Dobře známá jsou například sociální opatření zaváděná protektorátními institucemi a spojovaná hlavně s nástupem Reinharda Heydricha, díky nimž se zlepšilo zásobování a přiděly pro dělníky, dostalo se jim daňových úlev, zvýšily se některé důchody a uskutečňovaly se zotavovací akce. Represe a teror, které režim rozpoutal, se ale samozřejmě (přímo či nepřímo) dotýkaly také dělníků. Navíc mohutné přesuny pracovních sil měnily skladbu dělnických kolektivů, narušovaly jejich tradiční podobu a organizační struktury. Tím se oslabil obranný schopnost dělnictva proti manipulacím, kterým bylo ze strany moci vystaveno po válce. Kombinace nátlaku a sociálněpolitických benefitů ovšem působila i nadále; s jejich pomocí se podařilo odsunout do pozadí autentickou dělnickou samosprávu v podobě závodních rad a nahradit ji novými odbory, které se od počátku profilovaly jako převodová páka státní a později stále více stranické moci.²⁴

Za druhé republiky počíná tradice, která se pak uplatňovala i v dalších desetiletích: chybějící politická a občanská práva nahrazovaly sliby a vyhlídky lákavého hospodářského a sociálního rozvoje, modernizace infrastruktury a životního stylu (příznačně podle vzoru tehdejšího Německa a Itálie) a dosažení blahobytu.²⁵

Obdobné změny se od konce třicátých let odehrávaly také v kultuře. Kultura se proměnila ve veřejný statek, jejím úkolem bylo formovat, informovat, poučovat a povznášet národ. Z toho plynulo nejen právo, ale i povinnost státu dohlížet na to, zda plní toto poslání a správně slouží národním zájmům. Stát hodlal zasahovat do veřejného života a formovat jej podle aktuálních potřeb prostřednictvím dohledu

22 Viz KALINOVÁ, Lenka: *Východiska, očekávání a realita poválečné doby: K dějinám české společnosti v letech 1945–1948*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004, s. 68.

23 Oceňování a vyzvedávání dělníka, jeho významu pro národ, samo o sobě jistě nikoli neoprávněné, bohužel pak ale dovedené do karikatury za komunistické diktatury, má své počátky již ve druhé republice. Tehdy měli být dělníci „znovu získáni pro národ“, aby se tak v zájmu koncentrace sil otupil sociální konflikt. Stejně motivy pak působily i za protektorátu.

24 HEUMOS, Peter: Die große Camouflage? Überlegungen zu Interpretationsmustern der kommunistischen Machtübernahme in der Tschechoslowakei im Februar 1948. In: SCHMIDT-HARTMANN, Eva (ed.): *Kommunismus und Osteuropa: Konzepte, Perspektiven und Interpretationen im Wandel*. München, R. Oldenbourg 1994, s. 234.

25 Viz RATAJ, J: *O autoritativní národní stát*, s. 141 n. (viz pozn. 8). Vláda Rudolfa Berana slibovala občanům objevy nových zdrojů nerostných surovin, elektrifikaci železnic, modernizaci jejich vozového parku, polopodzemní rychlodráhu v Praze, produkci cenově dostupných „lidových“ automobilů, masovou výstavbu sídlišť s levnými byty, budování veřejně prospěšných staveb. Mnohé z toho později realizoval režim komunistický, rovněž jako svého druhu kompenzaci za potlačená občanská práva.

nad uměleckou tvorbou, a především nad prostředky masového působení na veřejnost – periodickým i neperiodickým tiskem, rozhlasem a filmem. S tímto záměrem již vláda druhé republiky vyjadřovala ochotu podporovat vědu a umění pouze za podmínky, že „mají tvůrčí sílu pramenící z národní tradice a domácí půdy a usilují odpovědně přispět k národnímu rozvoji“. Tisk, rozhlas a film se měly podrobit řádu „přísné mravní, politické a kulturní odpovědnosti“.²⁶ V tomto trendu s novými akcenty pokračoval i poválečný režim prostřednictvím vlivného ministerstva informací. Z vydávání novin, časopisů, knih a z provozování umění se měl zcela vymýtit komerční prvek, namísto něj se tyto oblasti měly podřídit regulaci a plánování.²⁷

V rámci komplexního soustřeďování veškerých aktivit národa byla kultura mnohem více než dříve podřízena vnějším, společensko-politickým potřebám a kritériím. Kultura a umění již neměly být věcí vyvolené a oddělené intelektuální menšiny, neměly sloužit k uspokojení tvůrců a úzkého okruhu publika, ale širokých vrstev národa. Tato tendence, vycházející spíše shora, se ovšem setkávala s komplementární proměnou vkusu a norem, což se promítlo do nové poptávky. Veřejnost žádala ve chvílích těžkých zkoušek spíše umění, které bude hladit a utěšovat než drásat a zneklidňovat. Výrazně se proto zvýšil zájem o klasické autory a díla české kultury, spjaté s minulostí národa, s českou krajinou a domovem. Političtí představitelé se k tomuto volání rádi přidávali a dále je podněcovali. Ani o deset let později by nezněla cize slova Rudolfa Berana otištěná v únoru 1939 ve *Venkovu*, žádající skoncovat s „pauměním, kterého nikdy nepochopí náš lid“.²⁸ V tomto výroku je ovšem patrný i další důležitý a dlouhodobě působící faktor, totiž odstup od Západu a západní kultury.²⁹

Kulturní život stále výrazněji ovlivňoval historismus – odkazy na historii a na slavné, pozitivní historické příklady se objevovaly v dílech nových a rozhodovaly i o reedicích děl dřívějších. Přitom je příznačné, že některé ediční podniky, jejichž idea se zrodila na konci třicátých let, byly uskutečněny až po válce, nebo dokonce až po únoru 1948.³⁰ Společenské poptávce odpovídaly v té i oné době. Spolu s historismem se prosazovala konzervativní norma umění působícího především národně. Ideje a myšlenkové formule národního obrození zažívaly ve třicátých a čtyřicátých letech pozoruhodnou renesanci. Odrážela se jak v tom, že z ústraní

26 GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Velké dějiny Zemí Koruny české*, sv. XVa, s. 79 (viz pozn. 10)

27 Viz *Národní archiv* (Praha), fond Ministerstvo informací, inventární číslo 4, karton 2.

28 Citováno podle: RATAJ, J.: *O autoritativní národní stát*, s. 121 (viz pozn. 8). Za toto „paumění“ pokládal tehdejší předseda česko-slovenské vlády „černošské skřeky, barové odrhovačky a barevné mazaniny“, tolik protikladně radostným obrazům české krajiny. Taková slova samozřejmě do značné míry souvisela s individuálním vkusem a jistě omezeným rozhledem mluvčího, na druhé straně ale dobře souzněla s dobovou atmosférou, vycházela z ní a zároveň ji i vytvářela.

29 *Tamtéž*, s. 123 n.

30 TESAŘ, Jan: *Vlast, národ a dějiny v českém myšlení na počátku okupace (torzo z roku 1967)*. In: TÝŽ: *Traktát o „záchráně národa“*, s. 240 n. (viz pozn. 13).

byla vyzvednuta jména různých obrozeneckých autorů, ale také v již zmíněném obnovení služebného postavení kultury. Ta musí sloužit národu, a proto představitelé národa dohlížejí na její obsah, „pěstují“ kulturu, a tak některé její plody podporují a pomáhají jim, zatímco jiné považují za škodlivé a snaží se je podobně jako plevel vymýtit. Svoboda umělecké tvorby musí narážet na hranice určitých apriorních a nedotknutelných hodnot. Tento přístup ke kultuře výmluvně ilustruje praxe státních úřadů za protektorátu stejně jako po osvobození. V obou případech pak ještě k základnímu motivu služby národu přistupuje požadavek mravnosti a žádoucí estetické kvality umění, tak aby údajně přispívalo k úplnému duchovnímu rozvoji člověka. Vedle politicky škodlivého umění se tak vyděluje i umění morálně vadné, a proti obojímu musí stát bojovat. Rozdíl je zřejmý jen v tom, kdy které kritérium převažovalo. Do roku 1945 to bylo spíše hledisko politické, ačkoli ani na morální kvality se nezapomínalo. V prvních letech po osvobození pak ministerstvo informací postupovalo při regulaci knižního trhu hlavně podle esteticko-morálních kritérií, což se projevovalo v tažení proti braku,³¹ v pozadí přitom ale jistě stály i politické zájmy. Byla preferována estetická norma, která ovšem měla i své složky mravní, ideologickou a politickou,³² posléze pak dokonce i právní. S ohledem na ni byla ovlivňována produkce nakladatelství (tituly, výše nákladů), dramaturgické plány divadel, rozhodování o námětech, scénářích a podobách filmů.³³ Zásady a pravidla tohoto řízení a rozhodování byly přirozeně jiné v podmínkách nacistické okupace a po obnovení samostatnosti, avšak samotný postup se kvalitativně nelišil. Totožné zůstávalo i základní východisko: stát obsadil roli rozhodčí instance ve věcech vkusu a estetiky, neboť nepovažoval za akceptovatelné, aby tak významná sféra veřejného života jako kultura zůstávala mimo jeho vliv a kontrolu.

V tom spočívá společný prvek změn, které v Československu od konce třicátých let probíhaly. Moc státu a kolektivu státem reprezentovaného narůstala, prostor pro autonomii nejen jednotlivců, ale i různě definovaných menšin, se výrazně zužoval. Nešlo ale o jednostranný proces, v jehož průběhu by se moc určitého centra lineárně rozšiřovala. Docházelo ke střetům mezi mocenskými bloky i mezi různými institucemi. V jejich důsledku se vývoj komplikoval a „zauzloval“, takže postihnout jeho celkovou tendenci na mocenské rovině není snadné. Tento příspěvek se ale zaměřoval na rovinu ideovou a formální, na nichž se směr pohybu české politiky a společnosti jeví zřetelněji. Na otázku Miloše Havelky, zda léta 1938 až 1956

31 Viz JANÁČEK, Pavel: *Literární brak: Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951*. Brno, Host 2004.

32 Viz BAUER, Michal: *Ideologie a paměť: Literatura a instituce na přelomu 40. a 50. let 20. století*. Jinočany, H & H 2003, s. 11–13.

33 Srv. např. DOLEŽAL, Jiří: *Česká kultura za Protektorátu: Školství, písemnictví, kinematografie*. Praha, Národní filmový archiv 1996, s. 101 a 112 n.; KLIMEŠ, Ivan: *Stát a filmová kultura*. In: *Illuminace*, roč. 11, č. 2 (1999), s. 125–136.

jsou v českých dějinách epochou totalitarismu, ale jednoznačnou odpověď dát nedokáže. Pokud bychom pro označení tohoto období pojem totalitarismus použili, musili bychom jej nově konstituovat. Nepochybně ovšem v těchto letech probíhaly zásadní kvalitativní přeměny všech sfér veřejného života. Není žádnou nadsázkou pro zvýšení působivosti autorových tezí domněnka, že nikdy ve svých dějinách se česká společnost nezměnila tak hluboce v tak krátké době.

Článek vznikl v rámci výzkumného záměru Ministerstva školství a mládeže ČR č. 0021620827 „České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes“.

Totalitní tradice v české politice

Jan Holzer

Jak pojmout výzvu Miloše Havelky?¹ Jistě, formálně vzato především jako závazek pokusit se nalézt explicitní odpověď na jím položenou otázku, zda *existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu...* Abychom přitom mohli dospět k nevyhýbavé odpovědi, nezbyvalo by nežli konfrontovat historická data s příslušnou politologickou teorií, respektive pojmoslovím. Zadaný úkol by tedy byl přirozeně interdisciplinární ve smyslu napětí mezi vědou historickou a naukami společenskými, zda budeme preferovat metodu postupného konstruování „nové“ teorie na základě reflexe shromážděných dějepisných údajů, anebo zda dáme přednost metodě potvrzení již dříve zformované teorie, respektive již dříve definovaného termínu, příslušnými jedinečnými historickými daty.

Tento přístup ovšem předpokládá, že odpověď hledající autor cítí v takto stanoveném tématu skutečný výzkumný problém, kterému stojí za to čelit. Jenže do jaké míry je vůbec namístě tvářit se i v současnosti, že nás nadále a nefalšovaně překvapují jednotlivé aspekty fungování totalitních, tedy komunistických či fašistických nebo nacistických režimů? Například jejich pestrost,² dynamická proměnlivost různých etap jejich fungování či reálná nedokonalost ve vztahu k jimi postulovaným ideálům, ale také na druhé straně pozoruhodné shody mezi částí původní rétoriky a následnou reálnou praxí. Je to ještě patřičné? Je to vůbec možné?

1 Viz jeho diskusní článek „Srovnávání nesrovnatelného aneb Existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu?“ v tomto čísle *Soudobých dějin*.

2 Za jiné viz postřehy Grahama Gilla, poukazujícího na v mnoha ohledech reálnou odlišnost režimů, jež jsou obecně označovány za komunistické (GILL, Graham: *The Dynamics of Democratization: Elites, Civil Society and the Transition Process*. Basingstoke, Macmillan 2000, s. 213.

V tomto smyslu se musím přiznat, že první nahlédnutí do textu Miloše Havelky ve mně vyvolalo (jak jsem následně zjistil, neoprávněně; omluva je proto namístě) pravou politologickou chandru. Titulek pilotní studie totiž naznačoval určitou nejistotu ohledně, pokud ne samotného termínu, pak jeho aplikačních možností (viz *srovnávání nesrovnatelného*). Jistě, lze mít respekt k energii vkládané některými autory do zpochybňování pojmu „totalitarismus“ jako vědeckého. Přesto by prostě v mých očích nebyl problém sestavit (ostatně již tolikrát publikovanou) sadu argumentů podporujících užití tohoto pojmu v konkrétních – v našem případě českých/československých³ – podmínkách, ať už by to byly argumenty pocházející z tábora zastánců primordialismu nebo modernismu, respektive systémové či normativní teorie. Právě díky jim se lze v problematice typologie režimů, představující přitom pro politickou vědu klíčový syžet, elegantně orientovat – ať již autoři svá zakončení v příslušných disciplinárních či paradigmatických rámcích a limitech, po případě privátních náhledech, preferencích a zkušenostech, přiznávají či ne.

Naštěstí pozornější druhé čtení Havelkova textu výše uvedenou pochybnost zaplašilo; v mých očích nemístné opomenutí možností aplikace sociovědní terminologie na konkrétní data se nekoná, Sartoriho rozbor metodologických limitů nakládání s pojmy „demokracie“ a „nedemokracie“ stejně jako Linzova formulace badatelských os, jejichž užití umožňuje kategorizovat jednotlivé režimy⁴ – tyto dva základní teoretické nástroje pro pochopení rozmanitých forem nedemokracií – nejenže nejsou v Havelkově textu zpochybněny, ale naopak připomenuty a oceněny.

Zazní-li ovšem zároveň na položenou otázku stručná a zároveň kategorická odpověď – *ano, jistě, v nejnovějších českých dějinách existovala epocha totalitarismu* – pak jak dodat našemu zvažování smysl? Čeho se má týkat naše pochybnost? V čem vidět problém? Mohlo snad být záměrem celého projektu *pouze* přesvědčit pochybující?

Ne, nejsem povznesen nad subtilnější roviny nadneseného syžetu a nepovažoval bych za nijak sebehodné pustit se do objasnění kterékoli z nich, jestliže se cítím být k nim kompetentní: počínaje doplňujícími poznámkami k proměnám teorie totalitarismu v obecném i čistě tuzemském diskurzu⁵ přes výčet přetrvávajících důvodů, proč rozlišovat různé druhy nedemokratických modelů⁶ – což má ostatně smysl

3 Dublováním adjektiv „český“ a „československý“ chci upozornit na reálné dosahy české politické praxe ve 20. století i mimo vlastní české země. Nejde tedy o rozlišovací vyjádření nějaké konkrétní doby.

4 Viz SARTORI, Giovanni: *Teória demokracie*. Bratislava, Archa 1993; LINZ, Juan J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder (Colorado) – London, Lynne Rienner Publishers 2000.

5 Blíže viz BALÍK, Stanislav – HOLZER, Jan: Moderní teorie totalitarismu a její česká reflexe. In: BUDIL, Ivo T. (ed.): *Totalitarismus*, sv. 1: *Interdisciplinární pohled*. Plzeň, Filozofická fakulta Západočeské univerzity 2005, s. 10–23.

6 Viz aktuálně především dynamická debata o tzv. hybridních režimech. Za jiné v češtině srv. HLOUŠEK, Vít – KOPEČEK, Lubomír (ed.): *Demokracie: Teorie, modely, osobnosti, podmínky*,

a význam i pro českou politickou historii 20. století – až kupříkladu po komentář k otázce, do jaké míry stojí za to (podotýkám, že stojí) překonávat při studiu obdobných námětů metodologická napětí mezi jednotlivými oborovými specialisty.

Volím však variantu pojmout tento text především jako *příležitost*. Příležitost položit si v mých očích skutečně základní otázku: *Z jakých důvodů se totalitní režim v českých zemích uchýlil tak úspěšně? Proč, za přispění jakých podmínek či nástrojů se tak stalo?* Teprve tato tematická rovina dle mého názoru představuje nejen mimořádně náročnou, ale především kardinální badatelskou výzvu. Nepůjde tedy pouze o kritickou aplikaci termínu „totalitarismus“ na československou politiku *po březnu 1939*,⁷ variující mnohokrát komentovaný paradox, že zatímco šest let nacistické okupace je jednoznačně spojováno s představou temna a zla, tak na jedenačtyřicet let komunismu se pohlíží jinak⁸ (koneckonců, není to výlučně česká specialita). Klíčovým referenčním rámcem těchto úvah je pojetí československé politiky, respektive československého národního státu *před rokem 1938* – byť to znamená nesoulad s Havelkovým časovým vymezením, kde hledat vstupní moment pro naše úvahy.⁹

Konkrétně mi jde o to upozornit na některé konstanty, havelkovsko-dahrendorfovskou dikcí *ligatury*, v moderním vývoji české politiky a české společnosti; mými slovy *tradice*, cosi jako zázemí, tvořící základní dispozice a také meze politického života české společnosti, a při potenciálním srovnání snad i hypoteticky dosvědčující pozoruhodnou specifickou české politiky ve střeoevropském kontextu. Je přitom přirozeným znakem (s Popperem řečeno) otevřené společnosti, že směs příslušných tradic je ve společnosti a její politické sféře stále „přítomna“, ovšem zároveň podrobována permanentním zpochybněním a redefinicím. Tyto tradice jsou ovšem ztělesněny i v nesvobodných érách, včetně totalitní. Jejich prozkoumání proto může pomoci verifikovat tezi, do jaké míry nástup, respektive úspěch totalitních trendů představoval naplnění těchto tradic (nebo jen některých z nich), případně zda reprezentoval prvek tuzemskému dění cizorodý, vnější.

neprátelé a perspektivy demokracie. Brno, Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity 2003, s. 285–296; BALÍK, Stanislav – HOLZER, Jan: *Postkomunistické nedemokratické režimy*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2007.

7 Pomiňme nyní (v mých očích dostatečnou) argumentaci, proč není obhajitelná aplikace termínu „totalitarismus“ na období druhé republiky.

8 Za jiné v českých podmínkách viz např. klasicky Milan Kundera či Rio Preisner a po roce 1989 Jiří Suk v knize *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Praha, Prostor 2003).

9 To neznamená redefinici kontinuity druhorepublikového autoritativního, protektorátního totalitního, třetirepublikového pretotalitního, pounorového vrcholného totalitního a po roce 1956 proměnlivě posttotalitního modelu. Tato návaznost je v české politologii obecně akceptovaná (viz BALÍK, Stanislav – HLOUŠEK, Vít – HOLZER, Jan – ŠEDO, Jakub: *Politický systém českých zemí 1848–1989*. Brno, Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity 2003).

V jednom starším článku jsem označil dvě po mém soudu klíčové – a přiznejme, že problematické – charakteristiky či tradice české politiky: Zprvč jsem měl na mysli skutečnost, že se v ní „levice a pravice neformovaly svobodně, na bázi přirozeného soupeření jednotlivých sociálně-politických ideologií, reprezentujících naprostou většinu relevantních společenských skupin, nýbrž se vyvíjely jako vzájemně odcizené a nesmiřitelné sociální kategorie, ‘čfňhající’ na příležitost k mocenskému úderu a ‘vyřazení’ protivníka (opozice) z boje“.¹⁰ Zadruhé jsem poukázal na fakt, že „změny režimů v českých poměrech neprobíhají jako prostá výměna předcházející politické elity, nýbrž jako v podstatě co nejdalekosáhlejší a nejdokonalejší negace veškerého minulého, jako totální popření dosavadního vývoje a všech jeho charakteristických znaků, a to ve smyslu nikoli pouze personálním či generačním, nýbrž též v rovině programové, doktrinálně-ideologické, ba na úrovni modelu státní formy. Rozšířená představa, že konstruování nového útvaru musí předcházet zboření existující stavby a opuštění všech jejích znaků, zdůvodňuje zároveň oblíbenost a ochotu pokoušet se o zasahování do přirozených společenských procesů, motivované vírou ve schopnost rozumu rozeznat ideální sociálněstrukturní uspořádání, dát mu podobu, obsah, budoucnost.“¹¹ Za další tradice české politiky jsem pak v citovaném článku označil důraz na mravní prvky v politice a požadavek souladu politiky s etikou, despekt k fenoménu politické moci a obecně k politickým autoritám, skepsi k jevu politického stranictví, důraz na národní prvek, takřka nekritický přístup k fenoménu demokracie a v neposlední řadě specificky české pojetí politiky jako reflexe sporu o „českou otázku“.¹²

Jaká je ovšem vazba mezi právě vyjmenovanými tezemi a českou zkušeností s totalitarismem? Nejprve připomeňme, že metodologicky vzato společenské vědy postrádají schopnost kvantifikovat míru přítomnosti, neřkuli váhy konkrétních sociálních jevů, stejně jako jejich vliv na jiné události či způsobnost dosahovat určitých následků. Proto je tak složité vyjádřit se pregnantně k výše naznačenému problému, totiž do jaké míry byl či je totalitarismus české politické praxi cizí, nebo naopak vlastní, respektive do jaké míry naznačené tradice v sobě nesou zárodek příznivý totalitarismu. Co ovšem lze, je formulovat předpoklad, že *nějaký* vliv tuzemských tradic na úspěch totalitarismu v české politice existoval.¹³ A pokusit se pojmenovat, v čem onen vliv spočívá.

10 Viz HOLZER, Jan: Dilemata, možnosti a meze české pravicové politiky. In: FIALA, Petr – MIKŠ, František (ed.): *Česká konzervativní a liberální politika*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2000, s. 112. V základní argumentaci pak lze též srovnat s příspěvkem: HOLZER, Jan: Česká metoda reflexe totalitarismu. In: RYBÁŘ, Radovan – VALACH, Milan (ed.): *Totalitarismus ve 20. století: Československé zkušenosti*. Brno, Pedagogická fakulta Masarykovy univerzity 2001, s. 93–103.

11 HOLZER, J.: Dilemata, možnosti a meze české pravicové politiky, s. 112.

12 Tamtéž, s. 113.

13 Jak milosrdně a pohodlně by zněla pozice, že se jednalo o čistý import ze zahraničí, tedy o důsledek výhradně vnějších procesů. Milosrdně a pohodlně, ale také nepravděpodobně, ne-li

Není na škodu začít připomenutím *konstelace*, v níž se rodila česká politika v druhé polovině 19. století. Její podstatou byl dynamizující se modernizační proces, ústící do potřeby části tehdejších sociálních sil zkonstruovat politicky využitelný příběh českého národa. Jeho klíčové atributy měly jednak dosud nesamozřejmou existenci samotného národního celku učinit srozumitelnou, jednak vysvětlovat jeho místo v příslušném dobovém (bráno historicky i teritoriálně) kontextu, a tím naznačovat jeho perspektivu do budoucna. Jednalo se přitom o odpověď jak na celoevropské trendy a výzvy, tak i na vnitrorakouský *status quo*, vzešlý z událostí let 1848 až 1851.

Aniž by je bylo nutno okamžitě hodnotit či komentovat, není proč meškat s pojmenováním hlavních charakteristických znaků tohoto příběhu: patřil mezi ně pocit nemožnosti soužití s legitimitu ztrácejícím habsbursko-lotrinským domem, dále herderovské chápání národa jako pokrevního společenství či odmítnutí katolicismu, údajně jednak politicky cynického, jednak hodnotově i systémově reprezentujícího minulost. Poslednímu bodu pak odpovídalo zdůraznění údajně mravně nadřazené, a především výzvám moderní doby adekvátní reformační, husitské identity. S touto výbavou byl pojat a „spuštěn“ projekt češství ve smyslu politické entity.¹⁴ Nositelé projektu se nejprve hlásili o státoprávní místo v rámci rakouské, respektive rakousko-uherské monarchie, postupně se ale – vlastním i cizím přičiněním – rozhodli neparticipovat na (v jejich očích) příliš pozvolném a požadované výsledky neslibujícím (byť reformním) směřování rakouské politiky, a na prahu 20. století začali směřovat k naplnění myšlenky státní samostatnosti.

V tom smyslu je namísto k proslulé tezi, že státy stojí a padají se svou zakladatelskou ideou, dodat, že zároveň není lhostejné, v jak dramatickém rozporu je tato zakladatelská idea s předchozím státem či režimem, který je opuštěn, respektive nahrazován, a do jaké míry (zda vůbec) si toto zatracení zasloužil. Výše v textu naznačené prazáklady, vložené do vínku projektu českého/československého národního státu, se přitom skutečně začaly reálně projevat: jednak v některých systémových parametrech, jednak v hodnotovém zázemí české/československé společnosti, činícím si nárok na odraz samotného „smyslu“ celého projektu. A co je podstatné, nutnost neustálé obrany těchto tradic proti jejich historickým nepřátelům vyprodukovala politický model, v němž se nerozvinuly některé pro funkčnost demokracie klíčové parametry: na prvním místě nedošlo v tuzemské politice ke zformování modelu s alternací vzájemně neodcizených a systém ctících politických

falešně. Právě poněkud vulgární teze o cizorodém původu všech strastí, kterými český národ ve 20. století prošel, napomáhá vytvářet atmosféru neznalosti a nezájmu, problematizující adekvátní reflexi českého totalitarismu.

14 K alternativním projektům blíže viz KOŘALKA, Jiří: *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914*. Praha, Argo 1996, s. 90–137; MALÍŘ, Jiří: *Od spolků k moderním politickým stranám*. Brno, Masarykova univerzita 1996; ŘEPA, Milan: *Moravané nebo Češi?* Brno, Doplněk 2001.

aktérů. Jednoduše, prvorepubliková politika nedospěla k přirozenému soupeření (nejtypičtější) levice a pravice.

To neznamená, že by politická sféra mezi první a druhou světovou válkou ne-reprezentovala relevantním způsobem sociální skladbu české/československé společnosti nebo že by nedisponovala víceméně standardním (na středoevropské poměry)¹⁵ ideologickým spektrem. Nad vlastní politickou soutěž, pojímanou spíše jako nekulturní handrkování stranických sekretariátů, postrádající prý jakýkoli étos, noblesu a šarm, však byl postaven pročeskoslovenský konsenzus; ten se stal hlavním kritériem posuzování loajality jednotlivých aktérů, je cejchujícím a případně i nemilosrdně diskvalifikujícím.

Jinak řečeno, v prvorepublikové éře se v českých zemích neprosadilo civilní pojetí politiky jako pouhého *technického* způsobu hledání kompromisu mezi jednotlivými svobodně vyjadřovanými názory a zájmy. Dominoval přístup, který je častější v totalitním období: totiž vnímání politiky jako kolbiště, kde se odehrává boj dobra se zlem a v němž rozhodující jsou etická kritéria, popřípadě přímo pravda. Česká společnost prostě očekávala (a možná očekává dodnes) od politiky především naplnění kolektivního dobra. A tato svá očekávání spojovala především se státem – státem novým, a přece *jejím*, *národním*. Tato situace přirozeně vyžadovala specifickou argumentaci a nástroje odpovídající stavu, v němž strategie odvolávající se na morální, respektive kulturní kvality byly vnímány jako nadřazené pragmatickému politikaření a „hokynářským“ metodám. Jednalo se o ozvuk volby modelu národa jako na jazyku stojícího pokrevnosti, jehož přežití bylo, je a bude v rukou spíše kulturních nežli politických (vojenských, ekonomických, církevních) elit. Chtělo by se napsat, že Masaryk zvítězil nad Švehlou, ale spíše se střetli, jak už to tak bývá, jejich apologetové; a v tomto případě zvítězili ti masarykovští.

Z politologického hlediska zůstává klíčové, že ustál-li ještě prvorepublikový model v roce 1920 pokus o bolševizaci Československa, neunesl již experiment „panské koalice“, postrádající aspekt všenárodnosti, a z hlediska budoucího ataku totalitarismu se trestuhodně oslabil v roce 1935 při prezidentské volbě. Strategický krok komunistické strany přidat se do tábora Edvarda Beneše nadefinoval s dlouhodobou perspektivou pozice jednotlivých politických aktérů – s komunisty se počítalo již nikoli jako s diskvalifikovaným, nýbrž progresivním a perspektivním hráčem. V tomto systémovém smyslu pak představoval druhorepublikový pokus o konzervativní autoritativní antireakci pouhou epizodu. Její neúspěch navíc definitivně odcizil českou politiku středoevropskému kontextu, a to včetně slovenských realit. Celé následující období let 1938 až 1948 se v Praze dělo něco jiného nežli ve

15 Považujeme nejen v této souvislosti středoevropské země za přirozenou komparační množinu. Lze přitom říci, že schopnost absorbovat vnější ideové proudy, zvláště přicházející-li „německou“ cestou, je v české politice vysoká.

Varšavě, Budapešti a Bratislavě; a s vědomím jistého zjednodušení v rovině slovenské otázky pak lze totéž říci o kompletní totalitní periodě let 1948 až 1989.

Rio Preisner napsal, že síla a lest totalitarismu tkví v tom, že ve svobodném státě se „jeho pravá gorgonská tvář vynořuje až ve chvíli, kdy všechna moc, jež by byla s to ho zničit, je definitivně podlomena“.¹⁶ Dodávám, že se tak může stát různými způsoby, od využití okamžité konstelace až po dlouhodobou, cílevědomou, tichou diverzi. V rovině našeho zájmu o zdůvodnění úspěchu komunistické strany v české/československé politice je namístě posoudit, jak se do tohoto procesu promítly výše definované tradice. Řešíme vlastně paralelně „otázku demokracie“ a „otázku totalitarismu“,¹⁷ neboť zájem o pojetí demokracie je (řeceno nejen s Jacobem L. Talmonem) plně vázaný na studium totalitarismu.¹⁸

V intencích předchozích poznámek se v každém případě jeví problematické bránit tezi o překvapivém, z nebes padlém nástupu totalitarismu v českých/československých podmínkách. Naopak platí, že totalitní model mohl v českých podmínkách vzejít nejen jako efekt vnější agrese (březen 1939), ale také jako důsledek tuzemských sociopolitických procesů, tím spíše že doprovázených příznivým vnějším rámcem (únor 1948). Cizorodost nacistického panství byla nejprve v pretotalitních letech 1945 až 1948 nahrazena „českou nacionálněsocialistickou érou“, během níž si česká společnost uvědomila vlastní schopnost vypořádat se s určitou sociální skupinou, jejíž úloha se údajně historicky vyčerpala.¹⁹ Za pozoruhodný aspekt těchto procesů, českou historiografií stále lépe a srozumitelněji popisovaných, je namístě považovat především to, že promyšlená antidemokratická politická strategie, směřující k únoru 1948, disponovala podporou významné části české společnosti. Čemu lze připsat tento zjevný rozpor v porovnání s poměry v jiných středoevropských zemích?

Z hlediska politické vědy je možno upozornit především na pozoruhodnou tezi o roli či vlivu existence meziválečných autoritativních soustav. Tato teze naznačuje, že právě odmítnutí liberalismu a demokracie paradoxně přispělo ve střední Evropě ke konsolidaci sil, které byly ochotny se po druhé světové válce postavit na odpor vůči komunismu. Československo naopak zůstalo, jak známo, onou proslulou poslední baštou demokracie. Tato bašta však paralelně postrádala schopnost rezistence proti budoucímu komunistickému ataku. Uvedená teze může být přirozeně odmítnuta jako nebezpečné zjednodušení, respektive jako čistě normativní speku-

16 PREISNER, Rio: *Kritika totalitarismu: Fragmenty*. Londýn, Rozmluvy 1984, s. 254.

17 S inspirací u Vladimíra Čermáka, jehož pentalogie se ovšem – podotýkám – ryze českými otázkami nezabývá (viz ČERMÁK, Vladimír: *Otázka demokracie*, sv. 1–5. Praha, 1992 a 1993 a Olomouc 1997, 1998 a 1999).

18 Srv. TALMON, Jacob L.: *O původu totalitní demokracie*. Praha, SLON 1998.

19 Viz HOLZER, J.: Česká metoda reflexe totalitarismu, s. 95 n. (viz pozn. 10).

lace. Empiricky však lze patrně ve střeoevropském kontextu doložit vazbu mezi úspěchem autoritativních modelů ve třicátých letech minulého století a odporem většinových částí příslušných společností vůči nástupu komunistického panství na konci let čtyřicátých.

Hypotéz o příčinách rozdílných osudů střeoevropských soustav je v daném ohledu přirozeně více. Mezi ty vlivné patří především sociologické postřehy upozorňující na odlišnou dynamiku modernizačních procesů a tomu odpovídající jednak rozdílně stratifikovanou skladbu střeoevropských společností, jednak pestrou škálu podob vazby mezi elitami a masami; intelektuálů ochotných podporovat sovětský model, trpících imanentní potřebou vést společnost a inklinujících k řízenému a vnitřně uzavřenému systému však vyprodukovaly všechny tyto společnosti dostatek... Opo- menout bychom neměli ani historiografickou reflexi modelů vzniku státu či psychosociologické teze o odlišných mentalitách střeoevropských komunit.

Pokud se však zaměříme na české/československé reálie, nezbyvá nežli přiznat, že tuzemský totalitní komunistický systém úspěšně naplnil soudobá systémová i mentální očekávání. Mimo jiné se zhostil povinnosti (ve smyslu existenční podmínky) nabídnout jasnou definici minulosti i budoucnosti. Ba co víc, tato definice byla komplementární k převažujícímu náhledu i hodnotovému zázemí české společnosti. V této souvislosti nelze nepřipomenout: pokud se v roce 1918 zdařila dokonalá negace rakouského modelu²⁰ ve smyslu přesvědčení, že je nutno jej opustit jako neschopný a nelegitimní, není důvodu k údivu, že česká společnost akceptovala další zásadní politický obrat v roce 1948.

Následná totalitní éra přinesla většinu klasických znaků, počínaje zmatením pojmů a novým jazykem přes útlak vrstev nepřátelských režimu či politické procesy, nu a později po pokrytecké překvapení z odhalování různých „kultů“ či vlny rehabilitací. Friedrichův a Brzezinského klasický katalog základních rysů totalitního režimu²¹ přirozeně byl, navíc často oprávněně, kritizován v řadě svých bodů. Nadále však poskytuje víceméně spolehlivé vodítko pro orientaci, o co jde příslušným elitám v jejich totalitní praxi a jaké nástroje k naplnění svých cílů používají. Subtilnější rozbor by tudíž mohl následně směřovat k jednotlivým aspektům fungování českého totalitního režimu, respektive k jeho postupným proměnám.

V již naznačené srovnávací rovině se ovšem jeví jako stejně pozoruhodné odhalování dalších odlišností vývoje českého/československého od reálií polských či maďarských. Jako příklad mohou sloužit rozdíly ve vnímání roku 1956 a soudobých událostí v sousedních zemích anebo fenomén „pražského jara“ a celkového československého reformního procesu v druhé polovině šedesátých let, který

20 Tím nemám na mysli technickou stránku soudobé změny, nýbrž vnější vnímání tohoto procesu.

21 FRIEDRICH, Carl Joachim – BRZEZINSKI, Zbigniew: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1956.

byl pravděpodobně nejčitelnější vývojovou odlišností. Zakládal se na představě o možnosti obrody komunistického modelu, která byla uvěřitelná jen za jistých předpokladů. Není přitom důvod zpochybňovat soudobou demokratizaci společenského života, ta ovšem nespočívala ani tak v narůstající reprezentaci postojů a zájmů jednotlivých sociálních kategorií, jako byla (a podivuhodně nadále je) spíše odrazem uspokojení nemalé části soudobých českých elit, v rozhodující míře těch kulturních, jednak z prostoru, kterého se jim dostávalo, jednak z naplnění teze o přirozené progresivitě českého národa.²² Z hlediska fungování politického systému ovšem doktrína socialismu s lidskou tváří představovala vizi, která s ohledem na zájmy a strategie tehdejších reálných aktérů, včetně reformního křídla v KSČ, postrádala perspektivu.

Následná „normalizační“ fáze nevybočila z rámce, pro který linzovská terminologie navrhla název „posttotalitarismus“. Tato poznámka ovšem nemá znamenat plný soulad českých/československých reálií se soudobými procesy v sousedních zemích. Otevřený odklon komunistických elit od permanentní státní ingerence do všech relevantních sociálních struktur a přechod k podpoře občanské lhostejnosti a pasivity nevyprodukovaly v českých poměrech ani relevantní celospolečenský odpor (jako v Polsku), ani záměrnější ústupovou strategii držitelů moci (jako v Maďarsku). Situaci navíc znepřehledňovala nečitelná struktura viníků a obětí, vzniklá přechodem některých „osmašedesátníků“ do opozice proti „normalizační“ realitě.²³ Pád komunistického režimu v Československu v listopadu 1989 tudíž nese gloriolu – v českých/československých novodobých dějinách nikoli poprvé – náhlého zvratu, postrádajícího ovšem navenek systémovou logiku i vnitřní srozumitelnost. Bylo zcela namístě (a s odstupem těž znepokojivé) se ptát: *proč tak snadno...*²⁴

V tomto textu mi nešlo o žádná hypotetická *kdyby*. Výzvu Miloše Havelky jsem pojnal jako příležitost k analýze problému, který – ač nabit emocemi a privátními prepozicemi – je dle mého soudu možno posuzovat strážlivě a nepředpojatě. Onen problém se ovšem v mých očích netýká pochyb, zda česká politika vůbec éru totalitarismu zažila, nýbrž vysvětlení, proč se v ní tato éra tak „zdařile“ prosadila, proč se na ni vesměs nevzpomíná až tak ve zlém a jaké byly její systémové, respektive hodnotové předpoklady. Jistě, bylo by možno si představit řadu jiných variant politického vývoje v české kotlině; každá z nich by měla své přednosti, ale přirozeně

22 Ta je přitom údajně neustále blokována nějakou tajemnou silou, znemožňující českému národu poklidný, nikým nerušený vývoj. České země zde vystupují jako ztělesnění historické naděje, ostrov přirozeného demokraticismu, permanentně „drcený“ mlýnskými kameny, dříve Německa a poté Východu.

23 Tato situace odrážela stav, v němž se někdejší aktéři, ba aktivní účastníci nástupu komunistické moci z let 40. zapojili v druhé polovině 60. let do reformního procesu, spojili s ním své naděje, a tudíž se po roce 1968 ocitli v pro ně nové roli oběti.

24 Srv. MOŽNÝ, Ivo: *Proč tak snadno*. Praha, SLON 1991.

také svá negativa. Jako sociální vědec nicméně postrádám nástroje, které by mi umožnily empiricky obhájit jakýkoli příklon k některé z nich, jakoukoli jejich hierarchizaci. A jsem přesvědčen, že by bylo na škodu věci zpochybnit váhu v tomto textu zformulovaných tezí tím, že bych kupříkladu neodolal pokušení některou z oněch variant doporučit. Proto tak nečiním, jakkoli je onen svod nemalý. Základní otázce se ovšem prostě nevyhneme: jak zformulovat a učinit srozumitelnou zkušenost české společnosti s totalitarismem?

Moderní česká politika má své tradice. Nemůže je nemít. Právě jejich překonávání na jedné straně a paralelní znovupotvrzování na straně druhé představuje její podstatu, dodává jí nutnou dynamiku. Její integrální součástí, tedy onou tradicí, je přitom nesporně i zkušenost s totalitarismem. Jistě lze vyslovovat teze o škodlivosti určitých tradic a věřit v naši schopnost některé z nich odstraňovat, zbavit se jich, uniknout jim.²⁵ Jiné varianty vývoje by však pouze logicky generovaly jiné problémy.

V návaznosti na to, co bylo řečeno, skončeme realisticky. V českém sociovědním diskurzu dosud není samozřejmé vnímat totalitarismus, v našich podmínkách pak především komunismus, jako relevantní historickou danost, mající své příčiny a předpoklady, nu a pochopitelně i následky; často se spíše setkáme s uklidňujícími tezí o anomálii. Stejně tak není ani zvykem vést debatu o možných perspektivách totalitarismu. Tento námět přitom navazuje na problém, proč se totalitarismus v českých zemích uchytil tak úspěšně. Aktuální, od skutečnosti nikterak odtržená otázka pak zní: prosadí se v české politice znovu totalitarismus, v nějaké nové, „lepší“, dokonalejší, modernější podobě?

Možná bude nyní působit překvapivě, jestliže se nesnažíme lpět na žádné definici. Problém ale prostě nespočívá v tom, zda se bude jednat o *onen* totalitarismus, jak jsme si zvykli jej chápat. Nové formy nesvobody nemusí nutně odpovídat námi aktuálně víceméně akceptovaným konceptům. Bez obtíží je totiž možno přikývnout historikům, že žádná „fixní“ forma totalitarismu neexistuje, že se jedná vždy o v realitě jedinečné, neopakující se modely, jež vznikají a zanikají ve specifických konstelacích a prosazují se s jinými aktéry a s jinými strategiemi. Role politické vědy by mohla či měla spočívat v identifikaci modelů, ve kterých budou mít nositelé totalitních tradic co možná nejmenší šance na úspěch.

Na tomto tématu, představujícím legitimní badatelskou výzvu, by se mohli sejít a shodnout nejen historici a politologové. Aktuální a naléhavý požadavek uvědomit si stereotypy a mýty, jež kolem jednotlivých momentů moderní české historie již dávno (či naopak nedávno) vznikly, etablovaly se, žijí vlastním životem, a jež navíc nezřídka žijí i sociální vědci, tak koresponduje s nadčasovou maximou hledání pravdy.

25 Typickým příkladem může být dnešní naděje v útěk od konceptu národa a národního státu do „Evropy“.

O užitečnosti a neprospěchu pojmu totalitarismu při zpětném pohledu na starší koncepty

Bedřich Loewenstein

Užití historicko-politických pojmů se nedá zpravidla oddělovat od subjektivních postojů a hodnotících soudů; mnohé z nich jsou původně pojmy *bojové*, jak už konstatoval Carl Schmitt, a až dodatečně se v historických diskurzích zobjektivizovaly. Zde nejde o to v platónské tradici „substancialisticky“ zjistit, co je v tom či onom pojmu obsaženo, ale do jaké míry se určitým způsobem definovaný termín empiricky osvědčil, popřípadě v jakém významu jej jednotliví autoři užívali.

Přesto není chybou tvrdit, že historikův jazyk vždy ukazuje i zpátky na vypravěče, protože lze z užití určitého slovníku usuzovat na jeho intence a poznávací zájmy – až po známý Mefistův sarkasmus: „Co duchem časů zve, je přec jen pánů samých duch.“ Nechci tu samozřejmě zkoumat ducha Miloše Havelky, či dokonce jeho mimovědecké intence, a předpokládám, že chce především historikům, rezistentním vůči teorii, dát k dispozici plody své učenosti coby nástroje hlubšího poznání: *nerozumíme* namnoze tomu, co se domníváme vědět, a sebestilnější studium archivů zůstává neplodné bez kritického dotazování „materiálu“ a bez přesazného pojmového aparátu; z individuálního předběžného vědomí a z osobních idiosynkrazí vznikají poznávací šance – stejně jako slepé uličky (takže může být legitimní i „historikova skepse“ vůči politicky instrumentalizovaným, spekulativním či moralizujícím pojmům, *nota bene* je-li vyslovena na konci bohatého pojmově-historického přehledu).¹

1 Viz SVÁTEK, František: Koncept totalitarismu a historikova skepse: Poznámky o politické a historiografické diskusi. In: JECH, Karel (ed.): *Stránkami soudobých dějin: Sborník k 65. na-*

V dalším budu reagovat jen na několik bodů Havelkova textu.

1) Tvrzení, podle něž hlavní spisy a teze diskurzu o totalitarismu byly v Československu namnoze známé, ale nenalezly až do sedmdesátých let uplatnění v vlastních rozpravách a úvahách, jistě odpovídá skutečnosti, vyžaduje však komentáře. Od května 1945 do února 1948, před ustavením ideologického monopolu, bylo v zásadě možné užívat termín „totalitarismus“. Pokud ve veřejných debatách zazníval, tak většinou v podobě odvozeného adjektiva „totalitní“, v náznaku i srovnávání obou historických forem totalitarismu. S ohledem na vítězný Sovětský svaz (a bez vypracovaného pojmu totalitarismu) to však bylo vcelku zřídkačným jevem. Benešova směrodatná kniha z doby války *Demokracie dnes a zítra* například rozlišuje pojmy „autoritarismus“ a „totalitarismus“, tenduje však k tomu druhý z nich vztahovat pouze na fašistické režimy, zatímco v jeho pojetí autoritativní Sovětský svaz se údajně nachází ve fázi demokratické proměny.²

Benešova *wishful thinking*, jeho nedostatek pojmové přesnosti a otevřenosti, ostatně sdílely četné soudobé překlady do češtiny: jmenuji namátkou mnoho diskutovanou knihu Emeryho Revese *Anatomie míru*,³ která se spokojuje s tím, že perspektivně, tedy z pohledu pokaždé jedné ze tří velkých dobových alternativ, poukazuje na podobnost obou ostatních: z pohledu Západu tedy na analogii fašismu a komunismu, z komunistické perspektivy na příbuznost fašismu a buržoazního liberalismu a podobně. Revesovi zde nejde tolik o realitu jako o překonání ideologického vidění. Rovněž relativizující je válečný spis amerického teologa Reinholda Niebuhra *Synové světla a synové tmy*, česky vydaný s doslovem Josefa Lukla Hromádky.⁴ Autor proti nacistickým „synům tmy“ staví západní liberalismus a marxistický komunismus jako dva dobře míněné, avšak obdobně pomýlené projekty „synů světla“. Marxistům Niebuhr vyčítá, že zdroj zla jednostranně spojuje s *individuálním* vlastnictvím: „Vývoj ředitelské třídy v Rusku, která spojuje hospodářskou moc s mocí politickou, je historickým popřením marxistické teorie.“⁵

Mezi katolickými intelektuály byl diskutován „manifest personalismu“ Emanuela Mouniera, česky vydaný pod titulem *Místo pro člověka*.⁶ Obsahuje kritické kapitoly o občanském individualismu, fašismu a novém marxistickém člověku – s vlastním poselstvím, že úpadek liberálního zvěčnění není zastaven a překonán ani fašistickým voluntarismem, ani marxistickým kolektivismem. Jejich společným pozadím

rozeninám Karla Kaplana. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993, s. 29–60. (Je zde řeč o „antiideologické ideologii“ podle Pierra Hassnera.)

2 BENEŠ, Edvard: *Demokracie dnes a zítra*. Praha, Čin 1948, s. 81 a 231 n.

3 REVES, Emery: *Anatomie míru*. Praha, Fr. Borový 1947.

4 NIEBUHR, Reinhold: *Synové světla a synové tmy: Ospravedlnění demokracie a kritika její tradiční obrany*. Praha, Jan Laichter 1947.

5 *Tamtéž*, s. 132.

6 MOUNIER, Emanuel: *Místo pro člověka: Manifest personalismu*. Praha, Vyšehrad 1948.

je podle Mouniera popření nezávislé osobnosti, namísto níž nastupují masy lidí vykořeněných, kteří se vzdali vlastního svědomí a odpovědnosti.⁷ Masy jsou pro obě hnutí objektem drezury; konstatování levicového katolíka, že i marxistická diktatura koneckonců setrvává v rámci buržoazních hodnot,⁸ není přitom pozitivní výpovědí.

I výrazněji politické, za války sepsané úvahy teoretika britské Labour Party Harolda Laskiho *Úvahy o revoluci naší doby*⁹ věnují ruské revoluci a nacismu po jedné kapitole. Autorův obraz ruské revoluce není nekritický, když například píše: „Uctívání Stalina se stalo skutečným náboženstvím, přičemž Politbureau funguje jako univerzita pro kardinály a tajná policie jako inkvizitor bolševického papeže.“¹⁰ Kniha je však psána s velkým porozuměním, i proto, že autor vychází z vyhlídky na pokračování blahodárného spojení se Sovětským svazem. Srovnávání tak vede Laskiho od bolševiků nikoli k fašismu, nýbrž k idealismu samolibých, nesnášenlivých puritánů 17. století. Britskému teoretikovi neunikl ani kult Hitlera,¹¹ nacistický režim však pochopil pouze jako dobovací militarismus bez pozitivních zásad, takže se nenabízí komparace obou systémů, natož společný pojem totalitarismu.

Tento termín sice známe nejpozději od roku 1926, ale až o desetiletí později – většinou díky narůstajícímu proudu „renegátské“ literatury typu Borise Souvarina, Arthura Koestlera nebo Ignazia Siloneho – nabývala identifikace „hnědého“ a „rudého“ fašismu pevnější podoby. Tyto spisy jistě neušly pozornosti jednotlivých „trockistických“ intelektuálů v okruhu kolem Karla Teigeho, Josefa Guttmanna, Závaše Kalandry, Stanislava Budína a Mileny Jesenské, vesměs se ale podrobovali fatální disjunktivní logice (buď Stalin, anebo Hitler).¹² Navíc často podléhali dojmům, že podobná svědectví bývalých komunistických soupeřů nejsou dostatečně seriózní; později k tomu ještě přispělo, že někteří z uprchlíků před nacismem, kteří našli azyl v Sovětském svazu a po uzavření německo-sovětské smlouvy byli Stalinem vydáni gestapu, na jeho příkaz sepsali zprávy o sibiřských lágrech a věznicích tajné policie, jichž po útoku na SSSR zneužila německá propaganda.¹³

7 *Tamtéž*, s. 43.

8 *Tamtéž*, s. 58 n.

9 LASKI, Harold: *Úvahy o revoluci naší doby*. Praha, Václav Petr 1948.

10 *Tamtéž*, s. 111.

11 *Tamtéž*, s. 176.

12 Viz ROHRWASSER, Michael: Totalitarismustheorie und Renegatenliteratur. In: SÖLLNER, Alfons – WALKENHAUS, Ralf – WIELAND, Karin (ed.): *Totalitarismus: Eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts*. Berlin, Akademie 1997, s. 105–116, zde s. 109; WIELAND, Karin: Totalitarismus als Rache (Ruth Fischer). In: *Tamtéž*, s. 117–138; FURET, François: *Das Ende der Illusion: Der Kommunismus im 20. Jahrhundert*. München, Piper 1996, s. 166 n. a 209 nn. (ve slovenském překladu: *Minulosť jednej ilúzie: Esej o idej komunizmu v 20. storočí*. Bratislava, Agora 2000).

13 Nejznámější zpráva toho druhu vyšla ovšem až roku 1949 z pera přítelkyně Mileny Jesenské: BUBER-NEUMANN, Margarete: *Als Gefangene bei Stalin und Hitler*. München, Verlag der Zwölf

Náběhy k teorii totalitarismu vycházely i z katolické tradice, například od Waldemara Guriana, který kromě knihy o bolševismu (1931) napsal řadu dalších studií, v neposlední řadě o německé pravici (1932).¹⁴ Ruskožidovský konvertita ve svém pojetí totalitarismu (i když ho tak zde ještě nenazýval) vychází z radikální kritiky moderny coby sekularizované masové společnosti a ze sklonu k sebezbožnění člověka; někdejší přítel Carla Schmitta však zná i *výjimečný stav* jako normu moderních diktatur a ztrátu autonomie jednotlivce. Gurianovo působení se podle všeho omezovalo na katolické antiliberální prostředí a v poválečném Československu se už prakticky nemohlo uplatnit.

Použitelný analytický pojem totalitarismu mezitím vznikl v kruzích německé emigrace ve Spojených státech, také jako systematizující srovnávací přístup. Jmenuji zde jen *Permanentní revoluci* Sigmunda Neumanna,¹⁵ která v Československu s velkou pravděpodobností zůstala neznámá a po spojenectví s Moskvou se i na Západě stala politicky nekorektní. Německý emigrant, žák Hanse Freyera, zde charakterizuje tři typy diktatur jako charizmaticky nabitě „polemické režimy“, jako *crisis governments* na bázi amorfních mas v čele s vůdcem, který agresivního kolektivního ducha stupňuje na *quasi religious missionarism*. Všechny vycházejí z ražby světové války a samy směřují k nové totální válce.

V českých protikomunistických polemikách po květnu 1945 se uplatňovalo spíše jen rétorické pojetí totalitarismu, když jednotliví novináři situovali současné komunistické praktiky do blízkosti dobře známých jevů z doby protektorátu – koncentračních táborů, „glajchšaltování“, masové demagogie, „gestapismu“, potlačování nepohodlné kritiky a podobně.¹⁶ Difamující obvinění z totalitarismu, popřípadě fa-

1949. Větší publicitu si však získávala svědectví jiného druhu, s nimiž přicházeli začasťe západní levicovní intelektuálové, jako např. George B. Shaw: „V Rusku jsem viděl lidumilně vedenou trestaneckou osadu, jež se rozvíjela v kvetoucí průmyslové středisko, protože trestanci raději zůstávali na místě i po odpykání svého trestu.“ (SHAW, George Bernard: *Politika pro každého*. Praha, Práce 1947, s. 405.)

14 GURIAN, Waldemar: *Der Bolschewismus: Einführung in Geschichte und Lehre*. Freiburg/B., Herder 1931; GERHART, Walter [= TÝŽ]: *Um des Reiches Zukunft: Nationals Wiedergeburt oder Politische Reaktion?* Freiburg/B., Herder 1932; viz k tomu HÜRTEN, Heinz: *Modernitätskritik und Totalitarismustheorie im Frühwerk W. Gurians*. In: SÖLLNER, A. – WALKENHAUS, R. – WIELAND, K. (ed.): *Totalitarismus*, s. 25–34 (viz pozn. 12).

15 NEUMANN, Sigmund: *Permanent Revolution: The Total State in the World at War*. New York, Harper 1942.

16 Tak např. temperamentní, už roku 1946 umlčená publicistka Helena Koželuhová napsala 14.10.1945 do *Lidové demokracie*, že svobodný tisk je „skoro jediným důkazem, že už nejsme v totalitním státě“ (KOŽELUHOVÁ, Helena: Ještě jednou o té diskusi In: DRÁPALA, Milan (ed.): *Na ztracené vartě Západu: Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*. Praha, Prostor 2000, s. 118–120, zde s. 120). „Vliv Německa“ lze podle ní „jasně vidět na určitých vrstvách u nás, jež s takovou vervou odsuzují každou kritiku a chtějí shodně s nacistickým názorem tvrdit, že je správné jen chválit a rozplývat se v nadšení. (...) Těch několik totalistických

šismu, samozřejmě mělo zpochybnit komunistický nárok být jedinou alternativou nacismu; naopak komunistická publicistika nešetřila výtkami na adresu svých kritiků, že voláním po občanských právech a právním státě jen chtějí chránit nacisty a kolaboranty, neusilují-li rovnou o „nový Mnichov“.¹⁷

2) V publicistických potyčkách poválečných let kromě užívání „fašistických“ metod zaznívalo i další téma zmíněné Milošem Havelkou – demoralizace české společnosti v důsledku rozbití republiky, jejích struktur, jistot a hodnotových představ. Mluvílo se však především o mentalitách a morálce, o zlhostejnosti, cynismu, politické apatii; po porážce v únoru 1948 pak také o „kapitulantství“, které se vyvinulo v takřka masochistické *basso continuo* protibenešovské kritiky v exilové a disidentické literatuře.

Intelektuální revue *Skutečnost*, kterou vydávali mladí čeští a slovenští uprchlíci původně v Ženevě, se nicméně nespokojovala s kritikou benešovských nacionálních a slovanských iluzí („slavjanoběsnění“),¹⁸ poválečné „demokracie na odvolání“ nebo sociálních a mravních následků nuceného vysídlení Němců – pasti, která Československo musela na nedohlednou dobu vázat na stalinské Rusko – a pouštěla se do nekompromisního zpytování mentálních předpokladů neblahého národního vývoje. Už nacistický teror a válka národ zesurověly a roznítily touhu po odplatě: neodolali jsme pokušení stát se žalárníky a nacvičili poúnorové metody.¹⁹ Únor 1948 jako by byl „pouhým článkem v řetězu duchovního a mravního sestupu naše-

terroristů nemůže nikoho zastrašit.“ (TÁŽ: Ubozí hrdinové. In: *Tamtéž*, s. 121–123; původně vyšlo 14.11.1945 v *Lidové demokracii*.) Pojem „gestapismus“ opakovaně používal Pavel Tigríd, např. v *Lidové demokracii* 22.5.1946 nebo 16.3.1947 (TIGRID, Pavel: Abychom opravdu věrni zůstali... In: *Tamtéž*, s. 207–210; TÝŽ: Od Zlatého pobřeží až po Bílínu. In: *Tamtéž*, s. 232–235). O pokročilém stupni zglajchšaltování psal Tigríd také v *Obzorech* 31.8.1946 (TÝŽ: Je u nás svoboda tisku? In: *Tamtéž*, s. 221–223). Obdobně Jan Kolár (pod pseudonymem Marius) napsal do *Obzorů* 13.7.1946: „Je až nepochopitelné, jak důkladně dokázala sedmiletá okupace našemu národu vnútit úctu k moci a strach z jejích prostředků...“ (KOLÁR, Jan: Československá demokracie v krizi? In: *Tamtéž*, s. 301–306, zde s. 305.) Podobně se vyjádřil v *Lidové demokracii* 5.3.1947 (TÝŽ: Co jest naciismus. In: *Tamtéž*, s. 307–310). Luděk Forman v *Nových průdech* z 11.5.1947 shledával „modloslužebníky a byzantince“ při práci a za nimi „čertovo kopyto usměrnění“ (FORMAN, Luděk: Demokracie bez kontroly? In: *Tamtéž*, s. 371–374, zde s. 373). Katolický publicista Ladislav Jehlička v týdeníku *Vývoj* 7.5.1947 poukázal na „duchovní vzduchoprázdnotu“, která vznikla nekulturním cizím panstvím a kterou komunisté naplňují svou revoluční psychózou (JEHLIČKA, Ladislav: Dvě revoluce. In: *Tamtéž*, s. 488–490).

17 Viz BRENNER, Christiane: *Zwischen Ost und West: Tschechische politische Diskurse 1945–1948*. München, R. Oldenbourg 2009, s. 5, 20 n. ad.

18 ALBERT [DITTRICH, Zdeněk]: K problému česko-německému. In: PREČAN, Vilém (ed.): *Hluboká stopa: Nezávislá revue Skutečnost 1949–1953*. Praha, Československé dokumentační středisko 2008, s. 158 (původně článek vyšel ve *Skutečnosti* v prosinci 1949).

19 *Tamtéž*, s. 158–163.

ho národa“.²⁰ Ba suverénní národní stát se ve světle zkušeností od roku 1938 („od Mnichova k Jaltě“) zdá být přímo bludnou cestou. „Niet demokratického nacionalizmu,“ rezultoval Karol Belák jednoznačně.²¹ A „nejsme udělání z látky, z které se dělají klasičtí hrdinové“;²² navíc od Mnichova se zdá, že zmizela všechna důvěra v právo, každá úcta k lidské důstojnosti a nabývá převahy přesvědčení, že se idealismus „nerentuje“. V článcích *Skutečnosti* nechybí ani kritika tradičního českého stranictví coby rozdělování prebend,²³ ani deficitů současné, i zevnitř ohrožené západní demokracie.²⁴ Pojem totalitarismu zde běžně slouží hlavně k označení sovětské reality.²⁵

Výše zmíněný hyperkritický typ reflexe reprezentuje kupříkladu *Česká citadela* Oswalda Kostrby-Skalického (publikovaná pod pseudonymem Christian Willars), která svým místy bezuzdným útokem překračuje Mnichov a Beneše a bere si na mušku chybějící substanci českých politických elit, jejich historicky podmíněnou nedostatečnou úroveň i katastrofální důsledky jejich selhání.²⁶ Autor jejich nedosti vyvinutou liberální politickou kulturu odvozuje z primárně etnického chápání politiky, jakož i ze skutečnosti, že republika nebyla vybojována vlastní silou; mohl

20 [SUDA, Zdeněk:] Je to horší, než si myslíte! In: *Tamtéž*, s. 49 (článek vyšel v březnu 1949 jako úvodník 1. čísla *Skutečnosti*).

21 BELÁK, Karol: Na prahu demokratickej suverenity. In: *Tamtéž*, s. 498 (článek vyšel ve dvojčísle z října a listopadu 1950).

22 HRUBÝ, Antonín: Rozhovor s Karlem Čapkem. In: *Tamtéž*, s. 584 (článek vyšel ve dvojčísle z listopadu a prosince 1951).

23 Viz např. ALBERT [DITTRICH, Zdeněk]: Strany, jaké jsou a jaké by neměly být. In: *Tamtéž*, s. 279–284 (článek vyšel v září 1949).

24 Viz BELÁK, Karol: Demokracia bojujúca. In: *Tamtéž*, s. 477–481 (článek vyšel v únoru 1950); TÝŽ: Na prahu demokratickej suverenity (viz pozn. 21).

25 Skutečnost, že někdo byl proti jednomu totalitnímu systému (nacistickému), nelegitimuje ztotožnění s druhým z nich (viz TÝŽ: Tým, čo sa „nemýlili“. In: *Tamtéž*, s. 538–540; článek vyšel ve dvojčísle z ledna a února 1953). Obě soustavy jsou ostatně stejně protipokrokové (viz L. M.: [SUDA, Zdeněk:] O demokracii obsahovou. In: *Tamtéž*, s. 476 n.; článek vyšel v lednu 1950). A jak se ukázalo, socialismus je slučitelný s různými politickými režimy včetně totalitních (ČERYCH, Ladislav: Pravolevý mýtus. In: *Tamtéž*, s. 503–506; článek vyšel ve dvojčísle z října a listopadu 1950). K tématu „fachidiotismu“ a zneužití vědy v obou režimech viz MATĚJKA, Ladislav: Je nemravná věda vědou nevědeckou? In: *Tamtéž*, s. 529–532 (článek vyšel v únoru 1952).

26 WILLARS, Christian [KOSTRBA-SKALICKÝ, Oswald]: *Die böhmische Zitadelle: CSR – Schicksale einer Staatsidee*. Wien – München, Herold 1965, s. 266 n., 292, 304 n., 328, 335 ad. K podobným typům úvah viz TIGRID, Pavel: Jací jsme, když je zle. In: *Svědectví*, roč. 12, č. 46 (1973), s. 303–320, zde 304 n., 311 a 317; MASTNÝ, Vojtech: Tradition, Continuity and Discontinuity in Recent Czechoslovak History. In: LOBKOWICZ, Nikolaus – PRINZ, Friedrich (ed.): *Die Tschechoslowakei 1945 bis 1970*. München – Wien, R. Oldenbourg 1978, s. 81 nn.; SLÁDEČEK, J. [PITHART, Petr]: *Osmašedesátý*. Kolín/R., Index 1980, s. 137 nn. (Praha, Rozmluvy 1990, s. 137 nn.).

však uvést i „vnitrorakouskou“ ražbu české politiky, která sice znala divadelní hromy, nikoli však poslední vážnost existenčních mezních situací. Taktizováním byla „česká citadela“ v letech 1943 až 1945 zvenčí podemleta, čímž se sice zachránilo tělo národa, avšak „na úkor jeho duše“. Opět jen darovaná svoboda byla znovu nedůstojně prohrána.

Emocionální kritika a její spíše impresionistické nálepky přirozeně vyžadují empirické rozpracování a ilustraci, zejména pak mikrosociologickou analýzu jako doplněk. Antiintelektualismus, antiparlamentarismus a xenofobní nacionalismus, volání po očistě a „pevné ruce“ nebyly jen záležitostí několika tisíc českých fašistů, ale ovládaly pomnichovskou scénu;²⁷ další postoje, jako ústup z veřejného prostoru či uvyknutí pseudopolitickým fasádám „jako by“, byly hromadně nacvičovány za německé okupace. Do jaké míry lze mentální proměny po roce 1938 spolu s Havelkou odvozovat už od populačních a majetkových přesunů, by jistě stálo za prozkoumáním; rozhodující rámec tvořila každodenní právní nejistota a politická deziluze.²⁸ V širších vrstvách se také radikalizovala starší česká distance vůči státu (jako věci „těch tam nahoře“), která umožňovala plynulé přechody k autoritářským podobám vlády (byť bez skutečné autority). Jednalo se však spíše o návrat ke starším formám poddanského chování nežli o totalitární mobilizaci ve vlastním slova smyslu, která – narozdíl od absolutismu – vždy vyžaduje aktivní element fanatické „politické religiozity“.²⁹

U hlavních znaků totalitarismu, jak je navrhoval zvláště Carl Joachim Friedrich (jediná ideologie, jediná masová strana, teroristická politická policie, monopol zpravodajství a zbraní, centrálně řízené hospodářství), ať jsou jakkoli výstižné, zůstávají podle mého názoru nejméně dva nedostatečně osvětlené body. Zaprvé je to historický, genetický aspekt, tj. kontingentní vznik režimu a jeho případné další proměny; zadruhé moment subjektivního zprostředkování, charismatický aspekt vlády,

27 Viz RATAJ, Jan: *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky 1938–1939*. Praha, Karolinum 1997, s. 93 n. a 119 nn.; SLÁDEK, Zdeněk: Vliv nacistické nadvlády na politický vývoj v Čechách a na Moravě. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 4–5 (1994), s. 532–536. Karel Čapek v prvorepublikové *Přítomnosti* (17.1.1934) pranýřoval „strašnou směs troubovství a násilnosti“, která ohrožuje Evropu zbarbarizováním; prvním je vinen intelekt, který své prvorozenství prodává za mísu čočovice (ČAPEK, Karel: *Vzpouza davů*. In: TÝŽ: *O demokracii, novinách a českých poměrech: Výbor z publicistických prací*. Praha, Academia 2003, s. 175).

28 Viz BRENNEROVÁ, Christiane: Cesta k únoru 1948: Teze k výzkumu soudobých dějin. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 3, č. 2 (2006), s. 215–230, zde s. 220 n. Autorka zde píše o vynucených procesech sociální a politické nivelizace a o průmyslové koncentraci za německé okupace, na které navázala transformace po květnu 1945, nebo o konvergenci pravicové a levicové kritiky liberalismu. Analogicky o Polsku na cestě do komunistického režimu píše Czesław Miłosz v knize *Ztročený duch* (Praha, Torst 1992).

29 Viz úvod ke sborníku: HILDEBRAND, Klaus (ed.): *Zwischen Politik und Religion: Studien zur Entstehung, Existenz und Wirkung des Totalitarismus*. München, R. Oldenbourg 2003.

nutnost neustálého entuziasmu, do něhož je obyvatelstvo uváděno kultem vůdce a hrdinů, sebeopojováním ze zdánlivého vlastnictví výlučné pravdy, svého druhu sakrálním jazykem a dalšími prvky náhražkového náboženství. „Totalitární systémy jsou upevňovány v nitru svých subjektů. (...) Pouhé souputnictví nestačí.“³⁰

Funkcí těchto základních kamenů totalitarismu je vyřadit další zdroje udílení smyslu, upevnit pospolitost, získat loajalitu a oddanost; a zdá se mi funkčně málo významné rozlišovat, zda režim instrumentalizuje „potulné“ politicko-religiózní prvky nebo je *de facto* nahrazuje rozvinutím autentických, typických náboženských rysů, které zprostředkovávají poslední hodnoty, platné i za hranicemi politické moci.³¹ Lidé jak známo i dříve, podle vzoru nábožensky legitimované tradiční monarchie, obklopovali prvotně světské záležitosti – Francouzskou revoluci, hnutí za národní nezávislost nebo za dělnická práva – náboženskými rituály a symboly. Galerie hrdinů a mučedníků, posvátná vyprávění o kolektivním nebo exemplárním utrpení jednotlivce, diabolizovaných nepřátelích a zrádcích, očekávání přicházející spásy, společné obřady, mýty, posvátná místa a podobně – to vše skovává oslovené, dává jejich společné věci vyšší důstojnost, vylučuje loajality jiného druhu: nelze sloužit Bohu a zároveň mamonu. Sekularizovaná společnost nadále vyžaduje náhražkově náboženské pojivo a placebo (*Murti-Bing* Czesława Miłosze) často na nějaký čas úspěšně vyplní vakuum smyslu, takže se přinejmenším posílí vědomí pospolitosti. Politické náboženství, právě v soutěži s tradičními církvemi, přebírá prvky *fascinosum et tremendum*.³²

30 LÜBBE, Hermann: Die Historizität des Totalitarismus: George Orwell's Evidenz. In: MAIER, Hans (ed.): *Totalitarismus und Politische Religionen: Konzepte des Diktaturvergleichs*, sv. 1. Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh 1966, s. 285–290, zde s. 288. Friedrich sice připouští, že totalitární systémy vznikají v průběhu rozmanitých krizových situací a místo rozumu užívají „magického zaklínání“, avšak „v totalitární ideologii se normativní rovina ztrácí ve faktičnu“ (FRIEDRICH, Carl J.: *Totalitäre Diktatur*. Stuttgart, Kohlhammer 1957, s. 15 n.). František Svátek poukazuje na neideologické rysy některých teroristických opatření v raných 50. letech (SVÁTEK, F.: *Koncept totalitarismu a historikova skepse*, s. 42 – viz pozn. 1). Pro dobu „normalizace“ charakterizuje Milan Šimečka oficiální jazyk jako „reč, která si ani nerobí nárok na zrozumitelnost, je to reč zretele lživá, skreslující, apologetická, smiešna ... nikto jej neverí, nikto ju nepočúva“ (KUSÝ, Miroslav – ŠIMEČKA, Milan: *Prvý rozhovor s druhou generáciou*. In: *TÝŽ: Velký Brat a Velká Sestra: O strate skutočnosti v ideológii reálneho socializmu*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 2000, s. 11–22, zde s. 21).

31 Hans J. Hockerts mluví o vztahu k čemusi vyššímu a absolutnímu, co „zviditelňuje základní řád věcí za všemi náhodami a iritacemi života“ (viz HOCKERTS, Hans J.: *War der Nationalsozialismus eine politische Religion?* In: HILDEBRAND, K.: *Zwischen Politik und Religion*, s. 45–72, zde s. 54 – viz pozn. 29). Dále viz LINZ, Juan J.: *Der religiöse Gebrauch der Politik und/oder der politische Gebrauch der Religion*. In: MAIER, H. (ed.): *Totalitarismus und Politische Religionen*, sv. 1, s. 129–154.

32 Viz LOEWENSTEIN, Bedřich: *Animal symbolicum? Historicko-antropologické úvahy*. In: *TÝŽ: My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno, Doplněk 1997, s. 99–132; MIŁOSZ, C.: *Ztročený duch* (viz pozn. 28).

Není zde místo podrobovat zkoumání Stalinovu specifickou směs teroru, administrativního násilí, ideologické a pseudonáboženské halucinace. K tomu poslednímu nesporně náleží spásodějně nabitá víra v historické poslání „předvoje“ lidstva, obsesivní, takřka manichejská představa nepřítelů, jakož i „neprůstřelná“ soustava poznatků, která dovoluje chápat komunistickou stranu jako pseudocírkevní instanci, povýšenou nad všechnu kontingenci.³³ Vytváří se uzavřený, spřísaný elitní svazek („lidé zvláštního ražení“), s domněle neomylným speciálním věděním, posilovaný ceremonii, symboly a památníky, kultem mrtvých a živých vůdců, v neposlední řadě také kulturněrevoluční apoteózou „Nového člověka“, horlivým pronásledováním „kacířů“, odpadlíků od „Pravého učení“, ale i tradičního náboženství coby konkurenta.³⁴

3) Abychom se vrátili k české společnosti: byla od roku 1938 vydána totalitní výzvě ze strany dvou expanzivních velmocí a neukázala se přitom vždy imunní. Příčiny, jak víme, byly komplexní. Jedním z činitelů mohla být pokročilá *sekularizace*, která zvláště městské a industrializované obyvatelstvo do značné míry zbavovala tradičních církevních vazeb. Střízlivě racionální životní rozvrhy, které třeba přisuzovat i mentalitě početných českých „kovorolníků“, netřhnou, obecně řečeno, k extrémům, rizikům a mučednictví; i náhražkové náboženství nacionalismu zpravidla formovalo jen povrch převládajících „maloburžoazních“ životních norem. Také husitsko-masarykovská státní ideologie první republiky ovlivňovala obyvatelstvo jen vnějškově a rétoricky; katolické a nečeské vrstvy jí nebyly trvale oslovovány,

33 Viz BEYRAU, Dietrich: Das bolschewistische Projekt als Entwurf und als soziale Praxis. In: HARDTWIG, Wolfgang (ed.): *Utopie und politische Herrschaft in Europa*. München, R. Oldenbourg 2003, s. 13–39, zde s. 14 n. Autor mluví o mystickém spojení strany a proletariátu, neustálém nuceném vyznávání víry a hledání „Nového člověka“ (tamtéž, s. 22–24), o Moskvě jako „hierocentru“ a „rudé Mekce“, sakralizaci vnitřního světa a diabolizaci světa vnějšího, „habituální schizofrenii“ (tamtéž, s. 28). Ještě ponížený Alexander Dubček ve svém telegramu u příležitosti smrti Josefa Smrkovského lítostivě konstatoval: „Ani to mu nenechali, zač žil celý život – členství ve straně.“ (DUBČEK, Alexander: Abschied von Josef Smrkovský: Aus dem Kondolenzbrief an Frau Smrkovská. In: FILIP, Ota – TIGRID, Pavel (ed.): *Kontinent Sonderband Prag: Unabhängiges Forum nicht-exilierter tschechoslowakischer Schriftsteller*. Darmstadt, Kontinent Verlag 1976, s. 67.)

34 RIEGEL, Klaus-Georg: Der Marxismus-Leninismus als politische Religion. In: MAIER, Hans – SCHÄFER, Michael (ed.): *Totalitarismus und Politische Religionen: Konzepte der Diktaturvergleichs*, sv. 2. Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh 1997, s. 75–128. Proti tomuto pojetí viz HILDERMEIER, Manfred: Kommunismus und Stalinismus – „Säkularisierte Religion“ oder totalitäre Ideologie? In: HILDEBRAND, K.: *Zwischen Politik und Religion*, s. 91–112, zde s. 91 nn. a 108 nn. (viz pozn. 29). Autor považuje pojem politického náboženství, pocházející od Erika Voegelina (1938), navzdory četným pseudonáboženským rysům, za nepřesný a nespécifický na to, aby mohl vystihnout stalinismus, natož komunismus.

zatímco od roku 1945 paradoxně skýtala mnoho styčných bodů pro nacionálně-plebejsky agitující Komunistickou stranu Československa.³⁵

Teroristické rozbití a postupné „zarovnávání“ všech sfér a sociálních struktur, zahájené o tři roky později, bylo jistě provázeno „zniterněním vnější nesvobody“, masovými rituály oddanosti poslušných, zstrašených a zmatených jedinců, kultem vůdce a atmosférou ztráty skutečnosti.³⁶ Režim počátku padesátých let se však v rostoucí míře odpojoval od svých národních a historických předpokladů, od národních zájmů, ba dokonce od autentického marxismu jako své původní legitimizační základny. Vládnoucí strana, degradovaná na místodržitelství, napodobovala závazný sovětský obraz společnosti včetně jeho praxe rozpoutaného násilí a subjektivní zvrůle. Připravenost ignorovat zdravý lidský rozum a právní vědomí nabývala, alespoň ve stranickém kolektivu, orwellovských rysů: realita současnosti i minulá byla „k dispozici“ jakékoli manipulaci, oběti nestačilo jen degradovat a likvidovat, pokud možno s tím měly ještě souhlasit.³⁷

35 Viz ŠEBEK, Jaroslav: Nationalisierende Tendenzen im konfessionellen Bereich. In: ZÜCKERT, Martin – HÖLZLWIMMER Laura (ed.): *Religion in den böhmischen Ländern 1938–1948: Diktatur, Krieg und Gesellschaftswandel*. München, R. Oldenbourg 2007, s. 31–47; SCHULZE WESSEL, Martin: Vom ‘Kulturkampf’ zum Konsensprinzip: Kulturpolitische Voraussetzungen des kommunistischen Coup d’État. In: *Tamtéž*, s. 19–30; TÝŽ: Katholik und Staatsbürger? In: TÝŽ (ed.): *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938: Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*. München, R. Oldenbourg 2004, s. 179–191; LOEWENSTEIN, Bedřich: Revoluce a utopie – na dvou příkladech. In: TŮMA, Oldřich (ed.): *Historik v soudobých dějinách: Milanovi Otáhalovi k narozeninám*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2008, s. 154–164.

36 Viz MACURA, Vladimír: *Šťastný věk: Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*. Praha, Pražská imaginace 1992 (nové vydání, rozšířené o další statě: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře*. Praha, Academia 2008). Po únoru 1948 bylo zničeno na 27 milionů knih (HOLÝ, Jiří: *Česká literatura od roku 1945 do současnosti*. Praha, Český spisovatel 1996, s. 34 nn.). Výsledkem militarizace země byla mj. armáda v počtu 240 tisíc mužů (KOCIAN, Jiří: Komunistické Československo po roce 1948. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2005*. Brno, Masarykova univerzita 2005, s. 143–150, zde s. 146). V důsledku všeobecného postátnění vznikla „společnost státního zaměstnanectva“ jako „historicky ojedinělý sociální útvar“. „...státně socialistické znevolnění ... generovalo svého druhu poddanské postavení a odpovídající mentalitu, nebo aspoň dispozice k ní.“ (KŘEN, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha, Argo 2005, s. 636.)

37 „S klidem náměsíčníků šmahem ničí po celá staletí pozvolna budované a nikdy nedokončené dílo politické kultury – mechanismy omezování moci, vyrovnávání sil a právních záruk.“ (ARON, Raymond: *Opium intelektuálů*. Praha, Mladá fronta 2001, s. 170 a dále 133.) „Vítězství nezměnilo nic. Úprk vpřed pokračoval, od jedné kalamity k další. Centrum moci ‘řídilo’ společnost, s níž většinou ztratilo styk.“ (KOENEN, Gerd: *Utopie der Säuberung*. Berlin, A. Fest 1998, s. 376.) „Radikální přetěti dějinami podmíněných myšlenkových spojů a vztahů v únoru 1948 se pak projevovalo ... ztrátou schopnosti souvisle myslet...“ (PREISNER, Rio: K elementární fenomenologii poúnorové doby. In: TÝŽ: *Až na konec Česka*. Purley, Rozmluvy 1987, s. 35 a dále 163 nn.); NEUTATZ, Dietmar: Stalinismus in der Tschechoslowakei? In: BRANDES, Detlef – ANDĚL, Michal – BOJAR, Martin – LABISCH, Alfons – RUZICKA, Thomas (ed.): *Mensch und Medizin in totalitären und demokratischen Gesellschaften*. Essen, Klartext 2001, s. 101–110.

Je přirozené, že se „holistická státní konstrukce“ se svou „směsí brutality a entuziasmu“³⁸ dala udržet jen krátkodobě, za válečné hrozby a na úkor lidských i materiálních zdrojů. Po despotově smrti se přiznávají jeho „chyby“; pod bezelstně zavádějícím heslem „kritiky kultu osobnosti“ se „pozůstalí“ snaží zachránit jádro zkompromitovaného projektu. Za růžovým mlžným závojem iluzorních mocenských fantazií se znovu vynořují obrysy vlastní reality a společnosti, která je víc než „mocí hnětené těsto“.³⁹

4) Minervina sova jak známo zahazuje svůj let za soumraku, a také sebezpoznání diktátorského režimu začíná až poté, co přešly největší hrůzy: poté co byly oficiálně přiznány, se pro mnoho komunistů, a to nejen intelektuály, staly kamenem úrazu a důvodem pohoršení, pocit studu pak zřetelným motivem jejich jednání. Bylo by nerealistické vytýkat jim, že „si otevřeli kráček se zklamanou vírou“ (jak to formuloval Petr Pithart), aniž se vzdali samotné víry; že usilovali o odstranění údajných deformací nadále vyznávaného socialismu, o pouhou kritiku „degenerace moci“ a obnovení „socialistické zákonnosti“ atd.⁴⁰ Za podmínek jen polovičaté sovětské destalinizace a vlády mocenského aparátu, namočeného do politických zločinů, bylo možno očekávat leda dílčí uvolňování, nikoli však úplnou demokracii. Zděšení ze stalinské paranoie bylo jistě subjektivně brzděno snahou neohrozit samotný socialistický (recte komunistický) projekt, vrátit se k jeho domnělé humánní podstatě; dějiny však (jak si dobře uvědomuje právě Miloš Havelka) vždy dělají lidé vycházející ze své generační ražby a svých traumatických zážitků, nikoli z našeho stavu vědění.

Pro vlastní držitele moci bylo srozumitelné přinejmenším volání po funkční racionalitě selhávající mašinerie, což znamenalo vzdát se zvláště a kontraproduktivního násilí a jako další krok (s jistým zaváháním) také obnovit autonomní společenské sféry, chráněné před neodbornými zásahy: v první řadě se to týkalo hospodářství, v souvislosti s ním pak i vědy, soudnictví a kultury v užším smyslu. Tato autonomizace, stejně jako uplatnění vlastních národních zájmů uvnitř satelitní soustavy, se

38 BOYER, Christoph: Der Beitrag der Sozialgeschichte zur Erforschung kommunistischer Systeme. In: BRENNER, Christiane – HEUMOS, Peter (ed.): *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung: Tschechoslowakei, Polen, Ungarn, DDR 1948–1968*. München, R. Oldenbourg 2005, s. 13–32, zde s. 17.

39 Tamtéž, s. 24. „Jménem této ideologické jednoty ... byly pošlapávány velké historické hodnoty našich národů, které se nabízely jako přirozený základ socialistické přestavby naší společnosti.“ (PELIKÁN, Jiří (ed.): *Das unterdrückte Dossier: Bericht der Kommission des ZK der KPTSch über politische Prozesse und „Rehabilitierungen“ in der Tschechoslowakei 1949–1968*. Wien, Europa 1970, s. 299 n.)

40 Srv. tvrdou kritiku reformních komunistů u pseudonymního autora Jana Miloty (MILOTA, Jan: Dreierlei Tschechen oder: Brief an uns selbst. In: FILIP, O. – TIGRID, P. (ed.): *Kontinent Sonderband Prag*, s. 125–133 – viz pozn. 33).

jak známo dařila jen v daných mezích a nikoli všude. Přechodem od všudypřítomného teroru, iracionálního výkonu moci a pseudonáboženského sebeopájení k poměrně strážlivé politice policejně-byrokratické „systémové údržby“, vypočitatelnosti a dílčí liberalizace se pojem totalitarismu coby charakteristika poststalinistického režimu přežil.⁴¹

Také tváří v tvář neustále se diferencující průmyslové společnosti a vysokému procentu relativně dobře vyškolených techniků a kvalifikovaných dělníků bylo pochybené používat brutálních totalitních metod, které ovšem měla diktatura nadále v záloze. Kromě toho bylo nespornou skutečností, že v zemích středovýchodní Evropy, sovětizovaných až po roce 1945, navzdory úpadku (či neexistenci) liberální politické kultury se nepodařilo zcela vyhladit stopy zkušeností s občanským právním státem, jakož i užší styky s ekonomicky vyspělejším Západem, takže značná část obyvatelstva si zachovala latentní povědomí „normálnosti“ v tradici občanské společnosti. Starý mocenský aparát, znejistěný odhalením stalinských zločinů, se tak už neodvažoval vládnout otevřeně teroristickými prostředky, tím spíše že hospodářské neúspěchy se nedaly popřít, dělnictvo se vrátilo ke své strážlivé mentalitě a někdejší iluzorní představy budoucnosti narážely na obecnou skepsi.

Sovětský svaz byl od roku 1956 do značné míry odmytologizován a také minulost po částech odtabuizována; tuhý centralismus nadutého, málo kvalifikovaného aparátu byl snášen už jen s nevolí a cynismem. Zhruba od roku 1962 se ve vládnoucí straně proti dogmaticky ustrnulému aparátu prosazovalo nové vědomí, které dosahovalo dílčích úspěchů v podobě váhavých ekonomických reforem, rehabilitací, uvolňování ideologické cenzury u vědeckých a literárních děl a také prolamování kulturní izolace.⁴²

Na závěr učiním malou poznámku na okraj „ve vlastní věci“. K dobovým snahám o vypořádání s totalitní minulostí by bylo možno přiřadit souběžné, méně spektakulární výzkumy fašismu z šedesátých let, které (rovněž bez užití pojmu totalitarismu) vrcholily – a také skončily – v roce 1969 pražskou mezinárodní konferencí

41 Raymond Aron, který tíhl k zachování pojmu totalitarismu i pro brežněvovskou éru, vedle toho navrhoval termín *idéocratie militarisée*; ve většině satelitních států totiž už nemohla být o totalitarismu řeč (ARON, Raymond: *Plädoyer für ein dekadentes Europa*. Berlin, Ullstein 1978, s. 191 a 383 nn.); k tomu viz i SEUBERT, Harald: Erinnerung an den 'Engagierten Beobachter' in veränderter Zeit. In: MEIER, H. – SCHÄFER, M. (ed.): *Totalitarismus und Politische Religionen*, sv. 2, s. 311–342, zvláště s. 328 n. (viz pozn. 34); SVÁTEK, F.: Koncept totalitarismu a historikova skepse, s. 41 (viz pozn. 1).

42 Viz HEJZLAR, Zdeněk: *Reformkommunismus: Zu Geschichte der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei*. Köln/R. – Frankfurt/M., Europäische Verlagsanstalt 1976, s. 72 n., 92 n., 113 n. a 117 nn.; PELIKÁN, J.: *Das unterdrückte Dossier*, s. 36 n. a 159 n. (viz pozn. 39). S totálním vystřízlivěním vůči socialistickým perspektivám v 70. a 80. letech se začíná nenuceně – a často ovšem nekriticky – používat pojem totalitarismu v českém samizdatu.

„Fašismus a Evropa“.⁴³ Režim historické práce o fašismu zpočátku podporoval, a ovšem také propagandisticky zneužíval k účelům politickým; ve svobodnějším ovzduší se nabízela šance toto studium zvědečtit, ba obrátit jeho ostří s „revizionistickým“ cílem. (Budíž mi odpuštěno, že přitom nepřihlížím k dalšímu zkoumání, jakým byla aktualizace doby protektorátu Janem Tesařem, a zmiňuji se jen o svých vlastních raných pracích.) V programatické studii o německém antidemokratismu z roku 1965, chápané jako prolegomena k větší práci o předpokladech hitlerismu, jsem podrobil kritické analýze běžné pojetí o zvláštní historické cestě Německa stejně jako oficiální komunistickou formulku o fašismu; pozadí interpretace zde netvoří jen „Německo“ či „krize kapitalismu“, ale spíše křehká, nicméně zachovánihodná moderní *civilizace*.⁴⁴ Za asi příliš širokou škálou referované literatury historické, kulturněsociologické a filozofické cílí studie na normativní koncepci moderny, ze které by mohly být interpretovány civilizační sesuvy a „iracionální slepé uličky“ 20. století. Z tohoto nahuštěného ideového inventáře, v němž byl Stalin vždy zřetelným tichým hostem, vycházela další má zkoumání o „iracionalismu a civilizaci“, „německém válečném zážitku a iracionální kritice civilizace“, „civilizaci a jejích slepých uličkách“,⁴⁵ jakož i řada menších studií, shrnutých pod berďajevovským titulem *Středověk dvacátého století* (větší část jeho nákladu však už šla do stoupy).⁴⁶ Dvojí zahrocení těchto statí, jejich implicitní aktualita v rámci intelektuálního reformního úsilí šedesátých let, bylo nabíledni.

43 Viz *Fascism and Europe / Fašismus a Evropa*, sv. 1–2. Praha, Historický ústav ČSAV 1969 a 1970 (ústavní tisk, 289 a 267 stran). Konferenční protokol byl novým ústavním vedením v roce 1970 potlačen a dalším bádáním v podstatě ignorován. Moje tehdejší zpráva o sympoziu byla dodatečně otištěna až roku 1999 (viz LOEWENSTEIN, Bedřich: Fašismus a Evropa: Glosy k mezinárodnímu sympoziu. In: PREČAN, Vilém (ed.): *Bedřich Loewenstein: Grenzüberschreitungen oder der Vermittler / Překračování hranic aneb zprostředkovatel. Festschrift zum 70. Geburtstag eines europäischen Historikers / Jubilejní spis k 70. narozeninám evropského historika*. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1999, s. 342–351). Můj přepracovaný a rozšířený referát ze sympoza vyšel jako samostatná brožura také až roku 2003 (viz LOEWENSTEIN, Bedřich: *Civilizace a fašismus: Studie z let 1969–1971*. Praha, ÚSD AV ČR 2003).

44 TÝŽ: Zur Problematik des deutschen Antidemokratismus. In: *Historica*, č. 11. Praha, Nakladatelství ČSAV 1965, s. 121–176.

45 TÝŽ: *Irrationalismus und Zivilisation*. Braunschweig, Sonnenberg 1965 (přepracovaná a rozšířená česká verze vyšla ve *Filozofickém časopise*, roč. 14, č. 1 (1966), s. 45–60); TÝŽ: Německý válečný zážitek a iracionální kritika civilizace. In: *Československý časopis historický*, roč. 14, č. 4 (1966), s. 521–547; TÝŽ: Die Zivilisation und ihre Sackgassen. In: *Futurum: Zeitschrift für Zukunftsforschung*, roč. 1, č. 2 (1968), s. 205–224 (článek je otištěným referátem „Civilizace a její slepé uličky“ z konference o sociálních a lidských souvislostech vědecko-technické revoluce v Mariánských Lázních v dubnu 1968). Oba posledně uvedené příspěvky také vyšly německy v autorově knize *Plädoyer für die Zivilisation* (Hamburg, Hoffmann & Campe 1973).

46 TÝŽ: *Středověk dvacátého století*. Praha, Horizont 1970.

Zmiňuji-li se o těchto zapomenutých raných pracích, nemělo by to být chápáno jako daň autorské samolibosti, nýbrž jako doplněk celkového obrazu ovzduší československých šedesátých let. Termín „totalitarismus“ se v nich přirozeně neužíval, dokud byla naděje na jakžtakž snesitelnou reformu „posttotalitního autoritarismu“, analogickou k současné liberalizaci frankistické diktatury; ale i na Západě se v té době od pojmu totalitarismu upouštělo, aby prý nepřekážel uvolňování napětí. Třebaže pražské náběhy studií o fašismu zůstaly nepovšimnuty, z pohledu dnešního historického diskurzu bylo produktivní vyzdvihovat na tomto tématu iracionálně,⁴⁷ rysy pseudonáboženské a proticivilizační. Také důraz na *válku* jako otce a vzor totalitních slepých uliček 20. století se ukázal plodný, mimo jiné totiž poukazoval na obdobnost obou „sekundárních kultů“.

47 Sociolog Hans Joas označuje sběrný pojem iracionálna za analyticky bezcenný (JOAS, Hans: *Kriege und Werte: Studien zur Gewaltgeschichte des 20. Jahrhunderts*. Weilerswist, Velbrück 2000, s. 20). Používal jsem jej svého času jako protiklad racionálního, na zájmy orientovaného jednání, a ovšem jako vypovězení hodnot mírového měšťanského světa práce. S Joasovým varováním před „falešným uklidněním“, pokud jde o důsledky modernizace, bych souhlasil; nikoli však s formulí, že barbarství není protikladem, nýbrž „základním principem moderní společnosti“ (*tamtéž*, s. 32 n.).

1969–1989: chybějící pojem, či spíše nechť k porozumění?

Petr Pithart

Mýtus o tom, že v listopadu 1989 jsme „odzvónili“ totalitě, patří k těm útěšným mýtům, které zřejmě nebude snadné vyvrátit. Pokud by tomu tak bylo, znamenalo by to, že „normalizačnímu“ režimu nebylo možné nikterak čelit: totalitárnímu režimu je totiž skutečně obtížné, ne-li nemožné, jakkoli se postavit. Tento mýtus ospravedlňuje pasivitu, přizpůsobení se. Podobně útěšnou funkci plní jiný, zdá se že rovněž nevyvratitelný mýtus o tom, že v únoru 1945 při setkání vůdců vítězných mocností na Jaltě nás ti západní prodali (stejně jako v Mnichově), že si totiž se Stalinem rozdělili sféry vlivu tak, že Československo proti své vůli „spadlo“ do té sovětské. Ve skutečnosti jsme sami šli vstříc únoru 1948 nejpozději od jarní moskevské dohody obou našich exilů o tom, že skutečná opozice nebude připuštěna, že politické strany napravo od středu nebudou povoleny, že se přikročí k masivnímu zestátnování (znárodnování) a podobně.

Problémy s periodizací střídy zdejších režimů a s jejich pojmenováním nejsou tedy žabomyšími problémy politologů či historiků, posedlých „škatulkováním“, respektive systematizací pojmů. Jejich řešení, anebo také neřešení, významně ovlivňovala a olivňují praktickou politiku.

Dosavadní charakteristiky „odstraňovaného režimu“ v Československu před listopadem 1989 jsou po mém soudu zavádějící. Je to o to povážlivější, že nedávno byla dokonce jedna uzákoněna (*sic*), a to v zákoně o zřízení Ústavu pro studium totalitních režimů, totiž i s problematickým vrocením: totalitní režim byl u nás *ex lege* až do listopadu 1989. Co mělo být ústavem vyvádáno, bylo rovnou usneseno zákonem.

Z tohoto hlediska je Havelkův „pokus vidět v českém vývoji let 1938 až 1956 určitou vnitřní jednotu, ba dokonce charakterizovat jej jako totalitární periodu

moderních českých dějin¹ průkopnický, odvážný, nesporně přínosný a alespoň pro mne akceptovatelný. Jak se v této stati pokusím naznačit, přínosný nejen pro teorii, pro „pořádek v pojmech“.

Za mimořádně důležité pak zejména pokládám přehledné snesení – pokud vím poprvé v této úplnosti! – kvantitativních údajů o více či méně vynucených pohybech segmentů obyvatelstva, které dokazují, jak důkladně byla československá společnost masovými přesuny skupin lidí v geografickém i v sociálním smyslu prostoru rozbita, zbavena přirozené struktury a převrstvena, v posledku homogenizována. Přitom režim bránil v přirozené geografické i sociální migraci. Všechny tyto údaje ilustrují, jak byly u nás vytvářeny předpoklady pro to, aby společnost mohla být posléze efektivně ovládána totalitárními metodami.

Havelka z toho všeho dovozuje, že totalitární režim začíná obsazením zbytku republiky 15. března 1939 a končí v roce 1956. K potvrzení platnosti vývodů z jeho „pokusu“ je však třeba učinit víc pro poznání a pojmenování těch forem ovládnutí společnosti, které „totalitární periodě“ předcházely, a zejména těch, které po ní následovaly. Odůvodnit pro určitou dobu užití právě toho adjektiva, které navrhuje, vyžaduje totiž podle mého názoru odlišit je co možná přesvědčivě od adjektiv charakterizujících režimy nejen před totalitárními dekadami, ale i po nich. Nepochybně jak v prvním, tak i ve druhém případě šlo o režimy represivní, avšak povahu a míru jejich represivnosti nedokážeme podle mého zatím výstižně a konsenzuálně pojmenovat a odlišit je tak od režimu totalitárního.

Adjektivum „totalitární“ bude zkrátka nesporným pojmenováním onoho období, bude-li co možná přesvědčivě odlišeno od jiných nedemokratických, avšak ještě nebo již netotalitárních režimů. Havelka označuje „druhou republiku“ (od Mnichova na konci září 1938 do německé okupace 15. března 1939) za *autoritářskou*. O době po roce 1956 říká, že ji „už asi nelze“ považovat za totalitární formu ovládnutí masové společnosti v silném slova smyslu, a váhavě ji označuje rovněž za *autoritářskou*. Činí tak i s odvoláním na ojedinělé a vcelku osamocené výroky Václava Havla, Jiřího Němce a dalších, kteří také odmítají označit tuto dobu za totalitární, ale narozdíl od Havelky se spokojují s pouze časově vymezujícím označením *post-totalitní*. Autor se pak v samotném závěru své stati odvolává na definiční úvahu Ralfa Dahrendorfa: „Autoritářské režimy naproti tomu žijí z apatie občanů, kteří se starají o své vlastní „privátní“ zájmy, zatímco nomenklatura proměňuje veřejný zájem v princip vlastního udržování moci.“²

* * *

1 Odkazuji na stať Miloše Havelky „Srovnávání nesrovnatelného aneb Existovala v nejnovejších českých dějinách epocha totalitarismu?“ v tomto čísle *Soudobých dějin*, s. 612.

2 Tamtéž, s. 624. Viz DAHRENDORF, Ralf: *Auf der Suche nach einer neuen Ordnung: Vorlesungen zur Politik der Freiheit im 21. Jahrhundert*. München, C. H. Beck 2003, s. 127.

Dávám v souvislosti s Havelkovou úvahou k posouzení následující hypotézu: Forma ovládnání masové společnosti v letech 1969 až 1989 nebyla ani totalitární (jak se to chápalo u nás), ale ani autoritářská (jak se to převážně předpokládalo a dosud předpokládá v demokratickém světě). Nešlo-li o totalitární režim, neznamená to však, že přechod k demokracii byl snadnější. Zejména tehdy to neplatí, když se pro charakteristiku „odstraňovaného režimu“ nereflektovaně užívá zavádějící adjektivum, a hlavně když se podle toho rozhoduje v mocensky řízených a usměřovaných procesech transformace.

Represivní a ekonomicky nevykonný režim období takzvané normalizace nejenže již československou společnost nemobilizoval (což je všeobecně uznávaná charakteristika totalitárních režimů), ale postupně ztrácel i schopnost kontrolovat veškerý život společnosti a s tím i totalitární ambice. Na druhé straně však stále ještě dosti spolehlivě udržoval ve stavu umrtvenosti i ty sféry veřejného života, které autoritářský režim zpravidla lhostejně „nechává žít“, víceméně je toleruje, což pak přechod k demokracii usnadňuje. Čím dále tím větší „prostupnost“ „normalizačního“ režimu (autentický život si v něm přece jen tu a tam nalézají skuliny...) připisujeme jen ochablosti sil, ani v nejmenším realismu, či dokonce ochotě k toleranci.

Skutečnost, že nedokážeme adekvátně pojmenovat naposledy „odstraňovaný režim“, anebo se o to z určitých důvodů zatím ani nepokoušíme, že tedy nejspíše nerozumíme způsobu jeho fungování, a zejména jeho setrvačnosti, měla a dosud má závažné důsledky pro transformaci československé, později české společnosti po roce 1989. Chybějící „inventura“ výchozího stavu, nepochopení principů fungování „odstraňovaného režimu“ anebo přímo zavádějící představy o jeho povaze měly – zejména v první polovině devadesátých let – za následek řadu zbytečných chybných rozhodnutí (anebo absenci potřebných adekvátních rozhodnutí) na cestě přechodu od nedemokratického režimu k ústavní demokracii, vládě práva (právnímu státu) a tržní ekonomice. Především totiž vedly k nevhodné posloupnosti transformačních kroků, celkem vzato k nepřiměřenému spěchu. Spory o tempo a posloupnost kroků ekonomické přeměny se nešťastně vyhrotily v umělé dilema: buď radikálně a co nejrychleji nastolit tržní podněty, jak to požadovali neoliberalové, anebo začít pečlivým a trpělivým ustavováním tržních institucí, čili formulováním pravidel trhu. Nepochybně byla možná nějaká rozumná kombinace obou akcentů. Ve skutečnosti „institucionalisté“ s neoliberaly dlouho prohrávali a nakonec i prohráli na celé čáře.

Z obou – ať již explicitních či implicitních, nereflektovaných – dobových předpokladů (že „odstraňovaný režim“ byl totalitární nebo autoritářský) se totiž spíše intuitivně než promyšleně dovozovalo, že míra regulace transformačních procesů, zejména právě ve sféře ekonomiky, má být spíše menší než větší, že právní rámce těchto procesů je možné vytvářet teprve „za pochodu“, anebo dokonce až *ex post*. Že včasné korektury při transformaci ekonomického a sociálního systému zaručí spontánnost nově se ustavujícího řádu, především „trh sám“, respektive jeho neviditelná ruka. A že úspěšný přechod lze (anebo dokonce je nutno) provést v co nejkratším čase.

Z pojmu „regulace“ se stalo strašidlo, když jeho význam byl demagogicky zúžen: protagonisté vítězného konceptu transformace jej interpretovali nikoli jako vnášení

obecných pravidel do tržního prostředí, ale jako závazné ukazatele kvantitativní povahy („kolik čeho“). Slogany „Co nejméně regulace“ a „Trh bez přívlastku“ byly v letech 1992 až 1995 neustále opakovány jako mantry.

Tyto náhledy – bohužel neúspěšně zpochybňované – vedly však po letech ke značně rozšířeným pocitům zklamání: od tvrzení, že revoluce nebyla dokončena, nebo že byla dokonce zrazena, až k obviňování, že nakonec došlo k utvrzení předchozího stavu, když zkrátka díky slabému státu (a nevyahatelnému právu) získaly moc, vliv a určitě bohatství v prostředí volného trhu „staré struktury“ se svým sociálním kapitálem. Mnoho lidí ztrácelo pak důvěru ve spravedlnost, politický systém, parlamentní demokracii, tržní ekonomiku. Trvalým důsledkem netrpělivosti ekonomů, kteří se v pelotonu reformátorů programově „utrhlí“ od právníků, byl pokles důvěry ve vymahatelnost práva, v běžné řeči ve spravedlnost. „Důvěra“ jako nejdůležitější položka sociálního kapitálu je v české společnosti menší než ve srovnatelných postkomunistických zemích. Přinejmenším subjektivní vnímání přítomnosti korupčních praktik je dosud velmi vysoké. Společnost je politicky rozpolcena, parlamentní život charakterizuje „nulová tolerance“, konfrontačně praktikovaná střídavě ze strany levice i pravice. Celkem vzato byly náklady československé transformace vysoké, ba přímo neočekávaně vysoké.

Příčiny tohoto nežádoucího vývoje souvisejí s naším terminologickým sporem: představy o tom, že „odstraňovaný režim“ byl buď autoritářský nebo totalitární, klamaly a klamou co do snadnosti, respektive obtížnosti demokratického přechodu. Dostatečně totiž nepočítaly se silou působení neformálních norem, s dlouho osvědčovanými vzorci chování. V širším smyslu jde o podcenění toho, pro co se ustálilo označení *path dependency* – závislost na cestě, kterou jsme prošli v minulosti. Nepočítalo se s tím, že neformální pravidla jsou trvanlivější než nové formální normy. A zejména se nepředpokládalo, že budou nadále fungovat praktiky „socialistického trhu“ (s černou, respektive šedou ekonomikou) a že si tak podrží či nabudou faktický vliv lidí, kteří s tímto „trhem“ úspěšně spojili svou existenci; tedy že bude mít takovou váhu sociální kapitál *de iure*, a hlavně *de facto* privilegovaných. Tyto navykuté praktiky, sloužící k nelegálnímu obohacování bezskrupulózních jednotlivců, parazitovaly na vznikajícím skutečném trhu, od počátku ohýbaly a erodovaly zaváděná obecná pravidla a zároveň vysávaly stát, programově se stahující ze scény.

Tento „socialistický“, tj. deformovaný trh tak na jedné straně zprvu (po roce 1969) prodlužoval život „normalizačnímu“ režimu, protože dokázal v některých situacích řešit problémy s nedostatkem žádaného zboží, a navíc přitom ještě saturoval a pacifikoval část společnosti. Na druhé straně posléze (po roce 1989), nedostatečně reflektován a podceňován v onom smyslu *path dependency*, zpomaloval přechod k demokracii jako k obecně přijímanému politickému a sociálnímu režimu. Nově vznikající poměry přitom infikoval nemravnými praktikami jako něčím, co k němu prý (v řeči neoliberálů) nerozlučně patří, údajně jako povinná „daň“ za nabytou svobodu.

Přechod od autoritářského režimu bývá vskutku snadnější než přechod od režimu totalitárního: právem se tu počítá s něčím, co je autoritářskému režimu vlastní, totiž s jeho větší či menší indiferencí vůči nepolitickým formám veřejného života, především však také s existencí právně regulovaného trhu, jakož i jednotlivých

živých prvků občanské společnosti. Ale rovněž představy o tom, že se jedná o přechod od totalitárního režimu, klamou o možnostech transformace: přeceňují mocenské možnosti státu, a proto *nepočítají* se setrvačnou silou působení „rušivých“ jevů (neformálních norem). Obě sdílené, jakkoli nereflektované představy tak paradoxně činí úkoly transformace v představách těch, kteří je provádějí, snazšími, a tím vedou na scestí.

* * *

Před dalším rozvíjením těchto úvah musím učinit terminologickou poznámku: Dávám přednost adjektivům *autoritářský*, případně *autoritární* před adjektivem *autoritativní*; poslední adjektivum odkazuje k fenoménu autority jako přirozené schopnosti vést. Autorita však nikterak nemusí být v rozporu s lidskou „svobodou“; autoritu mohou svobodně přijímat. Zároveň dávám přednost adjektivu *totalitární*, respektive *totalitářský* před adjektivem *totalitní*; to odkazuje k jakoby již naplněné či naplnitelné cílové představě, ačkoli jde naštěstí vždycky jen o tendenci. Přitom jsem si vědom toho, že média, a tedy i veřejnost, budou nejspíše i nadále používat navyklé pojmy, zejména například oblíbený „totáč“.

Ten je jako úhrnná charakteristika poměrů za „minulého režimu“ rozšířený možná především proto, že naznačuje spíše vyšší než nižší míru represivnosti (takže pochopitelně nebylo možné nepodrobit se, nepřidat se, tím spíše nebylo možné postavit se mu...). Tato implicitním alibismem bezděčně motivovaná volba slova, nad kterou je nesmyslné moralizovat (je třeba ji ale konstatovat), má nejspíše daleko větší přesvědčovací sílu než sebevytříbenější argumentace politologů. V totalitním režimu jsme se zkrátka všichni museli podrobit...

Totalitární režim nelze podle mého názoru plně postihnout jakýmkoli výčtem znaků: například nacistický represivní režim není charakterizován centrálně řízenou ekonomikou a státním vlastnictvím výrobních prostředků (posledním ze šesti „znaků“ totalitárního systému, jak je téměř kodifikoval Carl Joachim Friedrich). Podstatná a přitom postačující charakteristika se podle mého názoru vztahuje k základní intenci totalitárního režimu – k vůli trvale mobilizovat všechny, kteří mu podléhají, a touto mobilizací ovládnout nejen jejich vnějškové chování, ale i „duši“: ovládnout je tak, aby opravdu věřili tomu, co dělají a říkají. Z tohoto hlediska výstižně charakterizuje poměry v padesátých letech u nás jako „proselyticko-inkviziční totalitu“ Jiří Suk.³ Ochrana vlastnických práv v něm nefunguje buď vůbec nebo jen velmi omezeně a totéž platí pro (ne)vynutitelnost dodržování smluv.

S charakteristikou „totalitární“ se téměř automaticky pojí představa silného, všeovládajícího státu. Československý stát ve dvou „normalizačních“ dekadách byl však

3 SUK, Jiří: Od nemožnosti politiky k politice jako umění možného. In: GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal (ed.): *Kapitoly z dějin české demokracie*. Praha – Litomyšl, Paseka 2008, s. 23.

spíše „rozsáhlý“, „rozlehlý“ než silný. Dával sice najevo vůli zasahovat do tolika sfér života společnosti, jak jen to bylo možné (a rozsah státní moci nebyl nijak výslovně omezený), avšak mnohem méně byl schopen dosahovat vytčených cílů, včetně dodržování vlastních pravidel. Slabost státní moci ovšem nebyla patrná, a to nejen kvůli nadužívání represe, ale hlavně proto, že zároveň byla slabá (občanská) společnost. Síla nebo slabost státu, kterou nesmíme zaměňovat s rozsahem státních intervencí, se pozná nejspíše právě v dennodenním poměřování s občanskou společností.

Autoritářský režim jako režim rovněž represivní se dá výstižně charakterizovat právě ve srovnání s režimem totalitárním, a to svými kvalitativně odlišnými ambicemi: dokáže sice střežit prostor politiky (proti třeba jen zárodku opozice doma i v zahraničí) se vši myslitelnou brutalitou stejně jako režim totalitární, narozdíl od něj se však nesnaží ovlivňovat a kontrolovat veškeré jednání a myšlení lidí. Nemobilizuje, nekontroluje, nemá potřebu synchronizovat všechny formy veřejného života. Udržuje *status quo*. Mohou v něm platit smlouvy a ochrana vlastnických práv může být účinná.

Ve smyslu Dahrendorfova rozlišení mezi totalitárními a autoritářským režimy vskutku nelze „normalizační“ režim (1969–1989) označit jako totalitární, zatím se ale nenabízí žádný vhodnější termín pro jeho celkovou charakteristiku než režim *posttotalitární*. Toto adjektivum je však nejen přiznáním terminologické bezradnosti (předpona „post“ věru nic nevysvětluje); ve skutečnosti je také kapitulací před vůbec nejdůležitější otázkou: proč a jak se mohl zjevně neefektivní, nepřesvědčivý a nespravedlivý režim udržet tak dlouho a proč dosud vyvolává tolik nostalgie. Neboť kdyby byl totalitární, nebylo by o čem mluvit, takovému režimu vzdorovat dokáží jen hrdinové. Nebyl-li, nezbyvá asi než nepřijemnou otázku raději vytěsnit...

O totalitární režim nešlo v oněch dvou dekadách z řady důvodů. „Normalizační“ režim v letech 1969 až 1989 už jen předstíral, že i nadále mobilizuje (tedy že se nevzdal svých absolutních, „totálních“ ideologických nároků). Toto předstírání bylo však už zcela neúčinné a nemohlo oklamat nikoho; dokonce ani ty, kteří předstírají, že mobilizují. Jak ti, kteří předstírali, tak i ti, na které mělo předstírání působit, tak v jakési paradoxní pokrytecké shodě či kvazidohodě rezignovaně udržovali symbolické kulisy a čím dál tím vyprázdňejší rituály totalitárního provozu, mezi nimiž se však už neodehrával vůbec žádný podstatný pohyb, jen udržování, konzervování *statu quo*. Od totalitárního režimu se lišil také tím, že bariéry, které stavěl spontánnímu společenskému pohybu, nebyly už nepropustné. Zvenčí pronikaly dovnitř informace, kulturní výzvy, prvky životního stylu (orientace na konzum), skončil i systém „umístěnek“, dirigující sociální mobilitu, a podobně.

Brežněvův výstižný pojem „reálný socialismus“, který socialistickou či komunistickou ideu definitivně a svým způsobem překvapivě cynicky zbabel mobilizujícího, tj. utopického prvku těchto ideologií, se k žádné mobilizaci nehodí. Překládám jej jako rezignující, ale pořád ještě varovnou výzvu: zanechte všech nadějí, lepší už to nikdy nebude, žádný jiný než tento náš reálný (ubohý) socialismus neexistuje... Lze jej ovšem udržovat leda jako chabou zástěrku – legitimizaci mocenského *statu quo*.

Jak již řečeno, obě zavádějící představy o povaze režimu před listopadem 1989 ospravedlňovaly tendence klást menší nároky na vybudování „právních rámců“, především ekonomické transformace – jinými slovy na míru regulace – a tak v úhrnu ovlivnily tempo transformace. „Šoková terapie“, nebo přinejmenším důraz na rychlost transformace, ztěžují či přímo vylučují vytvoření dostatečného právního rámce. Zvláště rychlost procesu privatizace se explicitně ospravedlňuje tím, že bylo zapotřebí maximálně zkrátit období přechodu, abychom se vyhnuli nebezpečné „předprivatizační agonii“. Nejsem si jist, zda se této agonii skutečně podařilo vyhnout, jsem si však jist, že místo ní se dostavila „poprivatizační deziluze“, která svým způsobem trvá. Transformace ekonomiky byla snad *urychlena*, ovšem za cenu podstatného *zpomalení* (či odložení) transformace právního řádu a s tím související postupné proměny právního vědomí společnosti. Vláda zákona a právního řádu měla být důležitější než rychlá privatizace, tak pravil *ex post* sám Milton Friedman. Později Francis Fukuyama konstatoval, že chcete-li omezovat rozsah státních aktivit, musíte zároveň vhodným způsobem posilovat zbývající instituce. Doufám, že společným důvodem, proč byla obě tato doporučení oslyšena, nebylo nic horšího než podcenění síly, s níž nadále působily neformální vzorce chování z desetiletí „socialismu“, čili příliš dlouho trvajících nesouladu mezi formálními a neformálními pravidly. Ještě hlouběji se za tím skrývá nedostatečný respekt ke kulturně-historickým odlišnostem jednotlivých zemí, jež absolvovaly přechod k demokracii (níže o tom je řeč v souvislosti s takzvaným washingtonským konsenzem).

Pokud se reformátoři, zejména při privatizaci státního majetku, nepokusí dostatečně účinně podchytit a omezit tuto nekontrolovanou, značně rozbujelelou sféru šedé ekonomiky, umožní, aby si prostřednictvím svého „sociálního kapitálu“ podrželi vliv ti, kteří na takové ekonomice participovali a dosud participují sítí známostí a úsluh, vytvořenou napříč mocenskou strukturou. Výsledky úsilí reformátorů pak budou dozajista jiné, než sami očekávali, a povedou nejen k narůstajícímu zklamání, ale i k delegitimizaci některých prvků transformace.

Nerespektování rozdílů mezi oběma typy režimů, respektive mylná charakteristika „odstraňovaného režimu“, měly tedy podle mého názoru velmi závažné důsledky při transformaci naší společnosti, především právě při přechodu od plánované (direktivní) k tržní ekonomice. A k tomuto chybnému hodnocení nedocházelo jen v domácích poměrech, ale i v globálním měřítku. Například takzvaný „washingtonský konsenzus“ z roku 1990 jako soubor neoficiálních, nicméně autoritativně pronášených doporučení Mezinárodního měnového fondu a Světové banky, jak postupovat při přechodu k tržní ekonomice, vycházel především ze zkušeností s konsolidací ekonomik jihoamerických států při přechodu od autoritářských (a nikoli totalitárních) režimů k demokracii a tržnímu hospodářství. Paradigma „washingtonského konsenzu“ bylo značně necitlivé ke kulturně-historickým a institucionálním odlišnostem Jižní Ameriky na jedné straně a střední a východní Evropy na straně druhé. Teprve později se tímto konceptem začala zabývat celá neoliberalní agenda. Ve svých důsledcích totiž přeceňoval dispozici (přípravenost) postkomunistických režimů k normální tržní ekonomice, kterou autoritářské reži-

my zpravidla nedestruují. A naopak podceňoval institucionální rámce ekonomiky, zejména neexistenci regulovaného kapitálového trhu, neboť zřejmě předpokládal, že privatizace sama o sobě vyvolá poptávku po vzniku a vývoji tržní infrastruktury, včetně „pravidel hry“. Západní teoretikové měli zkrátka sklon předpokládat u nás instituce kapitalismu a bagatelizovat hluboce zakořeněné neformální vzorce chování – normy, které se osvědčily při provozování šedé ekonomiky. Bylo by ovšem třeba pozorněji prozkoumat, zda problém „washingtonského konsenzu“ nebyl spíše v jeho československé interpretaci než v doporučeních samotných. Konkrétněji řečeno, zda jeho zdejší interpreti rovněž nevyužili svého domácího „sociálního kapitálu“, například v pozicích, v nichž je zastihl listopadový převrat.

Jak již řečeno, „posttotalitní režim“ sice už nedisponoval energií k mobilizaci mas, ale měl stále ještě dosti sil k tomu, aby udržoval společnost v umrtveném stavu, rozbitou, atomizovanou, zbavenou živé občanské společnosti. V tomto stavu ji udržoval mimo jiné „díky“ svému pokryteckému postoji k „tržním vztahům“, které nebyly legální, nýbrž ze své podstaty pervertované. *De facto* toleroval černou a šedou ekonomiku, vytvářející pervertovaný sociální kapitál – síť známostí, posléze prorůstající napříč ideologickými loajalitami – který po pádu režimu vplynul do vznikající tržní ekonomiky, například v podobě zneužívání důvěrných informací (*inside trading*). „Washingtonský konsenzus“, doporučující rychlou transformaci, zavedl tak země na přechodu k demokracii a tržní ekonomice po nevhodných cestách k nežádoucím výsledkům. Později byla i z vlastních řad tato doporučení podrobena drtivé kritice, ba sebekritice (jak to učinil bývalý hlavní ekonom Světové banky Joseph Stiglitz). Na nápravu bylo však již pozdě.

Druhá mylná představa, totiž že po listopadu 1989 šlo o transformaci totalitárního režimu, rovněž nutně podceňuje, nakolik byla státní příkaznická ekonomika prorostlá šedou ekonomikou (která po roce 1989 dostala povšechný název „korupce“), a zároveň přeceňuje možnosti samovolného hledání a nalézání přiměřené právní regulace. Implicitně totiž přijímá pošetile legalistický předpoklad, že vlastnictví výrobních prostředků je stále doopravdy – podle platného socialistického práva – v rukou státu. Mlčky vychází z iluze, že „zaknihované“ vlastnictví je vlastnictví skutečné a že tedy privatizaci lze provést takovým způsobem, jako by v ní šlo o státní majetek (například podle vzoru Velké Británie za Margaret Thatcherové). Ten byl už ovšem u nás státní často jen podle jména: „poziční vlastnictví“ manažerů socialistických podniků činilo ze státního vlastnictví často toliko fikci, pomysl, zbytkovou ideologickou kulisu skutečných „dodavatelsko-odběratelských“ vztahů. Ty fungovaly – i mezi socialistickými podniky, nejen notoricky v maloobchodě, například s nedostatkovou zeleninou a ovocem, ale posléze na všech úrovních – na základě vzájemně výhodných úsluh všeho druhu, samozřejmě rovněž bez všeobecně platných formalizovaných pravidel, bez povinnosti platit daně a také bez jakékoli finanční kontroly. Nejen socialistickým manažerům, ale vůbec lidem z podsvětí šedé ekonomiky dávala tato fikce při privatizaci „státního majetku“ značný náskok před všemi ostatními. To oni, nikoli stát, byli už nějaký čas před listopadem 1989 faktickými (disponujícími) vlastníky „státního majetku“.

Proti důsledkům takto metastázuující šedé ekonomiky bylo třeba postavit mimořádně efektivní právní rámec transformačních procesů. Mám na mysli například včasné zřízení a regulaci kapitálového trhu, pohotová a účinná pravidla konkurzu a vyrovnání, obezřetné definování práv zakladatelů investičních a privatizačních fondů, jejichž prostřednictvím se nakonec odehrála nejmasovější forma privatizace. Jejich zakladatelé či správci nikdy neměli dostat možnost disponovat majetkem, který jim světili akcionáři, původně držitelé investičních kuponů neboli „dikové“. Státní či polostátní banky neměly vznikat za tak benevolentních podmínek, měly být pod dostatečným dohledem, a především neměly být privatizovány až jako poslední, nýbrž spíše jako první. Takto mohly poskytovat obrovské úvěry „starým známým“, anebo prostě těm, za kterými stály přímluvy politiků. Státní majetek byl několik let zcela nechráněn – nejspíše proto, že předtím byl chráněn privilegovaně. V tomto absurdním stavu se odrážela mimo jiné představa o příliš silném (protože údajně „totalitárním“) státu před převratem, což údajně bylo třeba napravit tím, že bude napříště naopak slabým státem (ve skutečnosti v duchu těchto imperativů téměř vyklidil scénu privatizace).

Jednou z cest, jak dosáhnout mnoha těchto žádoucích výsledků, byla solidní privatizace některých klíčových podniků do rukou zahraničních firem (to sledovala strategie vlády České republiky do roku 1992, která měla mít pozitivně „nakažlivý“ efekt pro tato odvětví). Takové řešení však bylo na počátku devadesátých let politicky téměř neprůchodné, což mohu dosvědčit na základě vlastní zkušenosti s privatizací automobilky Škoda v Mladé Boleslavi. Populární ekonomický nacionalismus totiž byl vedle neoliberálních schémat vodítkem rozhodujících aktérů transformace.

Mnohá z těchto úskalí zůstávala po delší dobu skrytá a nepoznaná. Explicitní výzvy k „útěku ekonomů před právníky“, alespoň tak jak byly nešťastně pochopeny, znamenaly však jasnou rezignaci před faktickou silou neformálních vzorců chování a umožnily, aby se praktiky šedé ekonomiky „reálného socialismu“ „přetransformovaly“ v nejrůznějších podobách do nových ekonomických poměrů, které před nimi měly zůstat uchráněny. Původně tato výzva k „útěku“ reflektovala reálný rozdíl mezi teoretickou připraveností ekonomů a nepřípraveností právníků na reformy; pochopena však byla v tom smyslu, že je žádoucí obejít se pokud možno bez právní regulace, která přináší jen zdržení a komplikace.

Kdyby byl „odstraňovaný režim“ vskutku totalitární, narážel by transformační proces zřejmě na poněkud jiné problémy, než jsem naznačil. Praktiky, které za „normalizace“ udržovaly – jakkoli na zapřenou – ekonomiku v chodu a jakžtakž garantovaly, že nedostatky na trhu nepovedou k větší nestabilitě, by prostě nebyly možné. „Šmelináři“ a „spekulanti“ by byli rychlou cestou zlikvidováni.

* * *

Forma ovládnutí společnosti, která se prosadila ve dvacetiletí „normalizace“ a pro niž zatím schází výstižné pojmenování, se podle mého názoru vyznačuje těmito osobitými rysy:

- 1) V důsledku totalitárních praktik uplatňovaných v minulosti je společnost nadále atomizovaná a rozbitá. Občanská společnost ve své podstatné kvalitě, totiž spontaneitě, neexistuje.
- 2) Režim si podržuje svůj represivní charakter. Potírá opozici a odmítá pokusy o legalizaci tržních vztahů stejně jako reformy právního řádu, zejména práva spolčovacím a shromažďovacím.
- 3) Prohlubuje se masové pokrytectví spočívající v paralelní existenci dvou zdánlivě neslučitelných realit: skutečného života na jedné straně a oficiálního života „jakoby“ na straně druhé.
- 4) Slučitelné jsou tyto reality nakonec proto, že – obě již unavené a opotřebované – rezignují na jakékoli závažnější změny. Nemají ambice popřít, změnit, ovládnout jedna druhou, ačkoli se z principu nesnášejí. Vystihují je termíny „reálný socialismus“ a „život je jinde“, „my“ a „oni“.
- 5) Základním pobídkovým (eventuálně trestajícím) mechanismem je konzum, respektive omezení či odepření konzumu. Konzum je přitom stále snadněji dostupný, ovšem za cenu rizika kompromitace, prostřednictvím aktivit v šedé ekonomice.
- 6) Základní „hybnou“ silou je paradoxně nehybnost, tíha setrvačnosti. Kulisovitý veřejný život se odehrává v dezorientujícím bezčasu.

Zatím to nikterak nevypadá, že by bylo na obzoru nějaké jednoslovné adjektivum k režimu v letech 1969 až 1989, které by vystihovalo specifický typ ovládnutí československé „normalizační“ společnosti, či spíše jejího udržování v pasivitě. Je zřejmé, že nebyl ani totalitární, ani autoritářský. Autoři první české monografie na téma „přechodů k demokracii“ Vladimíra Dvořáková a Jiří Kunc se vcelku vtípně uchýlili ke „kompromisnímu“ řešení, když nazvali tento režim *posttotalitně-autoritářský*.⁴ Miloš Havelka v diskutovaném článku ovšem rovněž uniká před problémem, když zůstává u toho, že režim po roce 1956 odmítá označit za totalitární v „silném smyslu slova“. Je tedy zřejmě totalitární ve „slabém smyslu slova“. Čtenář však bohužel neví, co to přesně znamená.

Nemyslím, že tato šalamounská řešení dostatečně vystihují když už ne podivuhodnou životnost, tedy určitě překvapivou setrvačnost těchto „post“ režimů. Nevystihují odpovídajícím způsobem ani podceňované potíže a rizika na cestě přechodu od těchto režimů k ústavní demokracii, právnímu státu a tržnímu hospodářství. Kdybych měl nicméně vyjít z konceptu, který mi z nich zatím připadá nejvýstižnější, zvolil bych pro typ našeho „normalizačního“ režimu jako první část pojmenování příslovce *posttotalitně*. K němu bych však namísto přídavného jména

4 DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra – KUNC, Jiří: *O přechodech k demokracii*. Praha, Sociologické nakladatelství 1994.

„autoritářský“ připojil jiné, střízlivější, zároveň skeptičtější a méně demonizující adjektivum *udržovací* nebo *upadající*. Nemyslím si ovšem, že problém by tím byl vyřešen. Výzva najít adekvátní charakteristiku stále platí. Pochybuji, že může být jednoslovná, a přitom výstižná. Také charakteristika „posttotalitně-represivní“ je možná blízko nám známé realitě.

Jde o to stručně vyjádřit jádro problému či hádanky: totiž že „normalizační“ společnost byla v důsledku cílených totalitárních praktik, jakkoli již odeznělých, dosud *umrtvována*; přitom ale nebyla *oživována* ani těmi formami společenského života, které by autoritářský systém, byť bezděčně, toleroval. „Normalizační“ Československo v letech 1969 až 1989 si troufám toliko popsat (bohužel nikoli výstižně pojmově uchopit) jako *režim udržující ochabujícími represivními prostředky mocenský status quo ve společnosti, která nadále zůstává rozbitá původně totalitárním režimem, čili jako sebeudržovací represivní režim*.

Tento typ režimu jsem bez sebemenších teoretických ambicí popsal v rozsáhlé studii „Sociální a ekonomický vývoj Československa v 80. letech“, kterou si u mne v září 1989 objednali organizátoři exilového fóra „Československo '89“, které v bavorském Frankenu uspořádalo sdružení Opus bonum v čele s opatem Janem Anastázem Opaskem.⁵ Z onoho dosti důkladného popisu nevysvítala – alespoň pro mne tehdy nevysvítala, a jsem pochopitelně rád, že jsem se mýlil – žádná naděje na bezprostřední blízkost výbuchu euforie, která nastala v listopadu a prosinci 1989. Tak snadný pád (implozi) režimu jsem věru nepředvídal. Co se však může jevit jako nápadný nedostatek předvídatosti, lze také docela uspokojivě přeložit jako – dejme tomu – výstižnou předjímavou skepsi vůči možnostem rychlých a přitom podstatných změn společnosti.

Anebo také jako pozdní návod pro čtenáře devadesátých let: čtete všichni *Starý režim a Revoluci* Alexise de Tocquevilla. „...tam to všechno je...“ jak zpívají V+W o biblické Knize Samuelově. Miloš Havelka ostatně právě slovy geniálního francouzského pozorovatele v podobě motto výstižně předznamenává svou stať.

Na znamení souhlasu s intencemi jeho studie parafrázuji Tocquevilla stejně jako on: *Revoluce, jakkoli radikální, přinese daleko méně nového, než se obecně myslí...*

5 PITHART, Petr: Sociální a ekonomický vývoj Československa v 80. letech. In: TÝŽ: *Dějiny a politika: Eseje a úvahy z let 1977–1989*. Praha, Prostor 1990, s. 345–361.

Totalitarismus jako teorie a jako český „totáč“

Jan Pauer

Miloš Havelka se ve své stati „Srovnání nesrovnatelného“¹ pokouší za pomoci normativně typologického konceptu totalitarismu postulovat pro léta 1939 až 1956 jednotnou totalitární historickou periodu českých dějin. Kombinuje některá vzájemně divergující východiska starších teorií totalitarismu s novějšími přístupy teorií přechodu k demokracii, které se opírají o politologické analýzy poměrů v Latinské Americe a jižní Evropě, a k určitému časovému období přiřazuje rozličné historické fenomény, jako jsou masové vraždy a extenzivní politická represe, kolektivní zkušenost násilí, útek, vyhánění a nucené vysídlování obyvatelstva či masová emigrace. Na tomto základě pak konstatuje, že narozdíl od takto vymezené periody počínaje rokem 1956 už nelze vládnoucí systém v Československu označovat za totalitární, nýbrž za autoritářský. Avšak vzhledem k tomu, že pojmy „totalitární“ a „autoritářský“ výslovně používá synonymně, naskýtá se otázka, jaký má jeho pojem „totalitární perioda“ heuristický obsah. Havelka neobjasňuje žádný určitý mocenský model, nekonstruuje žádný ideální typ, jen charakterizuje jeden určitý časový úsek moderních českých dějin jako „totalitární“. Přináší toto užití pojmu „totalitarismus“ nové pohledy na věc oproti starším tematizacím a konceptualizacím historie tohoto období, které se řídí v menší míře teoriemi, jako je nacismus, fašismus, stalinismus, kolaborace a protektorát, studená válka, sovětizace, destalinizace?

1 Viz s. 607–627 tohoto čísla *Soudobých dějin*.

Řada diskontinuit v politice, ve státních a společenských institucích stejně jako v dominantních představách o řádu, několikerá výměna moci a elit v období, které Havelka označuje jako totalitární, vzbuzují skepsi, zda skutečně existuje jistá „vnitřní jednota“ mimo evidenci počtu obětí během této doby. Násilí, nesvoboda, absence demokracie, institucionální a mentální škody v důsledku traumatických kolektivních zkušeností způsobených stigmatizacemi, vražděním, násilím a utlačováním mají během této doby původ v různých režimech a ideologiích, intenzita teroru a represí kolísá, skupiny zločinců a obětí se stále střídají. Co se hovorového užití slova „totalitní“ týká, sotva by dnes v Česku někdo nesouhlasil s tím, že se pro onu dobu hodí. Pod širokou střešou totalitarismu lze ovšem takové fenomény násilí konceptualizovat různě. Tak například Norman C. Naimark analyzuje vyhánění, útěk a násilnou migraci pod paradigmatem „etnických čistek“.² Jeho zjištění o státem rozdmýchaných „plamenech nenávisti“, kolektivně páchaných etnonacionálních aktech násilí, respektive genocidách jako význačném specifiku 20. století – „věku extrémů“ (Eric Hobsbawm) – příliš nekorresponduje s výkladem Hannah Arendtové o chladnokrevném, od nenávisti odpoutaném vraždění třídních a rasových nepřátel, charakterizovaných „objektivními“ rysy,³ i když si oba všímají týchž fenoménů. Z toho je patrné, že rozdílně se dají interpretovat dokonce i extrémní formy teroru či násilí užitého proti skupinám obyvatel. Výběr určitého interpretačního modelu pro historickou analýzu by tedy nutně měl být konkrétně odůvodněn.

Lze oběti největší světové války v dějinách lidstva s pětapadesáti miliony mrtvých, s mobilizací takřka všech vojenských, finančních, ekonomických a lidských zdrojů celé Země adekvátně popsat prostředky typologizující teorie moci? Asi sotva. Lze holokaust, to jest systematické průmyslové vraždění židovských civilistů – dokonce i na území států Hitlerových spojenců – subsumovat pod koncept totalitarismu, anebo je namíste pojem „civilizační zlom“? Hannah Arendtová, která vedla paralelu mezi odvoláváním na přírodní zákony při likvidaci „méněcenných ras“ u nacistů a odvoláváním na „historické zákonitosti“ při likvidaci „reakčních tříd“ u bolševiků, nechtěla ztotožňovat nacistické likvidační tábory s pracovními tábory v systému sovětského Gulagu, kde ztotožnění vězňů přinášeli krutou daň urychlené industrializaci.

Z toho, že zhruba dvě třetiny všech obětovaných lidských životů z Československa za období 1938 až 1945 byly usmrceny z rasových důvodů, je vidět, že uvedené počty obětí násilí figurují v rozdílných kontextech. Kam sahá použitelnost konceptu totalitarismu pro historickou analýzu, když je pod touto střešou shromážděno tolik

2 NAIMARK, Norman M.: *Flammender Haß: Ethnische Säuberung im 20. Jahrhundert*. München, C. H. Beck 2004 (v českém překladu z amerického originálu: *Plameny nenávisti: Etnické čistky v Evropě 20. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2000).

3 VIZ ARENDT, Hannah: *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*. München – Zürich, Piper 1991, s. 683 (v českém překladu z amerického originálu: *Původ totalitarismu*, sv. 1–3. Praha, OIKOYMENH 1996).

rozdílných fenoménů, že se za tím účelem osamostatnila svébytná výzkumná odvětví? Přínosy i deficity ústředních teorémů teorií totalitarismu by měly být konkretizovány a uvedeny do jasné souvislosti s empirií. Jestliže má například masový útěk být legitimně zvolenou empirickou indicií existence totalitární vlády, jak je potom třeba kvalifikovat útěk asi čtyř milionů občanů Německé demokratické republiky za čtyřicet let komunistické diktatury? Poslední vlna útěků režim SED (Jednotné socialistické strany Německa) v závěru osmdesátých let konečně přivedla k pádu.

Teorie totalitarismu se vzájemně odlišují s ohledem na rysy, které je konstituují, na jejich hierarchii a vzájemné systematické propojení. Zatímco Carl Joachim Friedrich o možnosti překonat totalitární panství zevnitř pochyboval, Karl W. Deutsch považoval erozi totalitární moci za možnou a Hannah Arendtová měla její endogenní konec dokonce za nevyhnutelný. Jak přistupují rozdílné postuláty teorií totalitarismu k diachronním historickým procesům? „Krátká“ nacistická diktatura byla totalitární od začátku až do konce a byla svržena zvencí vítězstvím Spojenců. Větší problémy měla teorie totalitarismu při výkladu změn v „dlouhých“ komunistických diktaturách.

Jelikož časové období 1939 až 1989 zahrnuje i československou periodu českých dějin, bylo by namísto se tázat, jaké poznatky by vyplynuly ze srovnání slovenské „totalitární“ periody v podobě slovenského státu v letech 1939 až 1945 s Protektorátem Čechy a Morava. Jak souvisí první „totalitární“ režim s druhým? Pokud se postuluje jednotná, jako totalita charakterizovaná historická perioda, vyvstává nejenom otázka obětí, ale i nositelů totalitární moci.

V německém sporu o „druhou německou diktaturu“ – Německou demokratickou republiku – se poukazuje na velký rozdíl „diktatury souhlasu“, tedy formy diktatury podpírané zevnitř, a formy diktatury iniciované zvnějšku, která se zhroutila bez přispění cizí moci. Zatímco v německé debatě je nacistická diktatura popisována jako světodějně relevantní a „druhá diktatura“ naopak marginalizována jako „poznámka pod čarou k německým dějinám“, zdálo se, že v Česku tomu po roce 1989 bylo mnohdy opačně. V českém antikomunistickém diskurzu dominovala „komunistická totalita“ téměř tak, jako by neměla žádnou prehistorii. V tom směru je Havelkovo rozšíření pojmu „totalitární panství“ na dobu nacistické okupace přispěvkem k historizaci tohoto fenoménu. Toto rozšíření koresponduje i s agendou Ústavu pro studium totalitních režimů, zřízeného roku 2007. Původní verze zákona o jeho zřízení, založená na antikvovaném konceptu ústavu „národní paměti“, měla na mysli jen komunistickou totalitu. Na nacistickou diktaturu se nepomýšlelo, ta byla připojena teprve při posledním čtení v parlamentu. V zákoně č. 181/2007 Sb. se roky německé okupace (1938–1945) označují ve smyslu tehdejší oficiální prezentace jako „doba nesvobody“, zatímco označení „totalitní“ zůstává vyhrazeno jen pro komunistickou diktaturu let 1948 až 1989 („období komunistické totalitní moci“ podle paragrafu 2, odstavce a), b)). „Autoritářské“ a „totalitní“ panství se v preambuli staví bez vysvětlování vedle sebe.⁴

4 Viz <http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/2007/sb059-07.pdf>

Autoritářského panství zažily dějiny před vzestupem nových, z tehdejšího pohledu revolučních masových hnutí a diktatur fašismu, nacismu a komunismu už dost a dost. Důvodem, proč vznikla teorie totalitarismu, byla tato nová kvalita diktátorské moci. Je nesrozumitelné, jak je při současném zachování periodizace možné synonymním užitím pojmů toto rozlišení opět setřít.

Jistěže rok 1956 s kritikou „kultu osobnosti“, skončením nezměrného masového teroru jakožto pramene mobilizace a řádu v Sovětském svazu a s rušením Gulagu, které započalo už roku 1953, představuje ve vývoji sovětského komunismu historický předěl. Sebekritika mocenského a věroučného centra vyvolala v kvazináboženské ideokracii mezi komunistickými věřícími sekularizační skok velkého dosahu. V polském případě by si mohla charakteristika totalitární éry v letech 1939 až 1956 činit nárok na větší přijatelnost: země byla bez přestávky okupována cizími vojsky a politicky „totalitárně“ determinována zvnějšku. Ve vývoji, který přinesl v roce 1956 mocenskou změnu a směřoval k Władysławu Gomułkovi, lze určitě spatřovat předěl v polských dějinách. V Maďarsku se o nepominutelný historický přelom zase postarala „antitotalitární revoluce“ (Hannah Arendtová) roku 1956. Ovšem v Československu bylo roku 1956 možno zaznamenat spíše kontinuitu moci než nějaký předěl, a také vnitropoliticky se mezník roku 1956 jeví jako výrazně slabší než roku 1948, abychom zůstali u zdejší periodizace.

Co se průběhu českých dějin týká, vzniká otázka, zda „defektní demokracie“ v letech 1945 až 1947 byla „totalitárnější“ než doba po druhé vojenské okupaci země, než politické procesy, lustrace názorů dospělé populace a masové čistky knihoven v první polovině sedmdesátých let. Je nepochybné, že chyběla „manipulující mobilizace národa“; ta však scházela i za protektorátu, v každém případě alespoň pokud šlo o české a židovské obyvatele a německé antifašisty. Rozsah represe po únoru 1948 na druhé straně dokládá, kolik tu v předúnorové periodě, kterou většina tehdy žijící populace vnímala jako osvobození, existovalo politických, institucionálních, právních a světonázorových elementů pluralistické společnosti. I když obnovené Československo vykazovalo víc prvků „direktivního státu“ („*Maßnahmenstaat*“ – Ernst Fraenkel) než na právu, ústavě a institucích občanské společnosti založeného demokratického státu podle dnešních měřítek, neklasifikoval bych toto období jako „totalitární“. Pokud jsou takovéto hybridní formy politického uspořádání též subsumovány pod pojem totalitarismu, tento pojem se tím stále více třepí.

Rovněž klasifikace formy vlády v letech 1956 až 1989 jako „autoritářské“ spíše vhodně zapadá mezi koordináty konceptu totalitarismu, než aby přispívala k diferenciaci a k pochopení konkrétních procesů v zemi. Společnost a moc v šedesátých letech se podstatně odlišují od stavu v sedmdesátých a osmdesátých letech. Jak mohou tyto klasifikace přispět například k vysvětlení vzniku neformálních zájmových skupin v šedesátých letech, které nakonec umožnily „pražské jaro“ 1968? Byl tento průlom svobody také „autoritářský“?

V Zákoně o protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti němu (č. 198/1993 Sb.) se „pražské jaro“ 1968 – jako součást režimu kvalifikovaného pojmy „zločinný, nelegitimní a zavrženíhodný“ – rovnou přiřazuje k „totalitní

periodě“.⁵ Právní oporu takovýmto ideologickým deformacím historických procesů poskytl český ústavní soud svým náležením z 31. března 2008. Na zdůvodnění kvalifikace periody od února 1948 do prosince 1989 jako doby „komunistické totalitní moci“ v zákoně č. 181/2007 Sb. stačilo, že v této periodě neexistoval žádný časový úsek, ve kterém by se komunistická strana zříkala ideologie marxismu-leninismu, vzdala se vedoucí role ve společnosti nebo se distancovala od *Komunistického manifestu (sic)* a *Leninova Státu a revoluce*.⁶

Havelkův příspěvek vyvolává více otázek, než kolik jeho návrh periodizace přináší odpovědí. A to je zřejmě – vedle fundované reflexe o přednostech a nedostatcích teorií totalitarismu – jeho nejproduktivnější přínos k vědecké diskusi. Zvláště za situace, kdy se v hovorovém jazyce, politice i v textech zákonů užívají slova „totalitarismus“, „totalitní“ s naprostou samozřejmostí, a zároveň kritické vyrovnání s touto teoretickou a myšlenkovou tradicí je v Česku velmi skrovné. Teorie totalitarismu se hodí spíše pro srovnávání diktatur než pro historickou periodizaci.

Po zhroutilí komunismu se slůvko „totalitní“ skloňovalo ve všech pádech, všem splývalo snadno ze rtů: od Gorbačova přes Dubčeka až po známé odpůrce komunismu. Také v Německu hovořili levicově orientovaní intelektuálové jako Jürgen Habermas po roce 1989 o „antitotalitárním konsenzu“⁷ a historik Hans-Ulrich Wehler, jeden z nejznámějších představitelů sociálněvědních dějin společnosti, považoval po roce 1989 za samozřejmé označovat mocenské jádro režimu SED v bývalé Německé demokratické republice za „totalitární“.⁸ Z někdejšího politického bojového pojmu, za dob studené války namířené zejména proti komunismu, se po roce 1989 stalo synonymum moderních diktatur 20. století. Politicky nabyt tedy pojem „totalitarismu“ na legitimitě, ale načerpal z toho také analytickou sílu?

V teoretické reflexi zhroutilí komunismu v roce 1989 vyzvedávali přívrženci teorie totalitarismu tu okolnost, že vládnoucí režim se až do konce nemohl vzdát své totalitární povahy, neustále se však zužoval dosah jeho mocenských prostředků. V českém kontextu byl pojem totalitarismu v diskurzích disentu ústředním referenčním rámcem pro analýzu obecné mizerie. Klaus von Beyme poznamenal, že světloňošům „sametové revoluce“ tento termín sloužil k označení nepřítelů.⁹ Změna paradigmatu

5 Viz <http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1993/sb51-93.pdf>.

6 Viz *tamtéž*.

7 Viz DEUTSCHER BUNDESTAG (ed.): *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland“*, sv. 9: *Formen und Ziele der Auseinandersetzung mit den beiden Diktaturen in Deutschland*. Baden-Baden – Frankfurt/M., Nomos 1995, s. 690.

8 WEHLER, Hans-Ulrich: *Diktaturenvergleich, Totalitarismustheorie und die DDR-Geschichte*. In: BAUERKÄMPER, Arndt – SABROW, Martin – STÖVER, Bernd (ed.): *Doppelte Zeitgeschichte: Deutsch-deutsche Beziehungen 1945–1990. Christoph Kleßmann zum 60. Geburtstag*. Bonn, Dietz 1998, s. 347.

9 BEYME, Klaus von: *Totalitarismus: Zur Renaissance eines Begriffs nach dem Ende der kommu-*

v kritice systému po potlačení „pražského jara“ je evidentní: V šedesátých letech a během „pražského jara“ byl předmětem kritiky především stalinismus. Kromě toho byly na základě empirické kritiky ekonomů, sociologů a politizujících právníků odhalovány systémové a funkční slabiny a „reálný socialismus“ tak byl v očích široké veřejnosti zbavován pozlátka, i když naděje na demokratický socialismus v podobě eurokomunismu zůstaly živé až do roku 1989. Nemožnost revitalizovat, otevřít, nebo dokonce překonat komunistickou moc v Československu „shora“ vedla disidenty v sedmdesátých letech k závěru, že komunismus je nereformovatelný, což korespondovalo s postuláty teorie totalitarismu. Za „normalizace“ byla v jejich analýzách východiskem totalitární moc. Disidenti pravděpodobně netušili, do jaké míry jejich slovník a interpretace pozdně komunistické diktatury inspirovaly západní výzkum totalitarismu. Někteří prominentní představitelé sociálních věd v Německu se podívovali nad náhlou renesancí teorie totalitarismu, která v kontextu imploze komunistických diktatur roku 1989 dostala mocný impulz z Východu.¹⁰

Analýzy mechanismů komunistické moci z pera Milana Šimečky, Václava Havla nebo Jana Tesaře v sedmdesátých a osmdesátých letech – abychom uvedli jen tři jména – se soustředily na pozorování společnosti v poměrech redukované mocenské kapacity komunistického režimu a na chování lidí pod různými formami nátlaku systému.¹¹ V centru zkoumání systému se ocitá osobní odpovědnost za fungování a přetrvávání diktatury. Havlův poznatek, že společnost se primárně nedělí na ovládající a ovládané, ale že v posttotalitním systému probíhá konfliktní linie *de facto* v každém člověku, jelikož každý je svým způsobem jeho obětí i oporou, poskytl jiný obrázek „totality“. Havlovu diagnózu „posttotalitní moci“, ve které vykreslil ideologicky „vyčerpanou diktaturu“, pak přejali někteří představitelé západního bádání o totalitě. Pojem „posttotalitní moci“ zde byl – narozdíl od tvrzení, které vyslovil Petr Pithart v této debatě¹² – konceptualizován nikoli jako pouhé časové prodloužení dřívějšího režimu, nýbrž jako soubor rysů, které dovolují konstruovat svébytnou typologii moci.

nistischen Regime. In: SIEGEL, Achim (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*. Köln/R. – Weimar, Böhlau 1998, s. 23–36, zde s. 36.

- 10 Viz BALLESTREM, Karl Graf: *Der Totalitarismus in Osteuropa und seine Folgen: Eine theoretische Betrachtung*. In: *Tamtéž*, s. 117–125; JESSE, Eckhard: *Überlegungen zur weiteren Totalitarismusforschung*. In: MAIER, Hans (ed.): *„Totalitarismus“ und „Politische Religionen“: Konzepte des Diktaturvergleichs*, sv. 1. Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh 1996, s. 275–284, zde s. 279.
- 11 ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku: Příspěvek k typologii reálného socialismu*. Brno, Atlantis 1990; TÝŽ: *Kruhová obrana: Záznamy z roku 1984*. Bratislava, Archa 1992; HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výslech*. Praha, Torst 1999, s. 224–330; TESAŘ, Jan: *Totalitní diktatury jako fenomén 20. století a možnosti jejich překonání*. In: *Dialogy*, č. 3 (1984), s. 101–111 (samizdat).
- 12 Viz článek Petra Pitharta „1969–1989: chybějící pojem, či spíše nechuť k porozumění?“ v tomto čísle *Soudobých dějin*, s. 688–698.

Pithartův odpor ke konfuzi vznikající tím, že se komunistický režim pojmově spoutává pomocí jasného slovníku, je pochopitelný. Podle Pitharta přiměřenou charakteristiku neumožňuje výraz „totalitární“, ale ani „autoritářský“, protože autoritářské režimy (jak říká) jsou kompatibilní se soukromým vlastnictvím, trhem a určitými prvky občanské společnosti. Na teoretické rovině je tento rozdíl dobře vidět na označeních „transformace systému“ a „přechod k demokracii“.

Pithartem zmíněná nejasnost pojmů poukazuje na problémy samotného výzkumu totalitarismu. Jednou se tak výraz „posttotalitní“ užívá pro popis postkomunistických zemí, jindy se bere na pomoc při charakteristice pozdní fáze komunistické diktatury a vymezuje se jak vůči pojmu „totalitní“, tak „autoritářský“. Posttotalitní mocenské uspořádání od autoritářského odlišují rysy, jako je role komplexní ideologie, nižší stupeň plurality ve společnosti a při rekrutaci elit a rovněž ustrnutí mobilizace mas v pouhý rituál.¹³ Jiný výklad teorie totalitarismu hovoří o totalitární vládě do roku 1989 a zdůvodňuje to tím, že stát zůstával totalitární tak dlouho, dokud existovala státostrana, totalitární ideologie a k ní náležející státní aparát, dokonce i když se společnost v mnohých oblastech dokázala vymanit z jeho vlivu. Drolení jednoho z těchto elementů pak znamenalo ohrožení existence celého totalitárního řádu.¹⁴

Jelikož modernizovaná verze teorie totalitarismu reflektuje omezenou schopnost totalitární moci podchytit společnost a implozivní procesy uvnitř komunistických režimů interpretuje jako důkaz totalitárního charakteru moci, neschopné jakkoli se otevřít či reformovat, získává v kontextu srovnávací typologie moci na přijatelnosti i tento přístup k věci. Oproti tomu označení „autoritářský“ větší jasnost do charakteru režimu a společnosti nevnaší. Autoritářská byla rovněž Německá říše za Bismarcka, stejně jako jí je i kompetitivně autoritářské Rusko za vlády Putinovy či Medveděvovy.

Historické bádání o nacismu a stalinismu nebylo v posledních desetiletích inspirováno primárně teoriemi totalitarismu. Spíše se pro mnoho fenoménů, jako například masové zločiny či genocidu, mocenské mechanismy, chování různých skupin a vrstev společnosti, vyčlenila samostatná badatelská odvětví. Jejich výsledky jsou kompatibilní s některými teoremy teorií totalitarismu, ty je však ani nevysvětlují, ani je dostatečně diferencovaně nepopisují.

13 Viz THOMPSON, Mark R.: Weder totalitär noch autoritär: Post-Totalitarismus in Osteuropa. In: SIEGEL, A. (ed.): *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, s. 309–339 (viz pozn. 10). Stephan a Linz, kteří režim v Československu rovněž označují jako „posttotalitní“, se dokonce domnívají, že po totalitárních režimech zpravidla nenásledovaly režimy autoritářské (STEPHAN, Alfred – LINZ, Juan J.: *Problems of democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe*. Baltimor – London, Johns Hopkins University Press 1996, s. 294).

14 Viz MACĀKÓW, Jerzy: Der Totalitarismus-Ansatz und der Zusammenbruch des Sowjetsozialismus. In: *Osteuropa*, roč. 44, č. 4 (1994), s. 320–329.

Pojem totalitarismu vzešel z politické publicistiky dvacátých let v Itálii a vždycky v sobě obsahoval dvojitý kód: politicky normativní a teoreticky pojmový. Nepoužívat ho má v sobě dodnes cosi proklamativního. V závislosti na vyznávaném metodologickém směru nad sebou vzájemně ohrnují nos celé výzkumné ústavy a ideové školy. Nejde přitom o to, zda je ten či onen pojem správný nebo chybný, ale o to, zda je účelný.¹⁵

Jestliže se do úvah zahrnují kulturní a historické kontexty nelegitimní mocenské nadvlády a masových zločinů – aby se neprodukovaly černobílé obrazy historie – lze toho stereoskopickým pohledem a rozmanitostí metod a pojmů dosáhnout lépe než pojmovou generalizací. Pro normativně etickou charakteristiku komunistické diktatury je také k dispozici celá pojmová škála.

Pokud intence příspěvku Petra Pitharta spočívá v tom, že zjednodušující pohled na dobu před rokem 1989 jako na všezahrnující totalitární panství vyvolal spíš vztyčený ukazováček než přiměřenou reflexi o následcích diktatury, pak mu lze v tomto bodě přitakat. Stejně tak jako jeho diagnóze deficitů při implementaci fungujícího práva v postkomunistické transformaci. Jestliže je ovšem chápe jako přímý důsledek chybného pochopení minulého režimu, pak v tom s ním už souhlasit nemohu. Označení systému pojmem „totalitní“ nehrálo například v ekonomické transformaci po roce 1989 tu rozhodující roli, kterou mu připisuje Pithart. Václav Klaus plánovité hospodářství několikrát popsal jako systém, ve kterém dominovaly nikoli vertikální, nýbrž horizontální vztahy, a ve kterém plánovací sílu měly podniky, a nikoli hospodářské centrum¹⁶ – to je analýza stavu, jaký nelze označit právě za „totalitní“. Jeho zdráhání reglementovat privatizaci a transformaci ekonomických a vlastnických poměrů domněle „konstruktivistickým“ právem pramenilo z doktrinářského chápání Hayekovy *Constitution of Liberty* a obešlo se bez adjektiva „totalitní“, které jinak v politických projevech užíval hojně. Vize rychlé „prosperity“ a zájem aktérů privatizace během krátké doby zbohatnout vyvolávaly takový tah, že nikdo věru neztrácel čas s nějakými nesprávnými nebo správnými pohledy do „zpětného zrcátka historie“. V posouzení následků tohoto postoje pro právní kulturu země souhlasím s tím, k čemu dospěl Petr Pithart. Odpověď na otázku, proč právo a právníci tvořili tak slabou komponentu české a slovenské transformace, lze však vysvětlit spíše odkazem komunistické diktatury než zjednodušujícím pohledem na povahu implodujícího režimu. Naopak téměř všichni disidenti kvalifikovali komunistický režim jako totalitární, a přesto se dopracovali ke zcela rozdílným představám o politice, demokracii, transformaci systému a o vypořádání s následky diktatury.

15 Viz LÜBBE, Hermann: Die Historizität des Totalitarismus: George Orwells Evidenz. In: MAIER, H. (ed.): „Totalitarismus“ und „Politische Religionen“, s. 285–290 (viz pozn. 11).

16 Viz KLAUS, Václav: Proměny a fáze kritiky centrálně plánované ekonomiky: Vystoupení na kongresu European Public Society. In: TÝŽ: *Cesta z pasti: Projevy z let 1997–1999*. Praha, Votobia 1999, s. 98–108, zde s. 101 a 103.

Jak vypadalo ohlížení za komunistickou minulostí? Ve veřejné debatě o komunismu po roce 1989 lze v případech Česka rozpoznat několik způsobů vyrovnávání s touto minulostí. Fundamentalistický antikomunismus líčí komunismus jako zločinecký totalitární stát, jenž nikdy nezměnil svou podstatu a cíl. Reformní komunismus roku 1968 se tu prohlašuje za pouhý frakční boj v komunistické straně nebo nanejvýš za iluzi, která byla od počátku odsouzena ke ztroskotání. Komunistické panství založené na třídním principu se klade na stejnou úroveň jako nacistické panství na principu rasovém. Volání po důsledné „debolševizaci“ společnosti zahrnuje i exkomunisty, z jejichž členství ve straně se dělá dědičný hřích i po dvacetiletém působení v opozici. V jednom z nejhlupejších sloganů, které se objevily po roce 1989 – „Bývalý komunista je jako bývalý černoš“ – je politický názor primordializován. Politiku ve vztahu k minulosti profiluje líčení zločinného charakteru komunismu, volání po potrestání viníků, po zákazu nereformované komunistické strany a po soudním stíhání všech projevů komunismu. Tento fundamentální antikomunismus se uspokojuje prostoduchou dějepisnou didaktikou („Kdo nezná vlastní dějiny, je odsouzen k tomu, aby je prožil znovu“) a černobílými obrázky komunistické minulosti doplňuje oslavováním hrdinů ozbrojeného odboje v padesátých letech, jejichž ztělesněním jsou bratři Mašínové a členové jejich skupiny.

Jinou, specificky českou variantu vyrovnávání s dědictvím komunistické diktatury představuje „systémový antikomunismus“ českých liberálních konzervativců Václava Klause. V souladu s jeho pohledem na komunismus jako na troufalý gigantický experiment, který rozbil „přirozený řád“, reprezentovaný fungujícími a akceptovanými institucemi jako trh, právo, soukromé vlastnictví, obec, rodina a národní stát, spatřuje systémový antikomunismus hlavní úkol při definitivním překonání komunistické diktatury v obnově fungujícího protikladného, liberálně-demokratického modelu. Etablování a obhajoba hayekovského *Constitution of Liberty* proti všem formám sociálního konstruktivismu je prý jedinou zárukou toho, že bude možno zabránit recidivám „třetích cest“ a socialistických experimentů. Systémový antikomunismus, jenž víc než systémový protiklad mezi diktaturou a otevřenou společností dichotomizuje protiklad kapitalismu a komunismu, respektive socialismu, hájí spíše minimalistickou koncepci politiky ve vztahu k minulosti a distancuje se od fundamentálního antikomunismu. Na druhé straně má pochopení pro pasivní postoje většiny občanů za komunismu a snižuje roli aktivní opozice a občanské odvahy.

V lidové verzi zmučovala „doba totality“ – to jest systému, na němž se nějak podíleli všichni – ve familierně shovívavý „totáč“. Ten se podobá špatnému počasí, které přijde a zase odejde. Zanechá sice stopy, ale nevyznačuje se prakticky žádným spojením s individuálním chováním lidí v podmínkách komunistické diktatury. Český „totáč“ je symbolem ne-uvažování o komunistické minulosti.

Vedle těchto dominantních variant antikomunistického diskurzu existuje i reflektovaný antikomunismus, který pokračuje v tradici demokratického antikomunismu z první republiky ražení Čapkova, Peroutkova a dalších a rovněž v tradici zmíněných reflexí v disentu. Sází na veřejnou osvětu, diferenciaci a tematizaci individuální odpovědnosti občana. Ze strachu či oportunistu milionkrát prováděné

přizpůsobení daným okolnostem, život s ponižujícím lhaním, útěk do soukromí, sociální patologie ve společnosti – jevy, které byly pro udržení komunistické diktatury stejně důležité jako ostnatý drát na hranicích – podle něj nelze popisovat v relacích pachatel versus oběť a nelze je zahrnout pod pojmy viny a trestu. Třebaže reprezentovaly ústřední dimenzi komunistické diktatury, jsou ve velké polemice s komunismem tematizovány jen okrajově.

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

Státní socialismus nebyl jen politický mocenský vztah

Poznámky k teoretickému deficitu konceptu totalitarismu

Dieter Segert

Teorie totalitarismu zažívala v posledních dvou desetiletích konjunkturu; impulzem tu byly zkušenosti opozičních intelektuálů ze zemí východní Evropy a jejich interpretace s tím spojené. Do tohoto proudu lze zařadit pokus Miloše Havelky konstituovat kontinuitu dějin Československa mezi lety 1938 a 1956, v jistém smyslu až do roku 1989.¹ Mé úvahy by neměly být chápány jako vyčerpávající zhodnocení jeho zajímavého textu. Ve svých poznámkách se nebudu zabývat otázkou, jak diferencovaně Havelka přihlíží k proměnám obsahu pojmu totalitarismu, nepřihlédnu k pozoruhodným výkladům o působení mentalit a generačních zkušeností a pozornost nebudu věnovat ani obsáhlému nástinu masového sociálního vykořenezení československé poválečné společnosti. Na následujících řádcích mě bude zajímat výhradně otázka, jaké gnozeologické meze má výlučný zájem o určitou formu politické moci (ať autoritářské, totalitární či posttotalitární). Pozornost upřená na utváření politických mocenských poměrů není sama o sobě příhodná k tomu, aby vedla k pochopení historie státního socialismu v Československu v jejích hybných silách, v jejích proměnách i při jejím zániku. Mé stanovisko je takové, že nelze chtít

¹ Srv. Havelkův článek „Srovnávání nesrovnatelného aneb Existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu?“ v tomto čísle *Soudobých dějin*, s. 607–624.

všechno pochopit z čisté historie politické formy moci, že je třeba místo toho analyzovat politickou a sociální historii v jejich vzájemném propojení.

V následujícím textu navazuji v tomto smyslu také na jeden dílčí aspekt velmi podnětných úvah Petra Pitharta o sociální kontinuitě „normalizační periody“ a transformace společnosti po roce 1989.² On sám používá k označení společnosti „normalizačního“ období pojem „posttotalitní“, neboť jej považuje za vhodnější než obě další možná pojmenování, „autoritářský“ a „totalitární“ (respektive „totalitní“). Jeho vysvětlení, proč pojem „totalitní“ má takovou přitažlivost pro ty, kdo z „normalizačního“ režimu profitovali, je podle mého názoru přesvědčivé.³ Vysvětluje také, proč se přes určité pochybnosti rozhodl pro užití pojmu „posttotalitní“. Mnoho z jeho argumentů mohu bez problémů akceptovat, včetně kritiky Havelkova rozlišování slabé a silné diktatury. Avšak i u něj chybí teoretická analýza svébytnosti sociálních procesů. Také Pithart setrvává svým pojmovým aparátem ve sféře čistě politických forem.

Má teze, kterou rozvádím níže, zní: výzkum státního socialismu jakožto specifické diktatury nelze provádět odděleně od jeho analýzy jakožto společnosti. Že byl státní socialismus diktaturou, je známo; další analýzy a vysvětlení si však vyžaduje otázka, jakým způsobem tato diktatura tak dlouhou dobu fungovala a zajišťovala svou stabilitu. Historie vlády státního socialismu musí být za tím účelem doplněna jeho sociálními dějinami. Státní socialismus byl totiž jak známo něčím víc než specifickou formou diktatury, tedy nedemokratickou formou moci; byl také účinným sociálním řádem. Jeho „dvojitá existence“ se projevovala ještě i po jeho pádu, v konkrétní podobě dědictví, které po sobě zanechal: přestože zanikly jeho formální politické instituce, přetrvávají dřívější vzorce chování a ukazuje se rozhodující význam určitých sociálních vazeb, jež se vytvořily v pozdním období státního socialismu, pro způsob fungování postsocialistického systému institucí. Petr Pithart v tomto smyslu hovoří o závislosti na vyšlapaných cestách (*path dependency*).⁴

Je-li tomu tak, je nezbytné přestat se zabývat toliko politickými formami *ancien régime* a začít zkoumat jejich sociální podloží. Které zásadní poznatky nám unikají právě soustředěním na debatu o formách politické moci (ať ji chápeme jako „autoritářskou“, „totalitární“ či „posttotalitární“)?⁵

2 Srv. Pithartův článek „1969–1989: chybějící pojem, nebo spíše nechuť k porozumění?“ v tomto čísle *Soudobých dějin*, s. 688–698

3 Tamtéž, s. 692.

4 Tamtéž, s. 691.

5 U Juana Linze se vyskytují všechny tři pojmy; tomuto autorovi zároveň patří zásluha, že specifikoval zásadní rozdíl mezi „autoritářskou“ a „totalitární“ mocí. Odlišnost mezi nimi nelze podle něho v žádném případě charakterizovat jen jako rozdíl mezi slabou a silnou diktaturou. Linz vyslovuje například přesvědčení, že z autoritářské formy moci je možná endogenní cesta k demokracii, je-li však východiskem totalitární diktatura, pak je něco takového naopak možné stěží. V tomto druhém případě je navíc zapotřebí exogenních impulzů. (Viz LINZ, Juan José:

Požadavek nezbytného zasazení historie moci do sociálních dějin státního socialismu, který jsem zde vyslovil, lze konkretizovat ve třech následujících tezích:

1) Stabilitu mocenského uspořádání nelze pochopit, pokud nevezmeme v úvahu jeho podporu u větších či menších skupin obyvatelstva. Tím je – s oporou v typologii legitimního panství u Maxe Webera⁶ – definováno jako typ moderního panství.

2) Náš teoretický model státního socialismu musí dokázat objasnit pozorovatelné substanciální změny těchto společností. Není náhoda, že představitelé čistě mocenské historie při výkladu československých dějin vylučují právě vývoj během československé reformní periody v druhé polovině šedesátých let, včetně „pražského jara“. Také Havelka obchází ve svém textu rok 1968, když přeskakuje z roku 1956 přímo do času „normalizace“ po vojenské porážce reformní politiky.

3) Dědictví státního socialismu v demokratické transformaci může být konečně zachyceno jen tehdy, pokud se zaměříme i na spodní sociální proudy předcházející epochy, tedy na ony neformální sociální skupiny aktérů a jejich vzájemné vztahy. Petr Pithart tuto sociální kontinuitu zdůraznil, třebaže v centru pozornosti jeho textu rovněž stojí debata o správné definici formy politické moci oné doby. Při řešení této teoretické otázky lze argumenty čerpat také od autorů interpretujících státní socialismus v duchu modernizačních teorií už v desetiletích před rokem 1989.⁷ Právě vzhledem k vysoké míře kontinuity, příznačné pro strukturu formálních institucí státního socialismu, je nezbytné analyzovat neformální struktury a aktéry, formující se „pod povrchem“ a určující reálný způsob fungování postsocialistické společnosti.

Totalitäre und autoritäre Regime. Berlin, Debatteverlag 2000.) Linz zde užívá pojem „posttotalitární“ v Pithartově smyslu, jako mocenský vztah, jenž nese stopy předcházející totalitární fáze (*tamtéž*, s. 227 n.). Srv. také Linzovu a Stepanovu typologizaci různých režimů státního socialismu, z nichž každý produkuje odlišný soubor zažitých forem (*Legacies*) pro pozdější demokratizaci (TÝŽ – STEPAN, Alfred: *Problems of democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 1996).

6 Srv. k tomu následující slovníkové heslo: WÜRTEMBERGER, Thomas: Legitimität, Legalität. In: BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart (ed.): *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Studienausgabe, sv. 3. Stuttgart, Klett-Cotta 2004, s. 679.

7 Bylo by třeba podchytit mnohé další impulzy v tom směru, které se vyskytují v klasické literatuře o sociálních přeměnách ve státním socialismu, jako např. ve výzkumech zájmových skupin v politice Sovětského svazu v rámci konceptu „socialistické průmyslové společnosti“ (srv. GORDON SKILLING, Harold – GRIFFITHS, Franklyn (ed.): *Interest Groups in Soviet Politics*. Princeton, Princeton University Press 1971). Pro německou debatu srv. GLAEßNER, Gert-Joachim: *Sozialistische Systeme: Einführung in die Kommunismus- und DDR-Forschung*. Opladen, Westdeutscher Verlag 1982. Na tuto teoretickou tradici navazují Széleányi a Konrád ve své práci z roku 1978 o cestě inteligence k třídní moci: SZÉLEÁNYI, Iván – KONRÁD, György: *Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1978.

Těchto tří teoretických východisek sociálněhistorické analýzy moci v době státního socialismu se blíže dotknu později. Nejprve ještě jedno pojmové upřesnění k prvnímu komplexu otázek: „podporou“ mocenského systému se zde myslí parciální shoda mezi malou vedoucí skupinou komunistické strany a (menšími či většími) částmi obyvatelstva, přičemž tato shoda mohla existovat ve dvojitěm ohledu: mohla být založena jednak na zájmech, jednak na ideologii. Mocenské poměry ve státním socialismu byly legitimizovány jak sdílením idejí a hodnot mezi elitou a obyvatelstvem, tak uspokojováním zájmů rozsáhlých sociálních skupin a bezpočtu jednotlivců. Toto uspokojování zájmů mohlo mít dvě různé podoby: buď mohlo být výsledkem cílené politiky vládnoucí vrstvy, anebo se mohlo dít spontánně a ilegálně prostřednictvím shora nezamýšleného, nicméně trpěného využívání šancí k realizaci soukromých zájmů určitých skupin obyvatelstva nebo jednotlivých osob. O tomto důležitém momentu pojednám v souvislosti s výše uvedenou třetí tezí.

Státní socialismus jako parciálně ideologicky a sociálně legitimizovaný řád

Legitimizace státního socialismu ideologií, jež slibovala překonání nespravedlivého kapitalistického systému a nastolení spravedlivého řádu, alespoň v některých zemích východní Evropy zpočátku fungovala, mezi nimi v Československu po roce 1945.⁸ Toto zdůvodnění mocenských poměrů s cílem vybudovat spravedlivou budoucnost působilo zvláště na představitele inteligence, jako jsou spisovatelé, sociální vědci nebo učitelé. Aby se učinilo zadost významu těchto skupin pro společnosti diktovaný výklad ideologie a z ní odvozeného smyslu, bylo nutno politické mocenské poměry traktovat přinejmenším ve trojstupňové podobě: mezi malou vůdčí skupinu – „politickou elitu“ ve funkčním smyslu – a masu obyvatelstva se v roli prostředníka nasouvá subelita „služebné třídy“⁹. Ta na jedné straně podepírá mocenské nároky „elity“ a zprostředkovává je běžným obyvatelům, na druhé straně však také předává určitá zpětná hlášení o jejich přáních a cílech „zdola nahoru“.

Socialistická ideologie ovšem postupem času ztrácí na přitažlivosti. V míře, v jaké bledne očekávání spásy a vytrácí se hodnověrnost programu radikální společenské proměny – jinými slovy v procesu deideologizace společností státního socialismu – účinnost této formy legitimizace moci slábné. Proces eroze komunistické ideologie

8 Pro východní Německo po roce 1945, resp. NDR, srv. můj referát „Loyalitäten im späten Staatssozialismus: Die DDR-Intellektuellen im Vergleich“, přednesený na konferenci „Loyalität ve státním socialismu: NDR, Československo, Polsko“ ve dnech 25. a 26. září 2008 v Praze (v tisku).

9 BRIE, Michael: Staatssozialistische Länder Europas im Vergleich: Alternative Herrschaftsstrategien und divergente Typen. In: WIESENTHAL, Helmut: *Einheit als Privileg: Vergleichende Perspektiven auf die Transformation Ostdeutschlands*. Frankfurt – New York, Campus 1996, s. 39–104, cit. s. 42.

se ve všech státech socialistického světa umocňuje s odhalením tajného referátu Nikity S. Chruščova na dvacátém sjezdu sovětských komunistů v roce 1956 a do konečného stadia dospívá s přechodem ke konceptu „konzumního socialismu“ v sedmdesátých letech. Pro tento úpadek mělo značný význam násilné potlačení „pražského jara“ v roce 1968. Vyskytly se však také protichůdné procesy, kdy došlo k oživení přitažlivé síly ideologie socialismu, jako třeba v řadě zemí v počátcích sovětské „perestrojky“. V jakém rozsahu se tak dělo, by bylo třeba prozkoumat empiricky. V Německé demokratické republice bylo takové oživení, především v kruzích inteligence, v každém případě možné zřetelně pozorovat.¹⁰

Stabilita moci ve státním socialismu vyrůstala zadruhé také z toho, že politika komunistických stran s sebou nesla sociální vzestup určitých skupin obyvatelstva. Už dříve jsem se pokusil popsat to formulací „užitečnost diktatury pro ovládané“.¹¹ Politika komunistických stran usilovala o přerozdělení společenského bohatství ve prospěch průmyslových dělníků. Nadto také jiné vrstvy obyvatelstva po válce získaly ve smyslu realizace svých zájmů: například v Polsku a Československu ve vysídlených oblastech po nuceném odchodu Němců.¹² V této souvislosti je dlužno připomenout také poválečné přerozdělování půdy v těchto státech v rámci pozemkových reforem, z nějž měli prospěch zemědělství dělníci a bezzemci. Analogické procesy sociálního vzestupu byly spojeny se zestátněním podniků, při němž mnohé řídicí funkce obsazovali dělníci. V Německé demokratické republice (respektive zprvu v Sovětské okupační zóně Německa) dostávali šanci ke vzestupu především příslušníci mladé generace, kteří byli méně zdiskreditováni svým angažmá ve prospěch nacistického režimu než generace střední a starší. V historické literatuře se v té souvislosti hovoří o „generaci výstavby v NDR“. V důsledku podpory zaměstnanosti žen došlo kromě toho k modernizaci sociální struktury.¹³ Otevření univerzit dětem dělníků a rolníků v řadě socializujících zemí nakonec umožnilo celým těmto sociálním skupinám zažít nepoznanou zkušenost společenského vzestupu.

V kolektivní paměti generací, které vyrostly ve státním socialismu, jsou tyto příležitosti a vzestupy zapsány ve velmi diferencované podobě, stejně jako s tím spojený sestup jiných skupin a osob. To souvisí nejen s individuálně odlišnými šancemi lidí

10 Viz SEGERT, Dieter: *Das 41. Jahr: Eine andere Geschichte der DDR*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 2008, s. 34 nn.

11 Viz TÝŽ: *Die Grenzen Osteuropas: 1918, 1945, 1989 – drei Versuche im Westen anzukommen*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2002, s. 139 nn.

12 Interpretovat toto znovuosídlování jen s ohledem na vykořenění nebo na sníženou diferencovanost společnosti, na její „zmasovění“ (jako u Havelky ve stati „Srovnávání nesrovnatelného“, s. 619), nevystihuje podstatu věci. Politika zaměřená na zájmy konkrétních sociálních skupin a její kladné působení na loajalitu těch, kteří z ní profitovali, to je svébytná historická skutečnost, kterou lze prokázat i empiricky.

13 Pro NDR srv. GEIßLER, Rainer: *Die Sozialstruktur Deutschlands: Ein Studienbuch zur Entwicklung im geteilten und vereinten Deutschland*. Opladen, Westdeutscher Verlag 1992, s. 259 nn.

v onom sociálním a mocenském řádu, ale také s proměnou těchto možností během několika desetiletí. Jiný obraz skýtá „konzumní socialismus“ sedmdesátých a osmdesátých let.¹⁴ Sice i tady byly zájmy uspokojovány anebo poškozovány, ale jinak než v počátečních dobách režimu. Abychom uvedli jen příklad možnosti přístupu ke vzdělání: v této periodě byly cesty sociálního vzestupu prostřednictvím vyššího vzdělání opět zablokovány, protože do vyšších vzdělávacích institucí nyní pronikaly děti staré i nově vzdělané inteligence, zatímco děti fyzicky pracujících vrstev sledovaly jiné životní rozvrhy.

Zde popsané větší zohlednění zájmů fyzicky pracujících sociálních skupin („dělníků a rolníků“) v politice komunistických stran lze samozřejmě interpretovat i jako mocenský prostředek, tím se však funkce tohoto zohlednění nevyčerpává. Státní socialismus je totiž třeba chápat i jako pokus vytvořit nový sociální řád přerozdělením sociálních šancí ve prospěch dosud nepriviligovaných.¹⁵ Tato politika zasáhla radikálně do životní reality různých sociálních skupin a podmiňovala sestup či vzestup velké části obyvatelstva.

Již na příkladu vzdělávací politiky jsem uvedl, že sociální bilance jednotlivců a skupin se v různých obdobích lišily. Jak přesně se proměňovaly, je možno a nutno empiricky prozkoumat. K podstatnému sociálnímu vzestupu celých skupin obyvatelstva, v jehož důsledku rychle narůstal počet těch, kteří podporovali nový řád, docházelo ve „fázi revolučního přechodu“ („*revolutionär-transitorische Phase*“),¹⁶ tedy – sledujeme-li východoevropské státy mimo Sovětský svaz – v prvním desetiletí po skončení války. Zdůrazňuji to zejména proto, že to je nepochybně také fáze, ve které lze nejlépe pozorovat „totalitární rysy“ výkonu moci. Otázka po sociálním zasazení této formy moci je však v našich dosavadních vědeckých interpretacích zpravidla opomíjena. Například u Havelky se sociální transformace pozdních čtyřicátých a raných padesátých let pojímají jen jako změny mentality československého obyvatelstva, které pomáhaly upevňovat totalitární moc, a nikoli jako s tím spojené uspokojování zájmů a očekávání vzestupu životních šancí určitých skupin obyvatelstva.¹⁷

14 O takovém působení sociální politiky, které zakládá loajalitu (tedy o konkrétním rozhraní sociálních dějin a dějin moci) pojednávají obsáhlé analýzy věnované NDR, Československu a Polsku: BOYER, Christoph (ed.): *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945*, sv. 10: 1971–1989: *Bewegung in der Sozialpolitik, Erstarrung und Niedergang*. Baden-Baden, Bundesministerium für Arbeit und Soziales – Bundesarchiv – Nomos 2008; HÜBNER, Peter – HÜBNER, Christa (ed.): *Sozialismus als soziale Frage: Sozialpolitik in der DDR und Polen 1968–1976*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2008. Součástí publikace je příspěvek Christopha Boyera o Československu.

15 Tato orientace byla v legitimizační ideologii podezděna tezí o „dělnické třídě“ jako vlastním tvůrci společenského bohatství v moderní společnosti.

16 Viz KORNAI, János: *The Socialist System: the Political Economy of Communism*. Oxford, Clarendon 1992.

17 Viz HAVELKA, M.: Srovnávání nesrovnatelného, s. 619–621.

Změna a reformy v historii státního socialismu

Pojem „totalitární moc“ ponechává málo prostoru pro objasnění proměny politického režimu poháněné vnitřními silami. U Carla Joachima Friedricha to šlo dokonce tak daleko, že si konec režimu totalitárního typu nedokázal představit jinak než v důsledku vojenské intervence.¹⁸ Ve skutečnosti se společenská změna – včetně změny politických forem moci – odehrála jak známo jinak: své impulzy čerpala zaprvé z kombinace problémů s efektivitou, vnímaných částí elity, a otevřené nespokojenosti v řadách obyvatelstva – tedy z různých forem kritiky –, zadruhé k ní přispívaly mocenské boje v nejvyšším vedení komunistické strany a zatřetí ji akcelerovaly politické aliance reformátorů v komunistických špičkách s částí subelity.

Mechanismy změny se pochopitelně odlišovaly v různých dobách a v různých zemích. V krizi sovětské moci na jaře 1921 se projevil především prvně jmenovaný faktor, jenž pak silně působil znovu po Stalinově smrti ve spojení s druhým faktorem. V Československu šedesátých let, kdy se mezi lety 1963 a 1968 výrazně otevírala společnost, se významně uplatnily všechny tři faktory. V Maďarsku roku 1956 a v polské krizi z let 1980 a 1981 se rovněž setkaly tyto tři faktory. Pro NDR byla příznačná ta zvláštnost, že jen zřídka byli ve stranickém vedení reformátoři, režim podemílala spíše nespokojenost mezi obyvatelstvem nebo politická vůle části intelektuální „služebné třídy“.

Stejně tak to byl celý komplex mechanismů změny, který vedl k pokojnému odvratu vládnoucích špiček od modelu socialistické diktatury během krize systému na konci osmdesátých let. Na jedné straně vycházely impulzy ke změně od reformátorů, kteří se oddávali iluzím o možnosti obnovy socialistického modelu. Na druhé straně část elity usilovala o nalezení nové základny své moci, která měla vzniknout přechodem k jinému modelu hospodářství a společnosti. Úpadek daného mocenského uspořádání byl dále spoluurčován tím, že velká část subelity odepřela svou podporu stávajícímu vedení, což se pak projevilo v hluboké krizi legitimacy moci komunistických stran. Výmluvným projevem tohoto rozpadu bylo seberozpuštění a nové založení dvou nejsilnějších reformních stran ve východním bloku (v Maďarsku v říjnu 1989 a v Polsku v lednu 1990) stejně jako hnutí kritických členů Jednotné socialistické strany Německa na podzim 1989.

18 Moci, která je *per definitionem* všemocná, se nemohou doopravdy vzepřít ani jedinci, ani skupiny. Tento argument byl ostatně Friedrichovi vytýkán už v 50. letech. Reagoval na to tak, že ve známé knize o totalitárních diktaturách, kterou napsal spolu se Zbigniewem Brzezinským, probíral různé možnosti takové změny, a hned je zase zavrhoval. Zánik sovětské moci v důsledku války jako v případě nacistického Německa nebo fašistické Itálie ale pokládal také za velmi nepravděpodobný, neboť vzpomínka na vítězství, které se v roce 1945 zrodilo z takřka beznadějně situace, byla ještě příliš živá. (FRIEDRICH, Carl J.: *Totalitäre Diktatur: Unter Mitarbeit von Professor Zbigniew K. Brzezinski*. Stuttgart, Verlag für Sozialwissenschaften 1957, s. 258.) Vzhledem k omnipotenci moci se stejnou skepsí posuzoval možnost revolučního povstání zevnitř (s. 263 n.).

*Neformální síť ve státním socialismu
a zdroje přetrvávající moci „starých elit“ po roce 1989*

Procesy přetrvávání sociálních struktur a transferu mocenských pozic v systémové změně jsou zdá se dobře prozkoumány. Rozsáhlé výzkumy proměny elit, sledující postavení starých a nových vedoucích skupin ve společnosti, přinejmenším s určitou věrohodností prokázaly kontinuitu části elit.¹⁹ Iván Szelényi se v devadesátých letech domníval, že se potvrzuje jeho teze z roku 1978 o vzestupu inteligence v době státního socialismu.²⁰ Do tohoto způsobu teoretického modelování postsocialistické reality patří rovněž teze Michaela Ehrkeho o *comparador intelligentsia* jako o skupině, která zajišťuje svou moc spojenectvím se zahraničním kapitálem, využívajíc zároveň dosavadních pozic v hierarchii vedení státněsocialistického hospodářství.²¹

Celospolečenské důsledky takovéto sociální kontinuity části starých elit, respektive subelit, byly ovšem ve velkém zkoumány jen pro zvláštní případ postsovětských společností, tedy nástupnických států Sovětského svazu. Pro tuto analýzu bylo jako interpretačního rastru užito teoretického modelu neopatrimoniálních poměrů. Neformální mocenské poměry, jež určité části subelity umožňovaly, aby navzdory formálně nezměněnému mocenskému monopolu komunistického vedení získala už v pozdním socialismu významný podíl na reálné moci, se po roce 1989 přetvořily ve formy politické a sociální moci zakotvené rovněž formálně. Prezidiální systémy, které se v těchto společnostech většinou vytvořily a stabilizovaly, se opírají o vztahy typu patron–klient, v nichž se prolíná politická a hospodářská moc. Politická soutěž probíhá pak především mezi různými patrimoniálními sítěmi, nikoli však už za účinné participace obyvatelstva.²²

Kontinuita, respektive transfer neformálních vztahů, pravidel a mocenských potenciálů „šedé ekonomiky“ v ostatních subregionech východní Evropy, především

19 Literatura o tomto tématu je velmi obsáhlá, zde mohu upozornit jen na některé důležité analýzy autorů z východní Evropy: BEST, Heinrich – BECKER, Ulrike (ed.): *Elites in Transition: Elite Research in Central and Eastern Europe*. Opladen, Leske & Budrich 1997; STEINER, Helmut – TAMÁS, Pál (ed.): *The Business Elites of East-Central Europe*. Berlin, trafo Verlag 2005.

20 Viz KING, Lawrence Peter – SZELÉNYI, Iván: *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*. Minneapolis, University of Minnesota Press 2004; TÍŽ: Post-Communist Economic Systems. In: SMELSER, Neil J. – SWEDBERG, Richard (ed.): *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton – Oxford, Oxford University Press 2005, s. 205–229, zde s. 213.

21 Viz EHRKE, Michael: *Das neue Europa: Ökonomie, Politik und Gesellschaft des postkommunistischen Kapitalismus*. Bonn, FES 2004.

22 Viz mj. FISUN, Alexandr: *Demokratija, neopatrimonialism i globalnyje transformacii*. Charkiv, Konstanta 2006; MEYER, Gerd: *Formal Institutions and Informal Politics in Central and Eastern Europe: Hungary, Poland, Russia and Ukraine*. Opladen – Farmington Hills, Barbara Budrich Publ. (2. vydání 2008).

však v nových členských státech Evropské unie ze středovýchodní Evropy, byly dosud naopak málo tematizovány a zkoumány. Příspěvek Petra Pitharta tyto kontinuity důrazně připomíná, a především vyjadřuje politování nad tím, že transformační elity neprojevíly dostatečnou starostlivost a nepostavily těmto spontánním, avšak mocným aktérům do cesty silnější mechanismy právní kontroly. Vysvětluje to tím, že byla podceněna specifická dynamika postsocialistického trhu. Naopak za iluzi označuje představu, že stát byl v letech před pádem starého režimu vlastníkem velkých hospodářských podniků. V pozdním státním socialismu totiž existovala už jen ideologická kulisa státem kontrolovaného vlastnictví, *de facto* byly velké podniky už dávno „pozicí podmíněným vlastnictvím“ svých manažerů.²³ Právě oni měli pak možnost velkou měrou neformálně ovlivnit proces privatizace podle vlastních zájmů. Takováto interpretace je podle mého názoru silným argumentem pro to, abychom se odpoutali od pouhé debaty o kvalitě politických forem moci a zkoumali prolínání sociálních a politických vztahů jak za pozdního socialismu, tak po roce 1989.

V pozdním státním socialismu se vytvořila taková společenská forma, v níž formální politické instituce, které si uchovávaly nárok na absolutní moc, byly už jen vyprázdněnou fasádou protichůdně působících neformálních sociálních vztahů. S revolucí let 1989/1990 – tedy se zásadní změnou existujících formálních politických a právních poměrů – se této mocné neformální realitě otevřel volný prostor. Stranický stát (*Parteistaat*) se zhroutil a na jeho místo nastoupily nové politické instituce – volební demokracie, právní stát a veřejnost. Avšak vzhledem k tomu, že schopnost politické participace většiny občanů a občanek byla jen málo vyvinutá – a na tuto slabost občanské společnosti Petr Pithart působivě poukazuje – vytvořilo se po roce 1989 v procesu systémové transformace svérázné spojení „tržního hospodářství a demokracie“, jakýsi „postsocialistický kapitalismus“. Část zmíněných aktérů v něm mohla úspěšně legalizovat své neformální mocenské pozice z doby pozdního socialismu. K nim se přidali vítězové privatizace majetku. K těm, kdo vydělali na systémové transformaci, patřili rovněž příslušníci politické třídy. O aliancích politické a hospodářské moci v transformačním procesu toho dnes víme ještě příliš málo. Tato vznikající společnost je v každém případě zřetelně odlišná od nám známých forem kapitalismu a demokracie.

Tolik má teoretická argumentace. Nyní ještě malá politická poznámka: jestliže skutečnost odpovídala tomu, jak jsme ji popsali při analýze třetí otázky, pak by ovšem politicky frekventovaná představa, že proces demokratizace v České republice je ohrožován především tvrdošíjnou a v minulosti vězící konzervativní komunistickou stranou, byla těžko udržitelná. Odpovědnost za Pithartem popisované procesy nespočívá podle mého soudu ani tak na osobách, které si dosud ponechaly

23 Viz PITHART, P.: 1969–1989: chybějící pojem, nebo nechuť k porozumění?, s. 695.

členství v této straně; je třeba ji hledat spíše mezi těmi, kdo dokázali svou někdejší neformální mocenskou pozici převést po roce 1989 v právně legitimizovaný zisk majetku a vlivu. Lze se domnívat, že příslušné ekonomické sítě se ve svém úsilí o transformaci starých mocenských pozic v nové opíraly spíše o politické spojení ve stranách, které byly nositelkami vládní odpovědnosti po roce 1990, než o kované komunisty.

Glosy na okraj úvahy Miloša Havelky

Marína Zavacká

Havelkova štúdia ma naozaj ťahá do debaty, hoci viac než formulované kontraargumenty ma k nej napadajú otázky, menovite séria o kontinuitách. Uvedomujem si, že autor sa musel pri svojich úvahách rozhodnúť pre nejaký chronologický rámec, no pri interpretácii mi vyslovene chýba aspoň premostenie do súvislostí so situáciou pred rokom 1918. Napríklad, ako je možné, že po vojne, pri ktorej v každej krajine dochádza k vysokému stupňu spoločenskej radikalizácie, k hľadaniu vnútorných nepriateľov a k volaniu po jednote, tento nový štát nastolil a aj dokázal stabilizovať demokratický režim, ktorý bol úplne protikladný týmto náladám? Alebo, bol rok 1938 z hľadiska prevládajúcich spoločenských nálad „rozchodom s tradíciami“ medzivojnovnej ČSR, alebo len návratom k tradične prítomnému vyzývaniu homogenity, k nacionalistickému, prípadne antisemitskému diskurzu (viď príklad hilsneriády a jej pogromistických nálad), teda k iným, dlhodobejším tradíciám? A nie je podobne zarážajúce to, ako rýchlo národ po roku 1945 „pristúpil“ na Nejedlého verziu dejín? Alebo – s vedomím o intenzite a často i brutalite zápasu o Rukopisy – nie je prekvapujúce a mimoriadne skôr to, že sa podobných, „sebavedomie budujúcich“ verzií vlastných dejín dokázala časť elít i celej spoločnosti za prvej republiky aspoň na krátky čas vzdať (hoci u niektorých len navonok)?

Potrebu pocitu exkluzivity, potrebu byť „iní a lepší“, pritom českej spoločnosti na istý čas významne saturovala pozícia jedinej „vzorovej“ demokracie v regióne i čerstvé vedomie sily vojenských víťazov. Medzivojnovné Československo naozaj bolo z hľadiska ústavného zakotvenia i funkčnosti demokratických štruktúr „iné a lepšie“ než bezprostredné okolie, no túto inakosť možno prezentovať aj ako prispôbenie sa priam existenčnému tlaku zo zahraničia. Existencia Československej republiky bola od počiatku zahraničnopoliticky viazaná na budovanie a uchovanie demokratického režimu, vrátane záruk plných práv menšinám, slobody vyznania, všeobecného volebného práva atď., a hoci z dnešného pohľadu tento režim považu-

jeme za plus, neznamená to, že mnohí súčasníci ho nevnímali ako tvrdo naoktrojovaný. Mohli ho akceptovať ako momentálnu nutnosť, no nemuseli sa s ním vôbec stotožňovať. Práve to, čo dnes vnímame ako prvorepublikovú „tradičiu“, pociťovali početné skupiny jej obyvateľstva ako úchylku od „normálneho“ a želaného stavu, spôsobenú medzinárodnopolitickým tlakom. (Podľa generačného rastra dokázal dvadsaťročný študent, ktorý na prelome storočia vyhadzoval Masaryka z univerzity, ako štyridsiatnik v štátnych inštitúciách „budovať ‘jeho’ republiku“, aby si ako šesťdesiatnik mohol zanaďávať na židovstvo či liberalizmus s klasickým „já jsem to říkal, kam tohle povede“.) Ich aktivity aj spoločenskú popularitu sčasti obmedzovalo povedomie, že samotná existencia štátu, o hraniciach nehovoriac, bola mocnosťami garantovaná len za daných podmienok. Slabnutie československej demokracie koncom tridsiatych rokov teda možno vnímať ako účinok silnejšieho tlaku Tretej ríše, ale aj ako dôsledok pocitu, že víťazom prvej svetovej vojny na zachovaní demokratických princípov v Československu už tak veľa nezáleží. Za takéhoto predpokladu bolo možné presadzovať iné riešenia, teraz už bez obvinenia z poškodzovania republiky a priameho ohrozovania jej zahraničnopolitických garancií. Keď tlak týchto garancií s Mníchovom pominul, mohli sa v spoločnosti naplno rozvinúť nie nové, ale už dlhšie existujúce tendencie a aspirácie.

Ak by limity Havelkovej štúdie umožnili zasadiť udalosti českých (československých) dejín do širšieho európskeho kontextu, aj onen „samovoľný“ príklon k národným a demokratickým revolúciám, socializácii a podobne by bolo možné nasvietiť tak, že sa v mori porovnateľných javov takmer stratí. „Samovoľný“ vznik všelijakých „národných výborov“ (pričom pri vedomí kominternovských aktivít by som so slovom „samovoľný“ zaobchádzala s opatrnosťou), silný spoločenský tlak na národnú jednotu a teritoriálnu exkluzivitu aj na zoštatňovanie hospodárstva predsa po vojne prežívala celá okupovaná Európa a čiastočne i Veľká Británia. Populárne kliše síce hovorí o tom, že si Česi v porovnaní s Maďarmi či Poliakmi „dobrovoľne“ zvolili komunistov do vlády, no nikdy ich neporovnáva s Talianmi či Francúzmi (prípadne Grékmi), kde sa komunisti silnejšie nepresadili aj vďaka masívnej americkej intervencii (vojenskej, finančnej, logistickej, personálnej), ktorá sa v Československu nekonala. Veď udržanie demokracie (vrátane relatívne voľného trhu) ani na západe Európy po ničivej vojne nebolo zďaleka tak „samovoľné“ a samozrejmé, ako sa spätne občas javí. (A predstava, aké typy politikov a programov by v úplne „ne-polovičate“ slobodných parlamentných voľbách tesne po vojne dokázali osloviť vojnu traumatizovaných Nemcov, Rakúšanov, ale i Poliakov či Maďarov, je síce zo sféry „keby“, no za úvahu stojí.)

Ako posledný uvádzam skôr okrajový postreh: noví osídlenci po vojne neprichádzali len s odlišným národnostným pozadím v porovnaní s majoritou a zväčša tiež z horších ekonomických podmienok, no navyše s diametrálne odlišnou historickou skúsenosťou so štátom a jeho mocou. Zo sociologického hľadiska by bolo veľmi zaujímavé sledovať, ako sa s týmto aspektom vyrovnávali. Napríklad tisíce nových obyvateľov Čiech po roku 1945 nielenže nemali spoločný zážitok z obdobia medzivojnovej ČSR a protektorátu (pričom aj Slováci z juhu Slovenska mali čerstvý zážitok z Horthyho Maďarska, nie zo slovenského štátu), no mnohí z nich žili

dovtedy v prostredí podstatne odlišnom od demokratickej atmosféry Masarykovej a Benešovej republiky. Pristáhovalci z Volyne nemali v živej pamäti žiadne slobodné voľby a imigranti z Maďarska zasa nemali skúsenosť s žiadnymi parlamentnými voľbami konanými na základe všeobecného volebného práva (aj právo pre mužov tam obmedzovali po celý čas volebné cenzy).

Keď teda zohľadníme aj opomínané prvky českej politickej tradície, rolu medzi-vojnových zahraničnopolitických vplyvov, a tiež heterogénnosť historických skúseností povojnového obyvateľstva, nemusí sa povojnová ochota českej spoločnosti akceptovať hodnotové systémy odlišné od prvej ČSR javiť ako úplný a nezrozumiteľný zlom.

Totalitarismus a posttotalitarismus v Čechách

Milan Znoj – Jiří Koubek

Na otázku, zda existovala u nás epocha totalitarismu, odpovídáme kladně. Ale tím naše odpověď nekončí. Byla by totiž poloviční, a tudíž nedostatečná. Považujeme za důležité, abychom pokračovali v úvahách o české společnosti s využitím koncepce posttotalitarismu. Svým způsobem souhlasíme s titulem úvodního článku Miloše Havelky, neboť v českých poměrech, když je řeč o totalitarismu, jedná se vskutku spíše o srovnávání nesrovnatelného. Elementární totalitární teze tvrdí, že se komunismus a fašismus v „něčem podstatném“ shodují, soudíme nicméně, že při bližším pohledu zbudou z českého totalitarismu jenom dva krátké, navzájem nespojité úseky českých dějin: jednak období německého protektorátu 1939 až 1945 a jednak rané období komunistické diktatury 1948 až 1953. Pravda, jedná se o období českých dějin z nejtragičtějších a v každém případě si obě zaslouží důkladné studium. Nicméně jsou to období natolik výlučná, že sotva můžeme očekávat, že se při tomto „srovnávání nesrovnatelného“ dozvíme něco podstatného o české společnosti. Naší tezí naopak je, že teorie totalitarismu jsou chudé na poznatky, zatímco mnohem plodnější při studiu české společnosti v komunistické éře se ukazuje být teorie posttotalitarismu od Juana José Linze.

Miloš Havelka jako řešení onoho paradoxního „srovnávání nesrovnatelného“ navrhuje specifickou teorii totalitarismu, která se vymyká modelům známým v politické vědě. Opírá se naopak o sociologickou interpretaci generačních mentalit. Tato teorie vskutku přináší řadu originálních poznatků a něco do sebe může mít i její klíčová myšlenka, že u nás v důsledku (jedná se tedy o kauzalitu?) permanentních mocenských a politických intervencí do sociální struktury vznikla jakási generační (vágně se dozvídáme, že je jednotná i nějak proměnlivá?) totalitární mentalita, v níž se „přetavily“ existenciální zkušenosti Mnichova, druhé republiky, hrůzy

heydrichiády, zúčtování s kolaboranty a sudetskými Němci, politická mobilizace po válce a podobně. Nicméně máme vážné pochyby, zda lze tyto mentality (mentality?) považovat za „katalyzátory změn politického systému“, jak tvrdí Miloš Havelka,¹ a tedy užívat je jako *explanans* v politické teorii. Nezdá se nám věrohodné, že by mohla existovat specificky česká teorie totalitarismu, k níž toto pojetí specificky české totalitární mentality podle našeho názoru vede.

Nepovažujeme termín „totalitární“ za „konvencionální“ a termíny „autoritářský“, „totalitární“ a „diktátorský“ za „do značné míry zástupné“, jak soudí Miloš Havelka.² Řešení onoho paradoxního úkolu „srovnávání nesrovnatelného“ nehledáme v rozředění pojmů, ale spíše v jejich upřesnění. Obracíme se proto k teoriím totalitarismu a hodnotíme je co do jejich nosnosti při vysvětlování české zkušenosti.

„Totalitarismus“ je polemický pojem, jako ostatně všechny pojmy politické vědy. Činí totiž srozumitelnou určitou nepřátelskou politickou praxi a obhajuje praxi vlastní. Polemické demokratické zaujetí najdeme ve všech teoriích totalitarismu, ať filozofických, historických nebo politologických.³ Nikdy se nejedná pouze o polemiku o pojmech, neboť zároveň se vede polemika o určité politické praxi. Přijímáme takovou politiku jako teoretické téma. Nicméně z generelní teze totalitarismu, podle níž se komunismus shoduje ve svých podstatných rysech s fašismem,⁴ se

1 Viz diskusní stať Miloše Havelky „Srovnávání nesrovnatelného aneb Existovala v nejnovějších českých dějinách epocha totalitarismu?“ v tomto čísle *Soudobých dějin*, s. 607–624.

2 Tamtéž, s. 615.

3 Teorie totalitarismu umožňují identifikovat v komunismu a fašismu jednoho nepřítele, a proto všeobecně platí, že se jedná o polemiky vedené z pozic liberální demokracie, pro niž komunismus a fašismus byl a je společným nepřítelem. Nicméně jednotlivé argumentace jsou natolik rozdílné, že nemá valného smyslu hledat v nich nějakou společnou obhajobu „západní demokracie“. Obhajoby jsou tak rozrůzněné, jak rozrůzněné je západní politické myšlení. Například výklady Ernsta Nolteho lze jen s jistou dávkou fantazie považovat za obhajobu liberalismu, když se spíše jedná o obhajobu národní německé tradice, která vždy s jistým despektem shlížela jak na liberalismus, tak na demokracii (svědčí o tom *Historikerstreit* z konce 80. let, který se v německém prostředí rozpoutal, poté co Nolte publikoval ve *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (6.6.1986) článek „Eine Rede, die geschrieben, aber nicht mehr gehalten werden konnte“).

4 Užíváme zde termín „fašismus“ jako rodový pojem, který zahrnuje vícero druhů, přinejmenším italský fašismus a německý nacismus. V tomto ohledu připomínáme termín „rodový fašismus“ (*generic fascism*) Ernsta Nolteho (srv. NOLTE, Ernst: *Der Faschismus in seiner Epoche: Action française – Italienischer Faschismus – Nationalsozialismus*. München, Piper 1963; v českém překladu: *Fašismus ve své epoše*. Praha, Argo 1999). Odmítáme sice jeho dialektickou triádu, podle níž „fašismus“ *Action française* byla *thesis*, italský fašismus *antithesis* a německý nacismus *synthesis* jednoho generického fašistického hnutí. (Fašismus *Action française* se zřejmě nedá stavět oběma dalším na roveň, pokud tím, co mají společného, má být „totalitarismus“; ostatně s italským fašismem je to rovněž sporné, neboť měl totalitární „pretenze“, ale totalitární režim to nebyl.) Nicméně existuje řada fašistických hnutí, která mají „něco“ společného, a pokud tím „něčím“ nebude totalitarismus, pak k nim můžeme přiřadit nejen *Action française*, ale svým způsobem i Frankův režim ve Španělsku nebo Salazarův v Portugalsku. To, co mají společné,

u nás stalo ideologické krédo antikomunismu, který tuto tezi využívá v boji s komunismem a postkomunismem. Nevadí, že komunismus padl. Boj je nyní veden s rezidui komunismu a jeho všemožnými převleky, které se ovšem dají hledat všude. Totalitarismus je tak nejen nástrojem toho, jak „porozumět“ minulosti, ale také jak „rozumět“ současnosti. A tak v českém prostředí vystupuje do popředí ideologická dimenze teorií totalitarismu, neboť právě jejich jménem se roztáčejí kola politických polemik, které ve jménu radikálního zúctování s komunistickou minulostí u nás vede antikomunismus. Do těchto antikomunistických polemik se zde nepouštíme, podíváme se na totalitarismus z pohledu politické vědy.

Teorie totalitarismu a jejich omezené použití

Teorie totalitarismu vyrostly po druhé světové válce jako houby po dešti. Když se rozpadlo válečné spolenectví mezi západními demokraciemi a sovětským Ruskem a začala studená válka, byl v komunismu rozpoznán staronový nepřítel, kterému bylo nutno nejen prakticky čelit, ale musel být i příslušným způsobem teoreticky definován. V sovětském Rusku byl objeven starý nepřítel ve dvojím slova smyslu: Jednak v něm byl odhalen nepřítel stejného rodu, jako byl dříve fašismus, což byl protivník vskutku smrtonosný, s nímž konflikt vyústil ve světovou válku. Totalitární komunismus se stal nyní stejným nepřítelem, jakým byl dříve starý nepřítel fašismus. Nicméně komunismus byl vskutku starým nepřítelem liberalismu už dávno před fašismem. Pozoruhodné však je, že toto starší nepřátelství se neživilo totalitarismem. Starší vzájemné spory byly vedeny v jiném, „klasičtější“ jazyce. V tomto smyslu byl komunismus starým nepřítelem přinejmenším od 19. století, kdy se jednalo ještě „pouze“ o politické hnutí navrhuující radikální alternativu k liberálnímu kapitalismu. Takovým nepřítelem zůstával ještě po skončení první světové války, kdy se liberální demokracie potýkaly s komunistickými stranami, které místo daného zřízení prosazovaly politický režim sovětského typu. První pokusy shrnout fašismus a komunismus společně pod hlavičku totalitarismu spadají již do třicátých let, avšak teprve po druhé světové válce se objevil starý komunistický protivník v podobě nově etablované politické moci, která dosahovala od sovětského Ruska až do střední Evropy. A teprve tento nepřítel se mohl stát nepřítelem rovným fašismu.

Pojmenování politické moci sovětského Ruska jako moci totalitární se opíralo o dvojí přesmyčku. Totalitární stát byl zprvu fašistický koncept, který byl myšlen jako řešení problémů masové demokracie, v nichž liberalismus údajně selhával.

proto bude třeba hledat jinde, jmenovitě v jejich „konzervativním“ odmítnutí moderního kapitalistického průmyslového světa. Nolte se nemýlí v tom, že fašismus považuje za velké negativní hnutí, které je antiliberální, antikapitalistické a antikomunistické; mýlí se v tom, že z toho dělá součást teorie totalitarismu. Totalitární jsou jenom krajnosti tohoto generického hnutí, které ovšem radno chápat mnohem volněji, než navrhuje Nolte. Místo „rodu“ by se dalo rovněž hovořit o společné rodině těchto hnutí. Soudíme, že podobně je třeba se dívat na totalitarismus komunistického hnutí.

Mussolini řečnil o silném státu, který usměrní všechny síly společnosti k jednomu úkolu a spojí různé složky společnosti v jeden pevný a dynamický celek. Označení „korporativismus“ je výstižné, leč poněkud nedostačivé pro politický režim, který se Mussolini snažil realizovat. Lépe mu vyhovoval termín „totální stát“, byť o budoucí liberální přesmyčce ještě neměl tušení. Důkladněji v této linii uvažoval o totálním státu Carl Schmitt, který v něm spatřoval nevyhnutelný rezultat fungování masové demokracie v podmínkách monopolistické kapitalistické ekonomiky. V této situaci se klasické liberální oddělení společnosti od státu, který měl přitom monopol politična, nemohlo udržet. Totální stát pak označoval propojení státu a společnosti. To bylo možné na dvojí způsob: Buďto se zrodil totální stát, který byl slabý, neboť ekonomika (nejrůznější podnikatelské zájmy) a společnost (nejrůznější sociální zájmy) se státu zmocnily, a ten se pak stal nástrojem pro realizaci zájmů různých ekonomických a sociálních skupin. Anebo se mohl zrodit totální stát, který by byl naopak silný. Poznal se podle toho, že dokázal ekonomice a společnosti vtisknout své definice politična.⁵ Schmitt v tomto duchu nejprve doufal korigovat výmarskou republiku, zároveň ovšem obdivoval italský fašismus, a pak tyto myšlenky rozvinul v obhajobu režimu nacistického. Z hlediska liberálního to bylo smrtelné nebezpečí. První přesmyčka proto spočívala v tom, že liberalismus vzal onen fašistický vynález zvaný totální stát, podrobil jej hloubkové kontrole a v přímé konfrontaci jej odmítl.

První přesmyčka v pojmenování nositelů totalitarismu byla zdařilá, protože jsou docela srozumitelné důvody, proč se liberalismus principiálně staví proti každému zbytnělému státu, ten fašistický totální v to počítaje: činí tak ve jménu pluralistické ekonomiky a společnosti, které žádá chránit proti státním definicím politična systémem občanských a sociálních práv. Druhá přesmyčka ovšem předpokládá, že stejný liberální argument bude možno uplatnit proti komunismu, ačkoli komunismus nehlásá stát totální, ale naopak zrušení státu a vítězství demokratické společnosti. Nicméně i tato přesmyčka je věrohodná, neboť komunistické zrušení státu je odsunuto do budoucnosti, popřípadě ztotožněno se zničením starého buržoazního státu, namísto nějž je nastolována „diktatura proletariátu“. Ovšem diktatura proletariátu nemůže nemít podobu státu, protože si nárokuje monopol politična (spíše jej ale má v rukou komunistická strana), užívá všechny státní instituce k donucování členů společnosti při realizaci svých politických cílů. Výsledkem je naopak vítězství státu (komunistické strany) nad společností a možnost její totální mobilizace. Nelze proto nahlížet na komunistický stát podle toho, co o sobě říká, ale musíme jej posuzovat podle toho, jak reálně uplatňuje svou politickou moc. Druhá přesmyčka

5 Základní argument viz SCHMITT, Carl: *Pojem politična*. Brno – Praha, OIKOYMENH 2007, s. 23 n. Srv. k tomu Schmittovu úvahu o významu fašistického „národního mýtu“ pro překonání údajně vyprázdněného liberálního parlamentarismu v jeho pojednání *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus* z roku 1926 (Berlin, Duncker & Humblot 1996, s. 89). Podrobněji o totálním státu viz McCORMICK, John P: *Carl Schmitt's Critique of Liberalism: Against Politics as Technology*. Cambridge, Cambridge University Press 1997.

v tom má své ospravedlnění. Teorie totalitarismu, které s touto druhou přesmyčkou stojí a padají, proto v sobě mají silný realistický moment, který je vede k tomu, aby při svém vlastním úkolu, jímž je liberální obhajoba konceptu občanských práv, neúnavně reinterpretovaly komunistické politické pojmy v pojmech analogických fašistickému konceptu totálního státu.⁶

Teorie totalitarismu jsou různorodé, snad se dají utřídít do tří skupin. Předně jsou to filozofické teorie, například Karla Raimunda Poppera nebo Hannah Arendtové, které se opírají o velkolepou filozofii dějin Západu a tvrdí, že soudobý totalitarismus smrtelně ohrožuje toto dědictví, u obou myslitelů různým způsobem spojované s impulzem pocházejícím ze starověkého Řecka (u Poppera je to objev vědy a kritického rozumu, u Arendtové zase objev *polis* a občanských ctností). Zadruhé to mohou být teorie historické, například Ernsta Nolteho nebo Françoise Fureta, které zase v západních dějinách nedávné doby sledují ozvuky politických idejí velkých událostí, jako byla Francouzská revoluce (pro Fureta) nebo industriální revoluce (pro Nolteho); ta v jeho pojetí otřásla tradiční společností a dala vzniknout „zničujícím terapiím“ revolučního i kontrarevolučního založení, které zběsilým způsobem vyústily v takzvané evropské občanské válce v letech 1917 až 1945. Pro naši úvahu je směrodatná třetí skupina, a to teorie totalitarismu pěstované v politické vědě, jejichž vzorem byl výklad Carla Joachima Friedricha v knize *Totalitarismus*⁷ a shrnující přehled podaný v knize *Totalitární diktatura a autokra-*

6 Nestačí ovšem vymezit totalitarismus tím, že porušuje občanská práva nebo lidská práva, jak tomu je v několika nesmělých pokusech, které zaznamenáváme v českém právním řádu. To je příliš vágní a zneužitelná „definice“ totalitarismu. Kdo popírá občanská práva, neřku-li lidská práva, je určitě protivník liberalismu, ale zjevně ne každý antiliberal je totalitarista. Podobná výhrada na teoretičtější úrovni se dá zformulovat vůči Popperovu pojetí totalitarismu. Podávalo se mu sice přesvědčivě spojit demokracii s tím, co nazývá „otevřenost“, pod níž rozuměl individualisticky pojatou kritickou racionalitu, jenomže ne každý nepřítel této „otevřenosti“ je totalitarista. Navíc věda má sice individualistické základy, ale sloužit může docela dobře totalitární moci, ta dokonce bez moderní vědy a techniky zřejmě ani není myslitelná. Negace liberální svébytnosti (plurality) občanskoprávní sféry, kterou provádí totalitarismus, zůstává nepochopena, pokud se nevezmou v úvahu další procesy, které s sebou přináší masová demokracie. Dospíváme potom spíše k takovéto charakteristice: 1) Totalitarismus dosahuje politické jednoty lidu „pozitivně“ pomocí „eschatologické“ ideologie, která v podobě řízené propagandy umožňuje mobilizaci mas k realizaci „posledních účelů“ dějin. Tato ideologie přitom definuje, kdo je vlastní lid a kdo cizí nepřítel. 2) „Negativně“ politickou jednotu zajišťuje pomocí militarizace společnosti a s využitím policejního teroru, politických procesů apod. 3) Alokaci statků mezi lidmi v rozhodující míře kontroluje administrativní mašinerie, takže směnné vztahy jsou pod politickou kontrolou a ekonomika je tak rovněž mobilizována k realizaci oněch „posledních účelů“. 4) Všechny tyto mocenské prostředky má v rukou politická elita, jež v oně „eschatologické“ ideologii nachází ospravedlnění své výlučné vlády. Totalitarismus je tak ideologicky, militaristicky, ekonomicko-administrativně a politicky zprostředkovaná substanciální „jednota“ vládnoucí elity a lidu.

7 FRIEDRICH, Carl J.: *Totalitarianism*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1954.

cie od Carla J. Friedricha a Zbigniewa Brzezinského.⁸ Nemůžeme se zde pouštět do podrobnějšího výkladu. Zaměříme se pouze na původní teorii totalitarismu, jak byla formulována na půdě politické vědy. Pokusíme se poukázat na její omezenou platnost a doložíme vhodnost jejího „zjemnění“ a reformulace, kterou nacházíme přesvědčivě provedenu v teorii posttotalitarismu Juana Linze.

Carl Friedrich, jak známo, uvedl pět základních znaků totalitarismu: oficiální ideologii, jedinou masovou stranu vedenou oligarchií, vládní monopol vojenských sil, vládní monopol masmédií a teroristickou tajnou policii; později k nim spolu se Zbigniewem Brzezinským připojil centrálně řízenou ekonomiku. Samozřejmě předpokládal, že jde o znaky, které spolu souvisejí, ale nepodal žádný věrohodný výklad jejich spojitosti. Navíc každý tento znak sám o sobě je vágní a docela diskutabilní. Cožpak nemá liberální demokracie svou ideologii? I ta je oficiální, nakolik jsou listiny základních práv a svobod veřejně vyhlášeny jako součást platného právního řádu. Pravda, v liberální demokracii asi sotva najdeme systém jedné politické strany. Nicméně systém jedné vládní strany sotva vystihuje totalitarismus, když řadu jeho příkladů najdeme i v jiných režimech. Ještě větší pochyby se nás zmocní, když se podíváme na vládní monopol vojenských sil, neboť ten je *ex definitione* příznačný pro vojenské velení v každém státě. Navíc je nezbytné odlišovat totalitarismus od vojenských diktatur. Vládní monopol masmédií je nepochybně antiliberální znak, ale ani ten není výlučným rysem totalitarismu. Teorie, které se drží podobných znaků a snaží se s jejich pomocí definovat totalitarismus, tak nemají jinou možnost než „vyhrotit“ interpretace jednotlivých znaků tak, aby „měkká“ verze byly vyloučeny. Tak se před námi objeví totalitarismus, který je sice teoreticky zdůvodnitelný, musíme se však smířit s tím, že místo reálného režimu máme před očima jenom abstraktní monstrum. Nelze se pak divit, že teorie, v nichž se totalitarismus stává „ideálním typem“, postrádají vhodné analytické prostředky, které by se daly smysluplně uplatnit při zkoumání toho, jak prakticky fungovaly fašistické a komunistické režimy.

Původní teorie totalitarismu vlastně byly chudé na konkrétní poznatky. Nosný intuitivní náhled, že fašistické a komunistické režimy mají „něco“ společného, se nakonec zredukoval na opakování ideologických klišé, která o sobě tyto diktatury šířily, a na empirické studium prostředků represe, o kterou se režim opíral. Není ale proč věřit příslušným komunistickým ideologům a jejich řečem o „jednotě strany a lidu“, „plnění plánu“, „semknutých řadách“ a podobně. Postrádáme potom pestřejší poznatky jak o společnosti, tak o politice. Nedozvíme se mnoho o tom, jak probíhalo politické rozhodování, jaké zájmové skupiny se na něm podílely, jak se fakticky vytvářel státní hospodářský plán, jaké zájmy se v něm prosadily a jaké nikoli, nemluvě o kultuře, občanských sdruženích a různých spolcích, které různými cestami hledaly své místo na slunci, a podobně.

8 FRIEDRICH, Carl J. – BRZEZINSKI, Zbigniew: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1956.

Právě takové otázky změnilы výzkum totalitarismu v politické vědě. Ukázalo se, že původní koncept lze uplatnit pouze v omezené míře v jakési krajní podobě. Komunistické režimy svou totalitární tvář postupně rozmělnily a v jejich politice, ekonomice, ale i v kultuře a v životě společnosti se postupně objevily fenomény, které s totalitárním vzorcem nebyly slučitelné. Podíváme-li se na českou společnost, lze říci, že nejpozději na světové výstavě Expo 58 v Bruselu se veřejně potvrdilo, že se ve společnosti objevil svébytný autonomní kulturní styl, který vycházel z průniku ekonomiky a kultury způsobem, jenž se vymykal zavedeným ideologickým klišé, a tedy překonal totalitarismus.

Nebyl to specificky československý proces. V různé míře a různým tempem zasáhl všechny komunistické země. Na začátku byla smrt Stalina, mezníkem se stal nepochybně dvacátý sjezd Komunistické strany Sovětského svazu a navazující kritika „kultu osobnosti“. V konceptu takzvaného kolektivního vedení byla připuštěna představa určité, jakkoli omezené plurality politické elity. Nicméně zdaleka se nejednalo jenom o politiku. Neméně důležité byly změny ideologické, zvláště odmítnutí stalinské teze o zostřování třídního boje a přijetí konsenzuální koncepce „sovětského lidu“, která dávala mnohem větší prostor pluralitě v nejrůznějších podobách. Viditelné byly změny v kultuře. Nejenže byl poskytnut prostor ke kritice „kultu osobnosti“, ale kultura přitom získala i jistou „autonomii“. Stále byla sice v „područí“ ideologie a vedoucí úloha komunistické strany nadále platila, její uplatňování se ale stalo záležitostí vyjednávání a kompromisů, přestože čas od času je vystřídal brutální politický tlak. K nejvýznamnějším symptomům ovšem patřily pokusy o hospodářskou reformu, formulované pod hlavičkou rozvoje zbožní výroby v podmínkách socialistického plánování, což bylo něco jako „kočkopes“, k rozvoji omezeného hospodářského pluralismu a ke vzniku ekonomických center moci však tyto reformy nepochybně vedly. Relativně rozrůzněná „socialistická společnost“ se tak stala zázemím pro různé elity, které svým způsobem usilovaly o vliv na politické rozhodování. Hlavní váhu měly ovšem hospodářské elity, svébytné pole působnosti však náleželo i elitám kulturním, byť zde ideologický kánon trvale působil jako svěřací kazajka. Suma sumárum: původní totalitarismus byl passé a režim získal specifické rysy, které lze snad nejlépe shrnout pod pojem posttotalitarismus.

Posttotalitarismus podle Juana Linze

Koncept posttotalitarismu představuje zajímavý návod, jak při úvahách o nedemokratických režimech proplout mezi Charybdou módního nadužívání pojmu „totalitarismus“ a Scyllou nedostatečného rozlišování mezi „běžnými“ autoritářskými režimy (na jedné straně) a charakteristickými případy diktatur s poněkud vyhaslou, leč stále ještě platnou oficiální státní ideologií (na straně druhé). Zavedení nové samostatné kategorie se na první pohled jeví jako elegantní a jednoduché řešení. Sám autor si však nejprve musel promyslet jisté dilema: kam na pomyslné mapě nedemokratických režimů posttotalitarismus umístit? Máme jej chápat jako zvláštní podmnožinu autoritářských režimů, nebo se jedná o specifický typ, který si zaslouží svůj vlastní, konkrétně vymezený prostor?

Ještě v roce 1975, kdy Linz poprvé prezentoval ucelený teoretický rámec pro komparaci nedemokratických režimů,⁹ přišel s označením „posttotalitární autoritářský systém“. V práci z roku 1996, jejímž spoluautorem je Alfred Stepan,¹⁰ se ale již od tohoto „podmnožinového“ pojetí explicitně odklonil a artikuloval posttotalitarismus jako samostatný druh nedemokratického režimu. Vedle toho oba autoři nově vydělili jako zcela svébytný typ i takzvaný sultanismus (režim založený na osobní moci vládcе).

Linzovy příspěvky ke studiu a třídění nedemokratických režimů je tedy třeba sledovat v jejich časovém vývoji – od trojčlenného vymezení „demokracie – autoritářství – totalitarismus“ přes modifikovanou klasifikaci (s posttotalitarismem jakožto vloženým subtypem autoritářského režimu) až po úplné konceptuální osamostatnění posttotalitarismu (a celkové rozšíření klasifikace na pět typů – včetně sultanismu).

Základní příčinu pro postupné zjemňování klasifikace je třeba vidět v Linzově snaze o její empirickou relevanci. Tak jako si v roce 1964, kdy ve slavném článku „Autoritářský režim: Příklad Španělska“ uvádí na scénu koncept autoritářského režimu, všímá, že naprostá většina reálných dobových uspořádání neodpovídá ani jednomu z tehdejších uznávaných ideálních typů (tedy demokracii ani totalitarismu),¹¹ zhruba o třicet let později reflektuje, že podíl jeho úspěšně etablované kategorie mezi stávajícími režimy (navíc vnitřně rozčleněné a rozšířené o posttotalitární typ) se ještě nesmírně zvýšil. Konkrétně uvádí, že mezi lety 1978 a 1987 přesáhl devadesát procent.¹² Existuje tedy zcela explicitní a otevřeně deklarovaný *pragmatický* motiv, proč posttotalitarismy mají být ze skupiny autoritářských režimů vyňaty – takto široká kategorie je příliš heterogenní a málo vypovídající. Vedle tohoto „negativního“ motivu je tu však i jeden ryze „pozitivní“: režimy, které historicky vyplývají z totalitarismu a nesou si nutně jeho dědictví (jakkoli může být reálně vyčpělé), mají cosi společného, co je tváří v tvář jiným nedemokratickým režimům – totalitárním i autoritářským – odlišuje.

Aby však nedošlo k omylu, připomeňme hned zkraje zcela jasně, že Linz v žádném okamžiku svého bádání na poli nedemokratických režimů neformuluje své teze v principiální opozici k zavedenému konceptu totalitarismu, jehož užitečnost

9 LINZ, Juan: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder (Colorado) – London, Lynne Rienner Publishers 2000 (rozšířené vydání); v původní podobě práce vyšla jako součást publikace: GREENSTEIN, Fred I. – POLSBY, Nelson W. (ed.): *Handbook of Political Sciences*. Reading (Massachusetts), Addison-Wesley Educational Publishers Inc. 1975.

10 LINZ, Juan – STEPAN, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and post-communist Europe*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 1996.

11 LINZ, Juan: An Authoritarian Regime: The Case of Spain. In: ALLARDT, Erik – LITTUNEN, Yrjö (ed.): *Cleavages, Ideology and Party Systems: Contributions to Comparative Political Sociology*. Helsinki, The Academic Bookstore 1964, s. 291–341.

12 LINZ, J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, s. 39 n.

a validitu (jako ideálního typu) respektuje. Jeho klasifikace je doplňující. To pochopitelně nemění nic na tom, že úvahy o totalitarismu jako takovém by si kritické promýšlení a reflexe povytce zasloužily.¹³

Linzův záměr je však jenom zdánlivě méně ambiciózní. Chce totiž vnést světlo do nepřehledné změti nedemokratických režimů, v jejichž hodnocení se přitom prolíná diskurz sociálních vědců, historiků, politiků i žurnalistů. Soudíme, že oba úkoly – kritická revize totalitarismu, jakož i pečlivé pročišťování terminologie s ohledem na vyvíjející se realitu – s postupující dobou spíše nabývají na naléhavosti.

Ač se Linzovo členění jeví jako celkově užitečné, i nad ním se vznášejí pochybnosti. Není například velkou vadou, že pojem posttotalitarismu se v čase a prostoru zdá být aplikovatelný na poměrně úzkou a omezenou oblast, jíž byl sovětský blok (respektive jeho části) od padesátých do konce osmdesátých let? Můžeme si přece oprávněně klást otázku, zda neopakovatelnost historické situace, která spočívala v existenci jednoho stagnujícího geopolitického bloku, seskupeného kolem dnes již neexistující supervelmoci a vedeného pozvolna vyhasínající ambiciózní ideologií, vůbec zavdává nějakou naději pro budoucí smysluplné využití Linzova konceptu. Tyto pochybnosti by se ovšem rovnocenně týkaly i konceptu totalitarismu, potažmo ostatních kategorií nedemokratických režimů. Pokud by totiž zkoušku nových poměrů ustály jen dvě z nich (sultanismus a autoritářský režim), stáli bychom znovu před původním Linzovým úkolem: jak vyztužit zchátralou klasifikaci, aby lépe odpovídala potřebám empirické analýzy? Aníž bychom se nyní z pochopitelných důvodů chtěli snažit o odpověď na tuto dalekosáhlou otázku, pokusíme se nicméně poukázat na přínos Linzova pojetí k lepšímu pochopení naší nedávné minulosti.

Posttotalitarismus v českých poměrech

Nejprve opět několik slov k Linzově metodě. Autor (spolu se Stepanem) ve své práci z roku 1996 pracuje s posttotalitarismem s využitím stejných čtyř kritérií (dimenzí), pomocí nichž kdysi vymezil koncept autoritářského režimu vůči totalitarismu a demokracii: míra *pluralismu*, povaha *vůdcovství (leadership)*, přítomnost *ideologie* a rozsah a intenzita *mobilizace*. Fakt, že Linz aplikuje obdobnou metodu (buť tentokrát ve dvojstranném vymezení *jak* vůči autoritářství, *tak* vůči totalitarismu), by neměl svádet k představě, že vztah mezi posttotalitárním a autoritářským režimem má v Linzově pojetí povahu kontinua. Posttotalitarismus je cosi, co organicky vyrůstá z totalitarismu a plynule (avšak ne nutně jednosměrně a bez zvrátů) se posouvá k pluralističtější a méně intenzivní formě. Pohyb může vyústit až ve změnu režimu, výsledkem však může být nejen demokracie či autoritářství, ale i jiný typ režimu (viz sultanistické prvky ve střední Asii). Kontinuum tedy nachá-

13 Pro Linzovu podrobnou reflexi dobových kritik viz jeho kniha *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, s. 129–136 (viz pozn. 9).

zíme jen mezi totalitarismem a touto jeho oslabenou nástupnickou formou – s tím upřesněním, že sám posttotalitarismus je vlastně kontinuem.

Než se pokusíme o podrobnější reprodukci Linzova výkladu, dovolíme si jistou míru zjednodušení. Ve druhém a čtvrtém kritériu (vůdčovství a mobilizace) se posttotalitarismus podobá spíše autoritářskému než totalitárnímu typu. Ve třetím (ideologie) je tomu právě naopak. Právě existence oficiální a ambiciózní státní ideologie (byť již ne tak agresivně všeprostupující) je jedním z pojitků posttotalitárního režimu se svou totalitární zakladatelskou epochou. Nutno však dodat, že ideologie se v námi sledovaném typu režimu stále více stává fasádou – rutinizovaným rituálem, v nějž už takřka nikdo nevěří.

Z hlediska pluralismu zůstává posttotalitarismus kdesi na půli cesty. Co se týká společnosti a ekonomiky, může se sice významně přiblížit autoritářskému typu, vyznačujícímu se takzvaným omezeným pluralismem. Avšak v oblasti politické setrvává nanejvýš u takzvaného institucionálního pluralismu (tedy jistě interní různorodosti v rámci státní byrokracie a samotné státostrany), který však dle Linze nelze považovat za politický pluralismus v pravém slova smyslu. Posttotalitní strana si nadále drží ústavní mocenský monopol (vedoucí úlohu), a především se ani příliš nesnaží (narozdíl od režimů typu frankistického Španělska) o významnější kooptaci „kádru“ zvnějšku, zejména technokratů a expertů. Ke kooptacím a dílčímu narušování politického monopolu dochází nanejvýš v takzvaném zralém či pozdním (*mature*) posttotalitarismu, což je – vedle takzvaného raného (*early*) a zamrzlého (*frozen*) posttotalitarismu – poslední ze tří jeho vývojových fází v Linzově rozlišení. Toto vnitřní členění umožňuje lépe a detailněji hodnotit dílčí „bilanci“ ve výše uvedených čtyřech kritériích. Zejména však také usnadňuje diferenciaci mezi jednotlivými empirickými případy a v neposlední řadě podtrhuje charakter posttotalitarismu jako kontinua.

Nejprve ke kritériím: Například z hlediska ideologie se raný posttotalitarismus příliš neliší od totalitarismu. Teprve „zamrzlá“ fáze přináší ritualizaci, automatizaci a vyprázdnění oficiálních ideologických manifestací a formulek. A konečně zralá fáze se vyznačuje skutečnou a viditelnou erózí (z toho nutně neplyne, že jednotlivé případy musí procházet všemi fázemi). Naopak v dimenzi vůdčovství může docházet ke klíčovému zlomu již v etapě raného posttotalitarismu. Bodem obratu bývá úmrtí velkého vůdce, před jehož nevyzpytatelnou vůlí se třásl celé okolí, včetně toho nejužšího. Elita si chce do budoucna zajistit bezpečí před podobnou potenciální zvlí a sama spustí proces detotalitarizace.

Je-li řeč o mobilizaci společnosti, nejlépe lze posttotalitní obrat vystihnout na srovnání dvou formulek: klasické totalitární, která praví, že „kdo nejde s námi, jde proti nám“, a kádárovské, podle níž „kdo nejde proti nám, je s námi“ (z Kádárova projevu v roce 1962, který Linz interpretuje jako mezník, a to dokonce s klíčovou relevancí pro jeho klasifikaci maďarského případu). Tím je řečeno takřka vše. Režim již nevyžaduje nadšení, stačí pasivní poslušnost. Snižuje se zejména intenzita mobilizace, zatímco její extenzita setrvává alespoň vnějškově, ve formě masových ritualizovaných (a kvazipovinných) manifestací, pod jejichž povrchem se však skrývá všeobecný únik do soukromé sféry.

Linz samozřejmě není první, kdo tyto fenomény analyzuje. Obdobný motiv, jak se stará diktatura násilí změnila ve vládu založenou na vyprázdněných rituálech a na konzumerismu v podmínkách „reálného socialismu“, reflektuje Václav Havel, který ve své *Moci bezmocných* pro stávající režim, založený na „životě ve lži“, použil rovněž označení „posttotalitarismus“. Ostatně Linz na Havla ve své pozdější práci několikrát odkazuje.¹⁴

Čtenář již na základě tohoto poměrně schematického popisu jistě rozpoznal mnohé reálie života v Československu šedesátých až osmdesátých let. Přistupme tedy k aplikaci konceptu na rozbor období vlády KSČ a vyjděme přitom opět z výkladu Juana Linze a Alfreda Stepana.

Ve své práci z roku 1996,¹⁵ jež má výhodu (či naopak nevýhodu?) pohledu *ex post*, hodnotí tito autoři „normalizační“ Československo (1969–1989) jako *zamrzlý posttotalitarismus*. Upozorňují na zkonstatělost a nehybnost systému a na gerontokratické tendence ve vývoji vládnoucích elit. Stagnující uspořádání, které dlouhodobě nebylo schopno adaptace (narozdíl od „zrale“ posttotalitního Maďarska), ale ani pokračující intenzivní kvazitotalitární kontroly veřejného prostoru (jako například „rané“ posttotalitní Bulharsko), si tak podle nich „pěstovalo“ okolnosti, které velmi silně směřovaly k pozdějšímu přechodu formou *zhroucení* (narozdíl od maďarského *paktu* a bulharského *řízeného přechodu*).

Linzovo zasazení československé „normalizace“, ale i podmínek a okolností tranziční, do teoretického rámce se jeví jako přesvědčivé. Nutným důsledkem práce, která se zabývá primárně teoretickými problémy demokratického přechodu a konsolidace (navíc v rozsáhlé komparaci zahrnující vedle Československa a některých dalších postkomunistických států i jihoevropské a latinskoamerické případy), jsou však „prázdná“ padesátá a šedesátá léta. Linz se Stepanem jen správně konstatují, že Stalinova smrt a Chruščovův projev neznamenal v Československu zásadní impulz ke změně kurzu.¹⁶ Poté ale rovnou přecházejí k tematice „pražského jara“.¹⁷ Jádro jejich výkladu ovšem spočívá v pochopitelných důvodech (zájem o demokratickou tranzici) v sedmdesátých a osmdesátých letech.

14 Nijak netvrdíme, že by Havlovo pojetí posttotalitarismu bylo shodné s Linzovým, naopak spíše se rozcházejí. Shodují se v tezi, že se totalitární ideologie postupně vyprázdnila v ideologický rituál, který zakrývá pustý konzumerismus. Avšak zatímco Linz uvažuje o tom, že socialistický konzumerismus je důležitým krokem na možné cestě k demokracii, Havel naproti tomu posttotalitarismus líčí jako rafinovanější a vytrvalejší způsob, jak komunistická politická moc manipuluje lidskými životy. Komunisté svou moc podle toho spíše upevnili, když zapojili konzumerismus do zdrojů poslušnosti. Posttotalitní „život ve lži“ je z tohoto hlediska horší režim než dřívější „upřímná“ služba komunistickým ideám, jakkoli falešným.

15 Viz LINZ, J. – STEPAN, A.: *Problems of Democratic Transition and Consolidation* (viz pozn. 10).

16 *Tamtéž*, s. 317.

17 *Tamtéž*, s. 318.

Zajímá-li nás starší období, můžeme si vypomoci Linzovou spíše teoretickou prací z roku 1975, která se však jednotlivými případy samostatně a podrobně nezabývá. Zde Juan Linz aplikuje typologii vypracovanou Haroldem Gordonem Skillingem (kde klíčový je pojem *skupin* a jejich autonomie),¹⁸ podle níž lze Československo mezi lednem a srpnem 1968 klasifikovat jako *demokratizující a pluralistický autoritářský režim* (připomeňme, že v této práci ještě Linz chápe posttotalitarismus jako autoritářský subtyp), od poloviny šedesátých let do roku 1968 jako *kvazipluralistický autoritářský režim* a v dřívějším období jako *konzultativní autoritářský režim*.¹⁹ Pro úplnost – podle Linze totalitární fázi vývoje v Československu (1948–1953) označuje Skilling ve své typologii jako *kvazitotalitarismus*.

Československo nepochybně představuje specifický a velmi rozporuplný případ přechodu z totalitární do posttotalitární fáze. Je to především tato pozvolná a nenápadná tranzice – spíše než relativně „dobře vysvětlený“ zlomový přechod od „normalizace“ k demokracii – která si s využitím Linzova teoretického aparátu zaslouží důkladné zkoumání. Aniž bychom si kladli nárok identifikovat jediný mezník označující pomyslný „počátek“ posttotalitarismu, soudíme, že zbyrokratizovaný režim Antonína Novotného v převážné míře neustojí silné „nároky“ kritérií totalitarismu. Sám Linz v tomto směru ovšem nejenže není explicitní, ale z jeho výkladu Skillinga by šlo dokonce vyvodit, že Československo umísťuje do posttotalitního spektra nikoli dříve než kolem poloviny šedesátých let (kdy nastává přechod od „konzultativního“, tedy spíše totalitárního, ke „kvazipluralistickému autoritářskému“ typu).

Je škoda, že Linz nepropojil – alespoň pokud je nám známo – toto starší (přejaté) členění s novější periodizací posttotalitarismu (z roku 1996). Podle našeho soudu se však přímo nabízí chápat Skillingovu „konzultativní“ československou fázi (do poloviny šedesátých let), charakterizovanou neotřesenou dominancí vedoucí úzké politické skupiny, avšak při rostoucí autonomii byrokratických skupin, jako Linzův a Stepanův „raný“ totalitarismus. Ten posléze poměrně dynamicky směřoval přímo ke „zralému“ posttotalitarismu, s vyvrcholením v „polednovém obrodném procesu“. Následující „zamrzlá“ „normalizační“ epocha pak vlastně vůči této načrtnuté vývojové tendenci představuje diskontinuitu, dobře symbolizovanou nočním vpádem invazních jednotek.

Bezprecedentní vnitrostranická čistka, znamenající jakousi personální genocidu KSČ, a po ní následující – do té doby netypické – politické, ekonomické a společenské trendy (vyprázdnění ideologie, rutinní a potěmkinovský ráz mobilizačních rituálů, osifikace stranických elit, zrod disentu a jeho paralelní kultury jako zárodků politického pluralismu, to vše navíc s „periodickými úniky obyvatelstva na chalupy“) významně předznamenaly cestu k listopadu 1989 a předurčily specifické rysy konce nedemokratického režimu v Československu.

18 LINZ, J. J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, s. 253–257 (viz pozn. 9).

19 *Tamtéž*, s. 255.

Recenze

Československo v Bruselu

Expo 58 ve dvojím zrcadle

Martin Franc

BENEŠOVÁ, Emilie – ŠIMŮNKOVÁ, Karolina: *Expo 58: Příběh československé účasti na Světové výstavě v Bruselu*. Praha, Národní archiv 2008, 165 stran; KRAMEROVÁ, Daniela – SKÁLOVÁ, Vanda (ed.): *Bruselský sen: Československá účast na Světové výstavě Expo 58 v Bruselu a životní styl 1. poloviny 60. let*. Praha, Arbor Vitae 2008, 371 stran.

Padesáté výročí úspěšné československé účasti na Světové výstavě Expo 1958 v Bruselu připomněly dvě velké výstavy – jedna, pojmenovaná poeticky Bruselský sen, se konala v Městské knihovně v Praze, v Moravské galerii v Brně a ve Slovenské národní galerii v Bratislavě,¹ druhou pořádal Národní archiv ve svých prostorách v budově na Chodovci. Obě akce se setkaly se značným zájmem návštěvníků (bohatě navštívená byla hlavně ta první) a doprovázely je bohatě ilustrované publikace. Obě knihy však spíše než svými paralelními rysy zaujmou hned na první pohled naopak zcela odlišným přístupem k celé problematice. To se samozřejmě výrazně projevilo i v samotných expozicích a doprovodné texty rozdíl jen podtrhly.

1 Výstavu uspořádala Arbor vitae societas, Galerie hl. města Praha, Uměleckoprůmyslové muzeum v Praze a Moravská galerie v Brně ve spolupráci s Národním technickým muzeem.

V publikaci připravené k výstavě v Národním archivu se autorky Emilie Benešová a Karolína Šimůnková jednoznačně soustředily na výpověď archivních dokumentů. Do celkového kontextu měl událost patrně zasadit především úvodní text Jany Čechurové, nazvaný „Padesátá léta v Československu“, což jasně naznačuje širší časový záběr než jen samotný rok konání světové výstavy v Bruselu. Ostatně o načrtnutí vývoje v padesátých letech se pokoušela i úvodní část expozice *Bruselský sen*. V obou případech však pokusy skončily poněkud rozpačitě. V rámci snah o zachycení historické dynamiky v celém desetiletí byla situace v samotném roce 1958 v kontrastu ke stalinskému období vyličena v poněkud příliš růžovém světle. Jako pozoruhodný příklad bych uvedl, že ani v jedné z publikací se čtenáři nedozvědí například o konání rozsáhlých třídně-politických prověrek v centrálních orgánech a v některých dalších institucích počátkem roku 1958. Text Jany Čechurové navíc nese bohužel mnohé znaky poněkud ledabyle napsaného článku na zakázku, při kterém byly patrně využity nejrůznější poznámky k jiným příležitostem. Zarazí už to, že vývoji do roku 1953 jsou věnovány tři a půl stránky, kdežto na další roky zbývá pouze jediná stránka. Vytvořit nějaké syntetické shrnutí celé problematiky na tak malém prostoru je samozřejmě takřka nadlidský úkol, nicméně Jana Čechurová se svou snahou zapracovat do textu obrovské množství nejrůznějších údajů zůstala dále za ideálním možným výsledkem, než by se dalo od renomované autorky očekávat. Svoji roli zde přitom možná sehrála i skutečnost, že padesátá léta nejsou tak úplně jejím tématem.

Po úvodu následuje přehledná stať věnovaná historii světových výstav, které Expu 1958 v Bruselu předcházely. Důraz se zde již klade na bohatý ilustrační materiál, který i v ostatních částech knihy hraje důležitou roli. V další kapitole je pak stručně načrtnuta celková podoba bruselské výstavy, její příprava, mezinárodní organizace a ve velké stručnosti jsou popsány i klíčové prvky nejzajímavějších národních expozic v Bruselu – pavilony Sovětského svazu, Spojených států, Vatikánu, Francie, Německa (tedy Spolkové republiky), Švýcarska, Maďarska, Belgického Konga, Nizozemí a Kanady. Dále už text „archivní“ knihy, jak slibuje její podtitul, pokračuje samotným „příběhem československé účasti“ na výstavě v Bruselu. To znamená, že začíná samotným rozhodováním o československé účasti na celé akci a nejrůznějšími organizačními přípravami. S publikací *Bruselský sen* se kniha z produkce Národního archivu shoduje v tom, že první reakcí na pozvánku k účasti na Expu bylo „ústní vyslovení kladného stanoviska“ ministerstvem zahraničních věcí v lednu 1955. Vzhledem k pozdějšímu významu československé účasti v Bruselu se zdá překvapivý nezájem nejvyšších stranických míst na celé akci; jak se zdá, záležitost zůstala v rukou vlády a jednotlivých ministerstev. Publikace poté rozebírá, jak vznikal československý pavilon a jak se vyvíjela podoba libreta výstavy od Adolfa Hoffmeistra a scénáře Jindřicha Santara. Pak už následují kapitoly věnované jednotlivým částem samotné expozice, od vstupu přes prezentaci kultury a kulturních programů až po restauraci. Zvláštních oddílů se dočkaly také doprovodné akce, především veleúspěšné Československé národní dny, a také významná propagace československé expozice. Ve shodě s knihou *Bruselský sen* se zde zdůrazňuje, že právě pečlivá propagace výrazně přispěla k celkovému

úspěchu a popularitě československé expozice. Důležitou roli sehrála například skutečnost, že se v československém pavilonu narozdíl od jiných národních expozic počítalo i s popiskami ve vlámštině nebo že se mnohé propagační materiály rozdávaly zdarma. Závěrečná kapitola „Konec příběhu“ se věnuje hlavně snahám o prodej samotného pavilonu a objektu restaurace, které však nakonec skončily přenesením obou staveb do Prahy.

Graficky nádherně vypravená kniha *Bruselský sen*,² kterou připravily jako editorky Daniela Kramerová s Vandou Skálovou, byla koncipována zcela odlišně. Spíše než o přesnou dokumentaci jim šlo o zmapování důsledků „bruselského fenoménu“ v Československu. Editorky se však přitom omezily pouze na sledování situace v různých výtvarných oborech, a zejména v oblasti průmyslového designu, i když publikaci obohatily pozoruhodným přesahem do proměn dobového „životního stylu“.³ Naopak ty aspekty československé prezentace v Bruselu, které se nedají uchopit klasickými estetickými kategoriemi, nechává kniha naprosto bez povšimnutí. Velké diference však vznikly i při zpracování jednotlivých kapitol a obecně se nelze při pročítání knihy zbavit dojmu určité neucelenosti, nesouladu a místy i ledabylého zpracování. Daleko větší důraz než v „archivní“ publikaci se zde klade nejen na samotnou obrazovou dokumentaci, ale i na celkové zprostředkování výtvarné atmosféry, což nakonec toto dílo alespoň určitým způsobem sceluje. Hlavní předností a zároveň i slabinou knihy *Bruselský sen* tak je skutečnost, že nabízí nesmírně atraktivní, pestrý a svůdný vhled do určitého estetického fenoménu i jeho postupného vývoje a koneckonců i degenerace, avšak za cenu rezignace na komplexnější uchopení problematiky bruselského Expa a jeho efektů.

Do určité míry zúžený pohled nabízí ale i mnohé zajímavé podněty, které by si zasloužily další, podstatně hlubší zpracování. Platí to zejména o několika textech samotných editerek. Například pojetí bruselské expozice jako primárně úspěšné a esteticky velmi působivé inscenace, umožněné kvalitně propracovaným výstavnictvím, rozhodně stojí za zamyšlení. Tím spíše, že právě československé výstavnictví se stalo v následujícím období velmi oceňovaným exportním artiklem. I kniha *Bruselský sen* přitom potvrzuje zjištění „archivní“ knihy o významu pečlivé a velkorysé propagace jako o jednom ze zdrojů úspěchu československého pavilonu. Některé další příspěvky ale také upozorňují, že hospodářský efekt expozice poměrně významně zaostal za očekáváním a že praktická funkčnost například vystavených porcelánových souprav byla velmi sporná. To samozřejmě vzbuzuje četné otazníky ohledně jakéhosi „bruselského mýtu“, i když samotná výstava *Bruselský sen* tento

2 Úroveň grafické výpravy jistě dobře ilustruje skutečnost, že publikace získala titul Nejkrásnější knihy roku a ocenění Czech Grand Design v kategorii Grafický designér roku 2008. Graficky knihu připravil Robert V. Novák.

3 Tento složitý pojem ovšem definují spíše intuitivně a přinášejí v tomto směru jen několik důležitých, i když nepochybně velmi zajímavých postřehů.

mýtus poměrně vydatně přižívovala. Některé texty také zpochybňují představu bruselského Expa jako velkolepého počátku a spíše zdůrazňují jeho význam jakožto pouze symbolického vyvrcholení dlouhodobějších trendů.

Na podkladě knihy *Bruselský sen* ale také můžeme uvažovat nad samotným vymezením tehdejší vlny modernismu a možná i zakoketovat s poněkud kacířskou myšlenkou, že československá expozice neslavila takový úspěch díky své vyhraněné avantgardnosti, ale právě proto, že dokázala přijít s líbivou umírněnou verzí modernosti, která dobře harmonizovala s dobovou náladou v Evropě. Daniela Kramerová a Vanda Skálová ve svých textech zdůrazňují návaznost na meziválečnou avantgardu, bohužel však tuto otázku příliš hluboce nepropracovávají v kontextu doby, kterou právě v letech 1957 a 1958 poznamenaly mimo jiné i hrubé útoky na takzvané bývalé lidi. Do této kategorie přitom mohli snadno spadnout i někteří avantgardní výtvarníci – přesvědčil se o tom třeba i architekt Jan Vaněk, ostře napadený v roce 1957 v *Rudém právu*. Zhodnocení by si pak zasloužil pozoruhodný fakt, že právě Vaněk dokázal útok odvrátit a redakce *Rudého práva* byla donucena ustoupit.

Podobně atraktivním tématem, jež se knihou *Bruselský sen* zdaleka nevyčerpává, je také jakýsi „druhý život“ bruselského stylu, jeho postupná degenerace ve výzdobě chat a kutilských výrobcích. Proč vlastně se tento povrchní modernismus stal tak všeobecně přijatelným? Jak se na velké vytrvalosti jeho motivů podílel vývoj v produkci spotřebního zboží a nakolik skutečnost, že ztělesňoval období (přínejmenším zdánlivých) úspěchů socialismu ve spotřební oblasti, čas optimistické víry v triumfy přírodních věd a v blízké vybudování komunismu? To vše jsou otázky, které se objevují po přečtení příslušných studií. A jestliže historický text takto podněcuje k dalšímu přemýšlení, pak stojí za přečtení, i když je v něm leccos jen lehce „nahozeno“ a některé důležité problémy spojené s tématem zůstávají nezaslouženě v pozadí.

Zájemcům o historii československé expozice v Bruselu roku 1958 a o důsledky jejího úspěchu pro další vývoj české společnosti lze doporučit, aby si prostudovali obě recenzované publikace – v té „archivní“ získají solidní přehled o podobě československého pavilonu i o peripetiích, které československou účast na světové výstavě provázely, v knize *Bruselský sen* pak mohou načerpat atmosféru „fenoménu Brusel“ a zároveň se inspirovat k úvahám o vztahu estetických faktorů k životu společnosti v tehdejším Československu. Škoda jen, že výročí nevyprovokovalo některé další studie, které by se dotkly oblastí mimo zorný úhel sborníku *Bruselský sen*, třeba gastronomie nebo prezentace vědy na světové výstavě, a které by tak doplnily nabídku možných pohledů na problematiku „bruselu“. A nakonec zamrzí i skutečnost, že vzhledem k ceně si *Bruselský sen* asi do mnoha knihoven bude hledat cestu jen těžko a že u „archivní“ publikace totéž může způsobit nepříliš zvládnutá distribuce. To jsou však problémy, s nimiž historici výtvarného umění i archiváři zápasí bohužel často.

Recenze

KSČ a „normalizace“ na pražské filozofické fakultě

Pavel Urbášek

VOLNÁ, Katka – JAREŠ, Jakub – SPURNÝ, Matěj – PINEROVÁ, Klára (ed.): *Prověřená fakulta: KSČ na Filozofické fakultě UK v letech 1969–1989. Edice dokumentů*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2009, 308 stran.

Zvýšený zájem tuzemských historiků o poválečné dějiny československého, respektive českého terciárního školství vyvolala tři konferenční setkání v letech 1998, 2000 a 2001, pořádaná zprvu péčí tehdejšího Archivu Akademie věd ČR a Ústavu dějin Univerzity Karlovy – Archivu Univerzity Karlovy, posléze za spolupráce nově ustaveného Výzkumného centra pro dějiny vědy, které se k těmto institucím připojilo. Konference, které se setkaly s mimořádným zájmem badatelů, se výrazně zasloužily o formulování tematicky relevantních problémů a směrů dalšího výzkumu.¹ Ukázalo se také, že budoucí „souborné“ dějiny československého vysokého

1 SVOBODNÝ, Petr (ed.): *Věda v Československu v letech 1945–1953*. Praha, Karolinum – Ústav dějin a Archiv Univerzity Karlovy 1999; TÝŽ (ed.): *Česká věda a Pražské jaro (1963–1970)*. Praha, Karolinum – Výzkumné centrum pro dějiny vědy – Ústav dějin a Archiv Univerzity Karlovy 2001; KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*. Praha, Výzkumné centrum pro dějiny vědy 2002.

školství po roce 1945 je nutné vytvářet jako komplementární celek rozmanitých výzkumných aktivit, koncentrujících se zejména na dějiny vysokoškolského systému, historii jednotlivých vysokoškolských institucí a na dějiny jednotlivých oborů, s důrazem na obory společenskovední, včetně sledování životních a profesních osudů významných vědeckých osobností i hodnocení jejich badatelské produkce. Tyto součásti budoucího celku je přitom nutné zkoumat na pozadí sice se proměňujících, zato však permanentní a komplexní ingerence mocenského centra do prostředí vysokých škol v letech 1948 až 1989.²

Po roce 2000 se do výzkumu poválečných dějin československého terciárního školství výrazněji zapojili také archiváři z olomoucké a brněnské univerzity. Ti studovali institucionální dějiny Univerzity Palackého v Olomouci a Masarykovy univerzity v Brně v úzké návaznosti na vývoj systému terciárního vzdělání po roce 1945. Na základě znalosti archivních dokumentů z univerzitní proveniencí totiž zjistili, že není možné podat adekvátní obraz dějin vysokoškolské instituce bez důkladné znalosti celkového systému terciárního vzdělávání v daném období.

Od roku 2006 se s mladickým entuziasmem začlenila mezi historiky zabývající se dějinami českého poválečného vysokého školství skupina studentů (pokud se nemýlím, dnes již převážně frekventantů doktorského studia) historických a filozofických oborů pražské filozofické fakulty ve složení Barbora Hartigová, Marta E. Holečková, Klára Pinerová, Katka Volná, Jakub Bachtík, Jakub Jareš a Matěj Spurný. Studentský badatelský tým vypracoval projekt „Výzkum mechanismů činnosti fakultní organizace KSC na FF UK v období 1969–1989“ a za finanční podpory Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a patronátu historiků z Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR (Jaroslav Cuhra a Michal Kopeček) se pustil do práce. Razantnímu vstupu „mladých“ napomohl také promyšlený „marketing“ celého projektu, bazírující na příkladně vedených webových stránkách projektu (www.proverenafakulta.cz), na pořádání diskusních setkání a workshopů i na medializaci výzkumných výsledků. Lze dokonce soudit, že sám tento „marketing“ způsobil akceleraci zájmu o dějiny terciárního školství po roce 1945.

V roce 2009 se badatelská veřejnost seznámila s prvním monografickým výsledkem dotyčného projektu – s edicí dokumentů nazvanou *Prověřená fakulta: KSC na Filozofické fakultě UK v letech 1969–1989*, kterou zpracoval autorský kolektiv ve složení Katka Volná, Jakub Jareš, Matěj Spurný a Klára Pinerová.

Základ recenzované publikace tvoří 98 dokumentů pocházejících převážně ze stranické a exekutivní činnosti pražské filozofické fakulty; tento korpus, uložený ve fondech Archivu Univerzity Karlovy v Praze, doplňuje šest archivních dokumentů z fondu Sekretariát městského výboru KSC v Praze, který uchovává Archiv hlavní-

2 Viz URBÁŠEK, Pavel – PULEC, Jiří a kol: *Kapitoly z dějin univerzitního školství na Moravě v letech 1945–1990*. Olomouc, Univerzita Palackého 2003; URBÁŠEK, Pavel: *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech tzv. normalizace*. Olomouc, Univerzita Palackého 2008.

ho města Prahy. Editované dokumenty jsou v knize strukturovány do následujících tematických celků: 1. Fakulta a strana: Působení KSČ na Filozofické fakultě UK v letech 1969–1989 (ed. Katka Volná); 2. Přijímací řízení na vysoké školy v období tzv. normalizace: Příklad Filozofické fakulty UK (ed. Jakub Jareš); 3. Posudky a další formy uplatňování moci KSČ na Filozofické fakultě UK vůči jednotlivcům: Posudky, dodatky k životopisu, komplexní hodnocení (ed. Matěj Spurný); 4. Akademický rok 1976/1977 v dokumentech: Stranický život na Filozofické fakultě UK a vliv KSČ na průběh akademického roku (ed. Klára Pinerová). Publikace také obsahuje přehled vedoucích funkcí na pražské filozofické fakultě v letech takzvané normalizace a ovšem i standardní součásti vědecky zaměřeného pojednání (seznamy zkratk, pramenů, literatury a publikovaných dokumentů, jmenný rejstřík a resumé v anglickém a německém jazyce).

V následujícím textu se nebudu zabývat úrovní vlastní ediční práce, kritérii výběru editovaných dokumentů či dodržováním příslušných edičních zásad; s editováním „soudobých“ archiválií ostatně nemám zkušenosti. K recenzované publikaci tak přistupuji jako archivář a historik, který se specializuje na dějiny terciárního školství, především v období „normalizace“.

Jako archivář také nechci zabíhat do výkladových nuancí archivního zákona a působit jako arbitr, zda ten či onen dokument lze či nelze zpřístupňovat veřejnosti. Především se pozastavuji nad utajováním jmen některých osob vystupujících v editovaných dokumentech. Takový postup může mít dvě příčiny. Řada editovaných dokumentů nesporně obsahuje takzvané citlivé osobní údaje, které taxativně klasifikuje čtvrtý paragraf zákona o ochraně osobních údajů (č. 101/2000 Sb.). Pak je zřejmé, že tyto publikované dokumenty měly být studovány, neřkuli publikovány pouze se souhlasem takzvaného subjektu údajů, tedy osoby, o níž se v příslušném dokumentu píše (v případě osob žijících). Měla tedy anonymizace editovaných dokumentů přispět k zamezení případným stížnostem na kolizi s archivním zákonem? Diskutabilní je také uvádění plných jmen u „aktivních subjektů fakultního dění (autoři dokumentů, členové výborů, účastníci schůzí apod.)“ narozdíl od anonymizace pomocí uvádění toliko iniciál jmen „objektů (uchazeči o studium, posuzované osoby apod.)“. Chtěli snad autoři ty, kdo působili „zlo“, pranýřovat uváděním jejich úplných jmen, zatímco proskribované osoby, tedy personifikované „dobro“, ukryt pod iniciálami? Ať tomu bylo tak či onak, autoři rozhodně měli postupovat buď v souladu s archivním zákonem nebo na základě principu „padni komu padni“ – bez ohledu na to, že by si svou práci buď respektováním archivního zákona značně zkomplikovali nebo by se vystavili nesouhlasným reakcím ze strany „obětí totalitního režimu“, zmiňovaných v editovaných dokumentech.

Publikace *Prověřená fakulta* je primárně edicí heuristickou. Její autoři tak přistoupili – vzhledem ke svým dalším výzkumným plánům – k dané problematice systematicky a promyšleně. Vždyť pokus o historickou analýzu „normalizačních“ dějin společenskovední fakulty Univerzity Karlovy je projektem unikátním, který doposud v české soudobé historiografii nemá adekvátní protějšek. Zvolený postup autorům umožnil důkladně se seznámit s mimořádně obsáhlou archivní materií a v tvůrčím procesu si vyjasnit ústřední problémy a témata, na které se chtějí

perspektivně orientovat. Je ovšem nesporné, že výzkumný tým čeká ještě dlouhá a trnitá cesta k historickým textům náležitě interpretujícím shromážděný dokumentární materiál.

Tematické celky editovaných dokumentů uvozují krátké studie jednotlivých autorů. Zatímco Katka Volná a Jakub Jareš se pokusili o částečnou interpretaci dokumentů vztahujících se k dané tematicce, Matěj Spurný na tuto interpretaci rezignoval a Klára Pinerová podala toliko základní výčet ideologicko-politických akcí, které výrazně zasahovaly do každodenního života vysokoškolských pedagogů a studentů.

Při četbě studie Katky Volné se ukazuje jistá informační omezenost relevantních materiálů komunistické strany. Autorka podrobně analyzuje průběh stranických čistek, včetně udělování mírnějších a přísnějších stranických trestů („zrušení členství“ neboli takzvané vyškrtnutí a „vyloučení“), nepropojila však tyto čistky s následnou takzvanou státní prověrkou, v jejímž soukolí se ocitli nestraníci (včetně takzvaně vyškrtnutých a vyloučených bývalých členů KSČ). Právě „státní prověrka“ určila počet vynucených odchodů z vysokoškolských pracovišť, a navíc „rozsortýrovala“ pedagogický sbor vysokých škol na „více a méně rovné“ vysokoškolské učitele. Tato státněpolitická strukturace společně s požadavkem politické kvalifikace (členství v komunistické straně) mladých učitelů, kteří zahajovali akademické kariéry během „normalizace“, zásadním způsobem ovlivnila celkovou atmosféru na vysokých školách až do roku 1989. A právě tady je třeba hledat odpovědi na složité otázky, proč nastala po roce 1989 tak výrazná personální kontinuita, kterou Katka Volná připomíná.

Osobně chápu autorčinu fascinaci (třebaže úmírněnou) tímto dědictvím minulosti a souhlasím s jejím tvrzením, že „nepřiznaná kontinuita“ nese nemalý podíl na absenci zájmu o dějiny vysokoškolských organismů. Když jsem v polovině devadesátých let nastoupil na olomouckou univerzitu, byl jsem podobnými pocity zmítán také – o to více, že řada bývalých členů předlistopadové komunistické strany konvertovala k jiné „víře“. Někdy ve druhé polovině devadesátých let minulého století jsem s nadsázkou napsal, že soudě podle tehdejšího ideového habitu četných českých intelektuálů-bývalých členů KSČ byla předlistopadová „státostrana“ možná tou nejpočetnější pravicově konzervativní stranou na světě. Při hledání příčin této kontinuity by však historikové neměli propadnout moralizujícím floskulím; stejně tak bychom si měli uvědomit, že bezpodmínečná nutnost politické kvalifikace v naprosté většině případů nedevalvovala odborná kritéria výběru učitelů nastupujících na vysoké školy v letech „normalizace“.

Příspěvek Jakuba Jareše je zdařilou analýzou přijímacího řízení na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Při dalším rozpracování této problematiky by ovšem bylo záhodno připomenout, že přijímací řízení na vysoké školy po roce 1948 s největší pravděpodobností po jistou dobu splňovalo vzdělanostně demokratizační funkci, respektive bylo na počátku realizace sociálněmobilitní funkce vysokoškolského vzdělání. Demokratizace vzdělání se uskutečňovala prostřednictvím kádověpolitické pozitivní diskriminace potomků z dělnických a družstevněrolnických rodin, a to souběžně s obdobně uplatňovanou negativní diskriminací dětí příslušníků ostatních sociálních skupin. V „normalizačním“ období byl však tento mechanismus

neuvěřitelně deformován, mimo jiné právě rozbujelým klientelismem. Domnívám se dokonce, že tento klientelismus – vyvolaný příkrým rozparem mezi omezenou nabídkou vysokoškolského vzdělání a vzrůstající poptávkou po něm – byl už pouze zdánlivě „třídněpolitický“.

Komentář Matěje Spurného předcházející příslušnou část edice je toliko obsahovým a formálním popisem editovaných dokumentů. Spurný sice deklaruje hledání cesty k „analýze kontrolních mechanismů“, jenže na toto hledání v konkrétním slova smyslu zcela rezignuje. Dlužno ovšem poznamenat, že systém „kádrové práce“ po roce 1948 – pro současníky tolik obávaný, neprůhledný a tajemný – je doposud *tabula rasa* české soudobé historiografie. K tomuto tématu si dovoluji učinit dvě poznámky. „Kádrování“ sloužilo k realizaci takzvané komunistické nomenklatury, spočívající v tom, že příslušný stranický orgán dával souhlas k personálnímu obsazení jistého funkčního místa. Komunistická nomenklatura na vysokých školách obhospodařovala i kvalifikační růst jednotlivých pedagogů, tedy udělování vědeckých a vědecko-pedagogických titulů. Po roce 1948 měl systém „kádrové práce“ zaručovat, aby příslušné funkce zastávali náležitě politicky i odborně vybavení jedinci. Úspěch takto konstruovaného „kádrování“ závisel na tom, do jaké míry se účastníci tohoto procesu (subjekt i objekt) s ním ztotožnili, či – přesněji řečeno – zda věřili tomu, že celý systém slouží svému původnímu účelu. Proto se také „kádrové materiály“ z padesátých let minulého století hemží šířavými kritikami a sebekritikami, které pitvaly nejen „kádrověpolitické“ zázemí, ale mnohdy úspěšně rozkrývaly i osobnostní profil „kádrovaného“. Víra ve všemocnost „kádrovacích“ procesů se však zhroutila v průběhu třídněpolitické prověrky z konce padesátých let, kterou mocenské centrum nečekaně zacílilo proti lidem k režimu zcela loajálním. Poté se „kádrování“ postupně formalizovalo, až se na samém sklonku šedesátých let nomenklaturní systém ze společnosti vytratil. „Normalizační“ moc „kádrovou práci“ resuscitovala. Bazálním předpokladem „kádrových“ procesů už pochopitelně nebyla – jako v zakladatelském období komunistického režimu – víra v komunistické ideály, ale strach. Jenže bez potřebné víry se s přibývajícými lety „reálného socialismu“ celý systém opětovně formalizoval. Musíme si také uvědomit, že pozitivní či negativní „kádrový profil“ byl za „normalizace“ v zásadě určen postoji „kádrované“ osoby v „krizovém období“ let 1968–1969. Ti, kteří prošli úspěšně prověrkami z počátku sedmdesátých let, si tak v zásadě „vypracovali“ pozitivní hodnocení pro sebe i své děti – a *vice versa*.

Popisná studie Kláry Pinerové poukazuje na až neuvěřitelné množství oficiálních „mimoškolních“ aktivit s ideově-politickým nádechem, které studenty, a hlavně učitele nadměru zaneprázdnňovaly. Ani tyto aktivity ovšem s postupující „normalizací“ nebral nikdo vážně; šlo pouze o vynucené rituály, jimiž studenti i učitelé ostentativně potvrzovali mocenskému centru svou loajalitu.

Na převahu dokumentů ze sedmdesátých let již upozornil Martin Nodl v „Knihovničce“ časopisu *Dějiny a současnost*.³ Poukázal přitom na skutečnost čerpanou

3 Viz *Dějiny a současnost*, roč. 31, č. 6 (červen 2009), s. 8.

z autopsie, že fakultní osmdesátá léta se lišila od předcházejícího desetiletí, s čímž nelze než souhlasit. Strach a existenční obavy sedmdesátých let vystřídala ubíjející letargie počátku osmdesátých let, následovaná napjatým očekáváním změn ve druhé polovině tohoto desetiletí. „Ostrůvky pozitivní deviace“ jsou od poloviny osmdesátých let dnes jasně identifikovány mezi vysokoškolskými studenty. Je velká otázka, zda něco podobného vznikalo i mezi vysokoškolskými učiteli. Nebo dokonce docházelo na vysokých školách ke změnám uvnitř „stranického aktivu“? Právě detailní analýza poměrů na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze by měla tyto hypotézy objasnit. Autoři ovšem již nevystačí pouze s dokumenty stranické provenience, které validně reflektují zejména takzvanou ostrou fázi „normalizace“ první poloviny sedmdesátých let; autorský kolektiv by tudíž měl – po nesporném úspěchu *Prověřené fakulty* – pečlivě zvažovat další postupy a metody své práce.

Diskuse

Odpověď Vítu Smetanovi

Piotr M. Majewski

Nedávno jsem napsal do tohoto časopisu recenzi na anglicky publikovanou knihu Víta Smetany *Vě stínu Mnichova*.¹ Byla to recenze pozitivní: vysoce jsem ocenil širokou pramennou základnu i odvahu, s níž se autor ujal tématu mnohokrát již studovaného a zpracovaného. Dal jsem ovšem najevo, že se s ním rozcháším v interpretaci některých faktů.²

Jak plyne z polemiky, kterou Smetana publikoval v posledním čísle *Soudobých dějin*,³ pochopil mou recenzi jako atak na svou knihu (ještě jednou zdůrazňuji, že naprosto neoprávněně), načež nastoupil do frontálního protiútoky. Je jistě právem každého autora hájit své názory, způsob Smetanovy argumentace a jeho rozčilení však dokazují, že buď neporozuměl mé recenzi, anebo má problém s přijetím jakékoli kritiky svého díla. Od autora, který se s takovým zálibením věnuje britské problematice, by se snad dalo očekávat větší ovládnutí a odstup.

1 SMETANA, Vít: *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)*. Prague, Karolinum Press 2008.

2 MAJEWSKI, Piotr M.: Mnichov, Británie a pokus o revizi českého pohledu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 1 (2009), s. 174–176.

3 SMETANA, Vít: Mnichov? A „pokus“ o jakou revizi? Stíny v recenzi Piotra M. Majewského. In: *Tamtéž*, roč. 16, č. 2–3 (2009), s. 444–455.

Smetana se mě nepříliš elegantně snaží desavuoovat jako recenzenta, když mi vyčítá, že jsem si jeho práci důkladně nepřečetl, že mé formulace jsou nepřesné, že se dopouštím myšlenkových zkratů atd. V jeho polemice jsem však nenašel žádný racionální argument, který by oslaboval platnost mnou vyslovené teze, že poměr britského ministerstva zahraničí k československému exilu v letech 1939 až 1942 nebyl bez předsudků – narozdíl od toho, co může nezasvěcený čtenář vyvodit z jeho knihy. Někteří úředníci a diplomaté se samozřejmě k Benešovi a jeho spolupracovníkům chovali vstřícněji, ale existovala také vlivná skupina (například Frank K. Roberts, Roger M. Makins, Herbert W. Malkin), pro kterou byli českoslovenští politici pouze obtížnými žadateli, „vychytralými přivandrovalci“, jak to vyjádřil jeden z nich.⁴ Fakt, že britští úředníci byli vesměs neobyčejně vzdělaní – což s nábožnou úctou podtrhuje ve své polemice Smetana – podle mě na této okolnosti nic nemění. Od osob takového intelektuálního formátu by se tím spíše dalo čekat, že dokáží pochopit státní zájem své země a povznést se nad vlastní předsudky.

Při analýze britské politiky vůči Československu v letech 1939 až 1942 Smetana necítí potřebu zohledňovat její historické determinanty, jak je stvořila sudetská krize. Podle jeho tvrzení si bylo jednání Britů před rokem 1939 a po něm tak vzdálené jako československá zahraniční politika za komunistů a po roce 1989. Takovéto srovnání je, delikátně řečeno, laciná demagogie a abstrahování od mnichovského kontextu je třeba pokládat za dost vážnou metodologickou chybu. Mezi podzimem 1938 a vypuknutím války přece ve Foreign Office nenastaly žádné významnější personální změny, a tak se nezměnil ani styl tamní politiky, ani mentalita úředníků. V tomto ohledu neznamenal přelom ani nástup Anthonyho Edena, jinak Čechům zvláště nakloněného, do funkce státního tajemníka.

Druhá výtka, kterou jsem v recenzi vyjádřil, nebyla kritikou Smetany, nýbrž interpretačním postulátem, jenž se týkal souvislostí mezi stažením se Českoslováků z rozhovorů s Poláky a úsilím Edvarda Beneše ve věci poválečného vysídlení sudetských Němců. Nerozvíjel jsem toto téma, jelikož jsem je už dříve obsáhleji prezentoval v jedné ze svých knih, na niž jsem přímo v recenzi odkázal. Vít Smetana si nedal práci, aby do ní nahlédl, raději odbyl mou výtku přezíravým komentářem. Abych ho ušetřil nutnosti obtížné četby v polštině, představím svou tezi stručně ještě jednou.

Domnívám se tedy, že jedním z důvodů, kvůli nimž Beneš definitivně opustil ideu politického sblížení s Polskem, byla jeho touha získat sovětskou podporu pro plán „transferu“ Němců. (Pomímám na tomto místě známé spory, zda československý prezident vedl jednání s Poláky upřímně anebo je pojímal čistě instrumentálně.) K formálnímu přerušení rozhovorů o konfederaci kvůli tomu došlo sice na podzim 1942, ale několik následujících měsíců Beneš podporoval koncepci polsko-československého svazku, případně trojstranného svazku za účasti Sovětského svazu. Když

4 Viz MAJEWSKI, P. M.: Mnichov, Británie a pokus o revizi českého pohledu, s. 176.

shledal, že ani takové řešení nevyhovuje Kremlu, 19. března 1943 dal sovětskému velvyslanci Alexandru Bogomolovovi na srozuměnou, že je připraven se nadále neorientovat na spolupráci s Polskem (a každopádně s jeho exilovými vládami). V tomtož rozhovoru neobvykle rozhodně naléhal, aby Sovětský svaz vyjádřil své stanovisko ve věci vysídlení Němců a – širše – k celkové budoucnosti Německa.⁵ Byla to podle mého přesvědčení nabídka politické transakce učiněná Stalinovi, kterou ostatně Sověti zpočátku ignorovali.

Nakonec bych chtěl zaujmout stanovisko ke dvěma výtkám ze Smetanovy polemiky, které bezprostředně nesouvisejí s konkrétními záležitostmi, o něž tu běží. Zaprvé, zbytečně vysvětluje, že není revizionista v marxistickém nebo sudetoněmeckém významu, a zvláště ve smyslu popírání holokaustu, protože nic takového jsem nikdy netvrdil. Označení „revizionistická“, jež jsem užil ohledně jeho knihy, jsem dal do uvozovek, což myslím dostatečně jasně demonstrovalo, že by se mělo brát s přimhouřením oka. Nemusím snad dodávat, že nevidím nic hanlivého na tom, jestliže se Smetana pustil do pokusu revidovat historické paradigma, s nímž se neztotožňuje. Pouze bych očekával, že jeho tvrzení budou dostatečně přesvědčivá.

Zadruhé, Vít Smetana se také zbytečně obává o mou reputaci, kterou – pokud jsem dobře porozuměl jeho narážce – si mohu poškodit, když píše recenze z „provinciálního“, středoevropského úhlu pohledu. Smetana dělá chybu, když mě hodnotí prizmatem svých vlastních aspirací a komplexů. Vždy píše to, co pokládám za správné, a ne to, co zrovna zažívá konjunkturu. Nemohu si pomoci, ale kulturní prostředí, které mě formovalo, má vliv na můj způsob myšlení a interpretace minulosti. Nepotlačuji svou středoevropskou identitu, která tak irituje Smetanu, protože soudím, že právě to by bylo nejhorším projevem provincialismu, a kromě toho se nedomnívám, že by má perspektiva byla horší než jakákoli jiná – i když ji také nepovažuji za jedinou správnou.

Myslím, že naše diskuse by jediné získala, kdyby i můj oponent si občas připustil, že není neomylný.

Z polštiny přeložil Milan Drápala

5 Viz NĚMEČEK, Jan – NOVÁČKOVÁ, Helena – ŠŤOVÍČEK, Ivan – TEJCHMAN, Miroslav (ed.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945: Dokumenty*, sv. 1: *Březen 1939 – červen 1943*. Praha, Státní ústřední archiv 1998, dokument č. 220 – záznam E. Beneše o rozhovoru s A. J. Bogomolovem z 19.3.1943, s. 444–450.

Diskuse

Dopis Vladimíra Kolmistra k případu Miroslava Dolejšího*

Vážený pan
Dr. Milan Drápala

Vážený pane doktore,
poslal jste mi k vyjádření stať P. Tomka. Velice mne překvapil takový postup, který bych od Vašeho ústavu neočekával. Nejdříve je otištěn článek, ve kterém jsem vylíčen jako padouch, a pak se mám k tomu vyjadřovat. To snad není metoda pro tak seriózní útvar, jakým je Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd.

Případ M. Dolejšího je opravdovou tragédií. Mne osobně celá léta trápí to, jak svojí hloupostí a nedostatkem poznání a zkušeností jsem se v té době zachoval, byť moje jednání je jiné, než jak je v této stati popisováno.

O této věci již publikoval M. Dolejší články v roce 1990. Tehdy jsem podle těchto článků a cyklostylovaných materiálů vlastníka archivu „dokumentu“ uváděného v tomto materiálu Dolejšího vyloučil z ČSM, ze školy a nechal jej zavřít. Tehdy

* V minulém čísle *Soudobých dějin* (roč. 16, č. 2–3, s. 419–430) jsme publikovali článek Prokopa Tomka „Tragický případ Miroslava Dolejšího a Eugena Vrby“, pojednávající o osudu dvou politických vězňů bývalého komunistického režimu. Miroslav Dolejší, autor známé *Analýzy událostí 17. listopadu* z počátku 90. let minulého století, byl v listopadu 1950, několik měsíců před svým prvním zatčením, vyloučen z Československého svazu mládeže a ze studia na střední škole strojní v Kladně. Stalo se tak na návrh tehdejšího předsedy Okresní organizace ČSM v Kladně Vladimíra Kolmistra. Jako příloha k článku byl přetištěn protokol ze schůze, na níž byl Dolejší vyloučen, spolu s úvodním komentářem Jaroslava Cuhry („Náš stát nikým nedáme rozvracet.“ In: *Tamtéž*, s. 431–435). Vladimíru Kolmistrovi jsme dotyčné číslo časopisu zaslali s nabídkou, že budeme publikovat jeho případné vyjádření k této věci. Dopis, kterým nám pan Kolmistr poté odpověděl, zde beze změn otiskujeme.

Občanské fórum pověřilo přešetřením záležitosti poslance ČNR ing. Zd. Spoustu, který došel k závěru, že nemůže potvrdit, že by tomu tak bylo.

Jaká byla skutečnost: Opravdu jsem se podílel na vyloučení M. Dolejšího z Československého svazu mládeže. A to proto, že nám bylo oznámeno, že je účastníkem skupiny, která organizuje „nepřátelskou činnost“, shromažďuje zbraně, a dokonce došlo k zastřelení jednoho z členů této skupiny. Ze strachu, že by tím měla špatnou pověst organizace svazu mládeže, jsme rozhodli o vyloučení.

V materiálu se tvrdí, že zásadní roli v celé záležitosti sehrál V. Kolmistr. I když se uvádí, že k prvním kontaktům Dolejšího, ať již s opravdovým či nastrčeným, agentem-provokátérem [došlo] v červnu 1949 (s. 423). Zatímco projednávání a vyloučení z ČSM proběhlo v listopadu 1950.

Nesmyslné je tvrzení, že jsme rozhodovali o vyloučení ze všech středních škol v Československé republice. Tomu přeci sami autoři nemohou věřit.

Autor podléhá černobílému vidění. Má trpícího a padoucha. Že i ten druhý byl obětí tehdejšího systému, kterému se po poznání a vzdělání postavil též na odpor, je vedlejší. Dokonce jej označíme za takzvaného reformního komunistu, a dokonce o něm napíšeme, že po roce 1989 bezpochyby opět patří k vítězům (sic) (s. 432).

„Provokace se nabízí jako nejvěrohodnější verze, ale pravdu o pozadí ze spisu nevyčteme.“ (s. 423) Proč také o to usilovat, dosadíme si padoucha Kolmistra, a máme to vyřešené.

Zdůvodňovat charakter „Analýzy událostí 17. listopadu“ tím, že Chartu podepsal Kolmistr, je také trochu moc.

Vážený pane doktore, domnívám se, že je Vám o mně alespoň částečně známo, že jsem od 60. let patřil k řadám reformních komunistů a po roce 1968 k těm, kteří i ve velice těžkých podmínkách usilovali o nastolení demokracie v zemi. Dokázat to mohou i členové vaší redakční rady. Např. Karel Kaplan, se kterým jsem byl v Ústřední [kontrolní a] revizní komisi ÚV [KSČ] zvolené XIV. mimořádným sjezdem. [Dále] V. Kural, J. Vančura nebo Váš spolupracovník dr. Benčík.

Moji činnost v době normalizace také dokumentuje kniha manželů Kokoškových vydaná Vaším ústavem. Nebo obsáhlá práce doc. Luboše Kohouta, kterou vydalo Křesťansko-sociální hnutí jako svou 21. publikaci. Když se M. Jakeš v lednu 1988 vrátil z Moskvy a pod dojmem přestavby v SSSR prohlásil: „My jsme nikoho generálně neztratili“, tak jsem napsal stať, jak jsme nebyli generálně zatraceni, kterou otiskly exilové Listy č. 4 (roč. 1988), kde jsem popsal podmínky, ve kterých jsme žili.

Nevím, k jakým vítězům jsem se přidal. Kdo je to ten vítěz?

Jak jsem již uvedl, velice lituji a celou dobu mě trápí tehdejší moje hloupost a nedostatek poznání, ale myslím, že jsem řadu let poctivě a za těžkých podmínek usiloval o nápravu společnosti.

(Dokument ze soukromé sbírky nepovažuji za skutečnost.)

Kolmistr Vladimír
[v. r.]

Kronika

Stavovský stát, idea a historie

Čtvrtého listopadu 2009 proběhlo v Královské kolegiální kapitule svatého Petra a Pavla v Praze na Vyšehradě sympozium „Stavovský stát, idea a historie“, které pořádalo Centrum právně historického výzkumu Historického ústavu Akademie věd České republiky a Právnické fakulty Univerzity Karlovy v Praze ve spolupráci s Masarykovým ústavem a Archivem Akademie věd ČR. Po dobu převládajícího marxistického paradigmatu česká (a slovenská) historická věda nahlížela na problematiku stavovského státu zjednodušeně jako na pokus o přenesení klerofašistických myšlenek do politické i každodenní praxe. Sympozium mělo ukázat, jak vnímají badatelé z České republiky a Slovenska stavovský stát dnes, a to zejména z historického a právního hlediska.

Nastíněním základních cílů a tezí konferenci zahájil vedoucí Centra právně historického výzkumu Historického ústavu Akademie věd ČR a Právnické fakulty Univerzity Karlovy Karel Malý. Dopolední část jednání řídil Jan Kotous z Právnické fakulty Univerzity Karlovy. Jaroslav Šebek z Historického ústavu AV ČR v úvodním referátu zasadil koncept stavovského státu do kontextu papežských encyklik. Jádrem příspěvku věnoval analýze papežské encykliky Pia XI. *Quadragesimo anno* z roku 1931. Ta byla reakcí na tehdejší ekonomické a sociální problémy, vyplývající z neblahých důsledků Velké hospodářské krize, a současně měla být teoretickým základem pro „třetí cestu“ mezi liberalismem a socialismem. Vydání encykliky zasadil přednášející do celkového kontextu pontifikátu Pia XI., přičemž upozornil na skutečnost, že papež dokument vnímal jako prostředek, jak čelit modernizačním tlakům. Poté Šebek poukázal na značnou odezvu encykliky v Portugalsku za pravicově autoritativního režimu Antonia de Oliveiry de Salazara, kde však pokusy zavést korporativní prvky do praxe ztroskotaly. Závěrem referent připomněl, že na encykliku Pia XI. reagovalo i české katolické prostředí, které v ní spatřovalo recept na krizi demokracie první Československé republiky.

O recepci myšlenky stavovství a papežské encykliky *Quadragesimo anno* v prostředí Československé strany lidové pojednal Michal Pehr z Masarykova ústavu.

Nejprve připomněl rozdělení lidovců na moravskou zemskou organizaci vedenou Janem Šrámkem a českou organizaci na čele s Bohumilem Staškem. Šrámkovo křídlo papežskou encykliku prakticky zcela ignorovalo, neboť ji považovalo za nerealizovatelnou v praxi. Českému křídlu naopak sloužila jako teoretická opora pro zamýšlenou reformu senátu. Michal Pehr poznamenal, že někteří lidovečtí poslanci a katoličtí publicisté (například Alfred Fuchs nebo Josef Novák) se hlouběji zabývali otázkou slučitelnosti demokracie a stavovství, což považovali za možné a v souladu s programem strany. Přesto diskuse o uplatnění stavovství v praxi nepřekročila rámec intelektuálních debat.

Jan Kuklík z Právnické fakulty Univerzity Karlovy se ve svém referátu zabýval oživením myšlenky stavovského státu během existence druhé Československé republiky. Podle jeho názoru právě pomnichovské období zdiskreditovalo myšlenky korporativismu v našem prostředí jako onu „třetí cestu“ mezi liberalismem a socialismem. Referent připomněl, že návrh ústavy stavovského ražení podle italského vzoru vypracovala již v roce 1927 Národní obec fašistická. Ten se stal zdrojem inspirace pro diskusi o reformě ústavy po podpisu Mnichovské dohody. Návrhy vlády druhé republiky, vypracované Stranou národní jednoty, směřovaly například ke zrušení parlamentu a jeho nahrazení Stavovskou radou, k výraznému posílení pravomocí prezidenta a k omezení všeobecného volebního práva.

Odpolední část zakončil Marek Šmíd z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy zamyšlením nad vztahem spisovatele Jaroslava Durycha k myšlence stavovského státu. Referent upozornil, že Durych postupem času prohluboval svůj nesouhlas s politickým stranictvím i s politickým systémem první Československé republiky vůbec. Terčem Durychovy kritiky se staly zejména strany, které podle jeho názoru usilovaly pouze o výhody vyplývající z angažovanosti ve veřejném životě, a nikoli o službu ve prospěch občanů, a proto požadoval jejich rozpuštění. Ve volbách neměly kandidovat politické subjekty, nýbrž pouze osobnosti. Myšlenku stavovství vnímal Durych jako řešení problémů v duchu rovnosti práce, lásky a spravedlnosti.

Odpolední část řídil Karel Malý a referátem na téma korporativních prvků v hospodářství německé třetí říše a Protektorátu Čechy a Morava ji zahájil Pavel Maršálek z Právnické fakulty Univerzity Karlovy. Nacistická strana NSDAP se ke korporativnímu systému stavěla opatrně až odmítavě, neboť nebyl slučitelný s její ideologií, zejména pak s požadavkem jednoty a s důrazem na vůdcovský princip. Nacistické řízení hospodářství mělo podle názoru přednášejícího charakter pseudokorporativního systému, zcela podřízeného potřebám válečné ekonomiky. V Protektorátu Čechy a Morava se korporativní prvky v hospodářství uplatnily – ve srovnání s Německem – v ještě menší míře, protože okupanti se obávali integračních tendencí „českého“ elementu v rámci stavovských institucí.

Miroslav Šepták z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy věnoval svůj příspěvek analýze důvodů pádu demokracie v Rakousku v roce 1933. Referent nejprve nastínil základní interpretace tematizovaného problému a pak rozebral pět hlavních příčin politických, ekonomických a sociálních (neexistence rakouské státní identity, dobový mýtus o neživotaschopnosti Rakouska, absence konstruktivního dialogu v rámci zdejší politické scény, ekonomická delegitimizace demokracie a přetížení

podalpské republiky jako sociálního státu). Ve svém zamyšlení se pokusil propojit metodologické postupy z několika společenských disciplín, především pak historie a politologie. Nakonec se přiklonil k tezi těch historiků, kteří přičítají nedemokratické změny v Rakousku více tavnému politicko-ideovému klimatu než vlivu zahraničí.

Stavovství v teorii a praxi Slovenské republiky v letech 1939 až 1945 tvořilo hlavní námět příspěvku Kataríny Zavacké z Ústavu státu a práva Slovenské akademie věd v Bratislavě. Pozornost věnovala zejména genezi nové ústavy slovenského státu i konkrétním právním předpisům, které se pokoušely zavést korporativní prvky do každodenní praxe. Poté kriticky zhodnotila důvody, proč myšlenka stavovství ve skutečnosti nikdy nefungovala, a nabídla přítomným různé vědecké interpretace daného historického problému.

Závěrečný referát symposia přednesl Radim Seltenreich z Právnické fakulty Univerzity Karlovy. Pojednal v něm o stavovství v politické praxi Španělska během takzvaného prvotního frankistického období, vymezeného lety 1938, 1945 a 1955. Úvodem upozornil na skutečnost, že autoritativní režimy v Portugalsku a Španělsku jako jediné existovaly i po druhé světové válce. Poté analyzoval důvody, proč se právě ve Španělsku etabloval národně-syndikalistický režim, stojící na dvou hlavních principech – nacionalismu a korporativismu –, který měl být výslovnou antitezí liberalismu a marxismu. Závěrem pojednal o právním systému frankistického Španělska, v němž podle jeho názoru chyběla právní jistota, což bylo výrazem nedostatku pozitivního práva. Politické elitě tento stav zcela vyhovoval, neboť v řadě oblastí měla faktický monopol rozhodování.

Jak toto vydařené setkání ukázalo, myšlenka stavovského státu, její teoretické ukotvení a praktická realizace si oprávněně zasluhují pozornost českých, slovenských i dalších zahraničních badatelů. Symposium prohloubilo vědomosti zejména v oblasti recepce myšlenek stavovství v českém a slovenském prostředí a dotklo se rovněž vybraných evropských zemí. Přirozeně řada otázek nebyla na setkání tematizována (například reflexe stavovských myšlenek na stránkách českého tisku, zákonodárný proces ve státech pokoušejících se zavést korporativní prvky do politické praxe v komparativní perspektivě nebo korporativismus jako prostředek řešení negativních důsledků Velké hospodářské krize). Nový impulz pro bádání by mohlo poskytnout především užití komparativní metody či propojení metodologických postupů z jiných společenských věd, především politologie, sociologie a ekonomie. Lze si proto jen přát, aby konané symposium bylo pouze první z řady podobných setkání.

Miroslav Šepták

Anotace

BLAŽEK, Petr – KUBÁLEK, Michal (ed.): *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a střeoevropské souvislosti*. Praha, Dokořán 2008, 360 s.

Kolektivizace venkova patří k tragickým kapitolám poválečných dějin Československa. Podle soudce Ústavního soudu České republiky Antonína Procházky lze vyhánění příslušníků selského stavu z rodné půdy dokonce označit za zločin proti lidskosti ve smyslu, jak je definován v mezinárodním právním systému: „Nelidskost netkví jen v samotné deportaci a ve vysídlování, nýbrž v tom všem, co to dělalo s nevinným člověkem. Vzala mu střechu nad hlavou, vytrhla ho z rodinného a rodového prostředí, obrala ho o všechny vztahy z toho vyplývající a jako bezcenný lidský odpad jej umístila do převážně nevyhovujícího prostředí při absolutním popření jeho lidské důstojnosti...“ (s. 11 n.) Kolektivizace venkova nejen v Československu, ale i v dalších zemích bývalého východního bloku, se již od 90. let minulého století stala nedílnou součástí historického bádání, které se promítlo do několika mezinárodních konferencí, samostatných prací, odborných článků a rozhlasových a televizních dokumentárních pořadů či panelových diskusí.

Předkládaný sborník je výsledkem mezinárodní konference „Kolektivizace v Československu a střeoevropské souvislosti 1948–1960“, která se konala ve dnech

10.–13. září 2007 v prostorách České zemědělské univerzity v Praze. Hlavním organizátorem byla Katedra humanitních věd Provozně-ekonomické fakulty České zemědělské univerzity. Cílem konference bylo především shrnout politické, společenské a ekonomické souvislosti procesu kolektivizace, doplnit současné znalosti o nové poznatky a dát bádání o tomto tématu nový impulz. Sborník přitom přináší nejen přednesené příspěvky a studie, obohacené o vybrané archivní dokumenty a fotografie, ale obsahuje také záznam panelové diskuse s pamětníky. Součástí sborníku je rovněž CD-ROM s rozhlasovým dokumentem o kolektivizaci venkova v Československu nazvaný *Konec „vesnických upírů“*. Mezi autory jednotlivých příspěvků najdeme přitom historiky stejně jako politology, sociology, ekonomy či ekology, z nichž někteří usilovali o komparaci poměrů v Československu a v dalších zemích sovětského bloku.

Do problematiky kolektivizace zemědělství ve střední a východní Evropě po skončení druhé světové války čtenáře obecně uvádí Jan Rychlík, který si rovněž všímá sovětského kolektivizačního vzoru a jeho šíření do dalších zemí pod vlivem Moskvy. Britský historik Nigel Swain se v zajímavém příspěvku pokusil o typologii východoevropských podob kolektivizace na základě porovnání způsobů vzniku a fungování zemědělských družstev v jednotlivých státech. Krátký článek věnovaný užívání poj-

mů „totalitarismus“ a „kolektivizace“ v jazyku politických stran a státních orgánů napsala Hana Pexová. Jan Adamec se zamýšlí nad tím, do jaké míry postihl strukturu sovětského venkova a jeho hospodářský potenciál a jak ovlivnil další vývoj hladomor, který sužoval rozsáhlé oblasti Sovětského svazu v letech 1946 a 1947 a zanechal za sebou dva miliony lidských obětí. Politickým a sociálním předpokladům, které po únoru 1948 umožnily uskutečnit v Československu socializační proměnu vesnice, se věnuje Jiří Pernes, který hned v úvodu upozorňuje na diametrální rozdíl mezi družstevním hnutím v českých zemích, s tradicí živou již od doby Rakousko-Uherska, a kolektivizací venkova, jak ji po dobytí moci uskutečňovala Komunistická strana Československa. Venkov v politických programech českých politických stran před parlamentními volbami v roce 1946 je námětem krátkého příspěvku Jany Fialové. Jaroslav Rokoský se věnuje poválečným osudům představitelů bývalé agrární strany, kteří svou politickou budoucnost řešili vstupem do povolených stran, především slovenské Demokratické strany, strany národněsocialistické a strany lidové. Především však autor svou pozornost upírá na snahu vedoucích orgánů KSČ, ministerstva vnitra a státních institucí eliminovat činnost bývalých agrárníků, umožnit jejich postihy (včetně odsouzení v politicky motivovaných soudních procesech) a další formy otevřené či skryté perzekuce.

Jana Burešová poukazuje na rozpor mezi ideály kolektivizace, jak je hlásala komunistická strana, a reálně prováděnou praxí, která byla bolestivá, násilná a někdy až tragická. Politickými motivy, zvláště vlivem sovětských velmocenských ambicí, při provádění kolektivizace v Československu se zabývá Martin Vomela. Závěrečná etapa kolektivizace českého venkova v letech 1955 až 1960, s přihlédnutím k tehdejší situaci na střední a severní Moravě, je námětem studie Vladimíra Březiny. Autor připomíná, že tato poslední fáze byla nakonec úspěšná, i když za tím stály jiné důvody, než jaké hlásala oficiální propaganda. Velmi podrobnou

analýzu provedl Pavel Novák, který srovnal výkonnost československého zemědělství s efektivitou zemědělského sektoru nejen ve vybraných zemích sovětského bloku, ale hlavně západní Evropy. Osudy selského stavu v druhé polovině 20. století se podle autorů Petra Blažka a Michala Kubálka zrcadlí v tragickém osudu Stanislava Broje, předválečného člena agrární strany a poválečného poslance Československé strany lidové, který za své antikomunistické postoje zaplatil životem po zinscenovaném soudním procesu v květnu 1950. Podobnou náplň má i stať Václava Rumla, který se zabývá okolnostmi zatčení a průběhem soudního přelíčení s rolníkem Janem Rumlem.

Specifické rysy v kolektivizaci zemědělství a změny sociální struktury v obcích zkoumá Zdeněk Pátek. Milan Bárta pojednává o očistě středních zemědělských škol od dětí takzvaných vesnických boháčů, která byla zahájena na jaře 1951, a o jejich internaci a životních podmínkách na státním statku Albrechtice v nejsevernější části Osoblažského výběžku, obklopeného ze tří stran Polskem. Jitka Biolková zaměřila svou pozornost na formy a metody propagandy zemědělské politiky v rámci první fáze kolektivizace, jak se uplatňovaly v tiskovém orgánu Krajského výboru KSČ v Ostravě *Nová svoboda*. Tomáš Bursík přibližuje archivní dokumenty o procesu násilné kolektivizace v okrese Sedlčany spolu s některými tamními případy perzekuce i odporu sedláků (patří mezi ně vražda předsedy Místního národního výboru v Koubalové Lhotě Vladimíra Mandíka). Vylíčení průběhu kolektivizace v obci Polanka nad Odrou na základě zápisů v místní obecní kronice a zápisů z jednání pléna místního národního výboru je námětem příspěvku Svatomíra Černína. Změny na tváři krajiny v důsledku kolektivizace, v mnoha směrech zásadní a nezvratné, demonstruje Radim Lokoč na příkladu obce Oldřišov na Opavsku. Petra Slintáka zajímá obraz kolektivizace, jak ji zachytil český hraný film v letech 1945 až 1970. Zdůrazňuje přitom, že „objektivita i celkový výraz snímků s venkovskou tematikou natočených v letech 1945–1970

vždy přímo závisely na společenském pozadí doby jejich vzniku“ (s. 257). Na závěr autor připojuje seznam těchto filmů s uvedením základních údajů. Ve svém druhém příspěvku pak zmíněný autor podrobně rozebírá dva z těchto filmů: *Všichni dobří rodáci* režiséra Vojtěcha Jasného a *Smuteční slavnost* Zdeňka Sirového. Vybranými hesly z doby kolektivizace, ale i slogany užívanými v dnešní době, se zabývá Miroslav Tyl (patří mezi ně např. sám pojem „kolektivizace“ či heslo „Půda patří těm, kdo na ní pracují“). Nad důsledky kolektivizace pro současnou podobu českého venkova se zamýšlí Stanislav Němec.

Sborník vhodně uzavírají dva zajímavé exkurzy: prvním je přepis panelové diskuse s Janem Brojem (synem Stanislava Broje), Ivo Feierabendem (synem Ladislava Feierabenda) a bývalým politikem Ivanem Dejmalem, kterou moderoval a otázky kladl Petr Blažek. Druhou přílohu tvoří anglicky psaný plán vícenásobného ministra za agrární stranu z doby předválečné a válečné, pounorového exulanta Karla Ladislava Feierabenda z roku 1954 s názvem „Jak z komunistického kolektivního vlastnictví půdy vytvořit nový systém“. Editorům sborníku, opatřeného seznamem uváděných zkratk a jmenným rejstříkem, se podařilo reprezentativním způsobem přispět k dalšímu prohloubení dosavadních znalostí o jedné smutné kapitole československých poválečných dějin. Zařadil se tak do jedné řady s podobně laděnými sborníky, které dříve vyšly zásluhou Slováckého muzea v Uherském Hradišti či Národního archivu v Praze.

Radek Slabotínský

BURSÍK, Tomáš: *Přišli jsme na svět proto, aby nás pronásledoval: Trestanecké pracovní tábory při uranových dolech v letech 1949–1961*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2009, 211 s.

Publikace historika Tomáše Bursíka je další z knih, které vypravují o temnější strán-

ce našich soudobých dějin. Autor na základě studia různorodého materiálu vykresluje obraz běžného života vězňů v takzvaných trestaneckých pracovních táborech, které fungovaly na československém území v 50. letech minulého století při uranových dolech, konkrétně v Jáchymově. Byl to svět, který zůstával skryt nejen tehdejšími soudci, ale i dalším generacím občanů Československa (s výjimkou krátkého období tzv. pražského jara) až do změny společenského systému v roce 1989.

Úvodní kapitoly jsou věnovány vzniku a fungování trestaneckých pracovních táborů, především z hlediska legislativního a institucionálního. Nechybí ani nástin dějinných událostí, na jejichž pozadí tyto tábory vznikaly. Tento historický exkurz, jenž se zvoleným tématem v podstatě nesusouvise, mohl autor možná vynechat. Velmi přínosná a věcně zajímavá je naopak pasáž o významu uranu a jeho těžby v celosvětovém měřítku, která pomáhá si uvědomit, jak důležitá byla těžba této strategické suroviny na našem území pro Sovětský svaz a později pro celý východní blok. Čtenářsky nejatraktivnější jsou pak kapitoly popisující život a prostředí v pracovních táborech. Rozmanité situace přitom autor dokresluje barvitými citacemi ze vzpomínek vězňů, které by čtenář asi uvalil v ještě hojnějším množství. Text doplňuje poznámkový aparát, jmenný rejstřík a také průběžná obrazová příloha.

Autor využil množství archivních pramenů (často neuspořádaných) jak z Národního archivu (např. neinventarizovaný fond Vězeňská služba ČR), tak z Archivu bezpečnostních složek. Poněkud zmatečně ovšem pak působí závěrečný seznam použitých pramenů, v němž figuruje pouze fond Národního archivu ÚV KSČ, byť v textu se autor zmiňuje o studiu dalších, neuspořádaných fondů. Kromě toho Bursík pracoval s dobovými novinami a časopisy a čerpal i z filmových dokumentů natočených k dané tematice. Využití posledně uvedeného zdroje není u našich historiků dosud běžné, a proto si zaslouží ocenit. Mezi použitou literaturou mají zvláštní místo memoárové ti-

tuly, které jsou pro vylíčení podmínek v táborech naprosto nepostradatelné.

Publikace Tomáše Bursíka má potenciál zaujmout širší veřejnost nejen zvoleným tématem, ale i přístupností textu, který není zatížen odbornou terminologií. Může také pomoci historikům a archivářům i zájemcům o podobná témata z řad studentů, kteří zde najdou vhodný seznam odborné literatury. Sympatický je i zvolený formát publikace.

Petra Paterová

KOHÁK, Erazim: *Domov a dálava: Kulturní totožnost a obecné lidství v českém myšlení*. (Filosofie a sociální vědy, sv. 29.) Praha, Filosofia 2009, 369 s.

Jako Gauguinovo plátno vyzařující tajemství rozevírá se doširoka před čtenářem text Erazima Koháka. A stejná tázání: „Kdo jsme? Odkud přicházíme? Kam směřujeme?“ Takové otázky si patrně mnozí z nás vůbec nekladou. *Homo oeconomicus* – člověk bez duše, který „není vidět v zrcadle“ a na slunci nevrhá stín (s. 21), měřící pokrok rozšiřováním palety spotřebních statků a nechávající se smýkat reklamou – považuje podobné otázky za zbytečné. Erazim Kohák, jeden z mála filozofů, které dnes informacemi přesycená veřejnost u nás vůbec registruje, byl přiveden ke kladení otázek po své sounáležitosti s českým národem v exilu, tedy paradoxně v době, kdy bezprostředního kontaktu s domovem byl zbaven. Problém smyslu české národní existence či totožnosti, který v roce 1886 provokativně formuloval Hubert Gordon Schauer, pro Koháka nabyl naléhavého významu. Zůstalo to tak i poté, co se po roce 1990 vrátil do rodné země, kterou musel s rodiči opustit po únoru 1948 jako čtrnáctiletý hoch.

„Národ považujeme za zásadně kulturní pojem, tedy za něco, co se ustavuje vnitřně, kulturní sounáležitost a přesvědčení. Jeho základem je osobní citění a vědomí sounáležitosti s množinou jedinců, kteří vykazují určité znaky, jako je sdílený jazyk, sdílené

kulturní dědictví či případně sdílený vztah k určité zemi,“ definuje Erazim Kohák základní kategorii svého rozjímání (s. 33). Vzápětí se pokouší podrobněji dešifrovat jednotlivé složky národního vědomí: společné vzpomínky, spoluprožívané realie v přítomnosti i sdílený pohled do budoucna a pocit shodného poslání a naděje. Moderní český národ podle Koháka vzniká s utvářením „společenství svobodných jedinců, propojených vědomím sounáležitosti“ (s. 41). Národ je mu tedy dílem odpovědných lidí, nikoli věcí danou.

Své úvahy nad smyslem české kulturní integrity formuluje Erazim Kohák v konfrontaci s idejemi filozofů a politických myslitelů, jež v některých případech nazývá – se skromností sobě vlastní – svými „učiteli na dálku“. Tomáš Garrigue Masaryk, Josef Pekař, František Krejčí, Emanuel Rádl, Jan Patočka, Josef Lukl Hromádka, Karel Kosík, Milan Machovec, ale i Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Martin Heidegger, Edmund Husserl, Immanuel Kant, Friedrich Nietzsche, to jsou jen některá ze jmen, jež se objevují v knize Erazima Koháka. Všem, kdo autora znají, je jasné, že podněty, jichž se mu dostalo, zpracoval svým nikoli nekritickým, ale přitom lidsky „vládným“ způsobem, využívaje svých bohatých životních zkušeností.

České myšlení, utvářející vědomí národní totožnosti, sleduje Erazim Kohák v zásadě po chronologické ose. Zamýšlí se nejdříve nad husitskou a českou reformační tradicí. Je jak se zdá zaujat především myšlenkovým odkazem Petra Chelčického. Zamýšlí se nad tím, že možná největším přínosem husitské doby byla soudržnost na základě názorové plurality, vtělená posleze do Basilejských kompaktát. Svůj výklad přivádí v této kapitole až k bitvě na Bílé hoře a přenášá se pak dále do „věku rozumu, romantiky a pokroku“, kdy ze „zlomků rozporuplných vzpomínek a vábných, leč nejasných nadějí“ (s. 73) začal být utvářen novodobý český národ. Odtud směřuje autor logicky k hodnocení myšlenkového díla Tomáše Garrigua Masaryka. Předtím ovšem přináší řadu originálních hodnocení vývoje české

filozofie a politického myšlení v 19. století. Upozorním alespoň na Kohákův podnětný výklad českého pozitivismu a připomínku dnes neprávem opomíjeného filozofa Františka Krejčího.

Masarykovo dílo představuje autorovi „první soustavný pokus o české národní sebeporozumění“ (s. 129). Všímá si rozporu realismu a moralismu u Masaryka, jeho pojetí demokracie či pokroku. Zamýšlí se nad úsilím Masarykovy republiky vytvořit „ideu státu“ či formovat vědomí národní totožnosti v zemi, která byla etnicky a dějinnými zkušenostmi různorodá. Masaryk neodvzouval oprávnění české samostatnosti z etnického svérázu, ale z demokratického a humanitního programu, vyznávajícího obecně lidské ideály (s. 181 n.). Zvláštní pozornost věnuje Erazim Kohák osobnosti filozofa Emanuela Rádlá. Anotovaná publikace dále sleduje vývoj po zániku první republiky a spěje k zamyšlení nad místem českých komunistů v domácím ideovém kontextu. Odmítá vizi komunistů jako „veterelců z kosmu“. „I oni byli dědici vrcholu evropského vývoje, osvícenské vzpoury kritického rozumu proti útlaku a bídě... I komunisté byli dědici ideálů svobody, rovnosti, bratrství, dědici demokratické revoluce. Byli našimi soudruhy v zápasu o polidštění práce.“ (s. 230) Vypjaté sociální citění bylo ovšem doplněno ideou třídního boje, diktatury a přípustnosti násilí. Komunisté opustili masarykovskou tradici trpělivého hledání konsenzu. Kohák uvažuje o tom, zda nositeli komunistického radikalismu nebyli „lidé po mnoho generací zraňovaní panskou kulturou, která sama si ani nebyla vědoma své nadřazenosti a bezohlednosti“ (s. 235). Kumulovaná sociální nespravedlnost ovšem neospravedlňuje použití násilí.

Pokus o humanizaci komunismu spojuje Erazim Kohák především s pracemi Karla Kosíka. To již ovšem obrací pozornost k „druhému filozofovi“ (po Masarykovi), Janu Patočkovi. Rozebírá tři různé verze Patočkova uchopení filozofické perspektivy české národní totožnosti. Novátorsky obrací pozornost k verzi formulované na konci 60. let v sérii studií *O smysl dneška*, kterou označ-

je za „demokraticky socialistickou“, jež staví národní totožnost na spojení ideálů svobody a sociální spravedlnosti. V současné patočkovské literatuře jsou tyto úvahy do značné míry opomíjeny. Kohákův výklad Patočky lze jednoznačně označit za přínos knihy, byť se lze nadít, že vyvolá i kritické reakce. Knihu zakončuje kapitola věnovaná vývoji myšlení o české totožnosti po roce 1989, nazvaná příznačně „Šedé NIC a zelený horizont“. Erazim Kohák se domnívá, že vstupujeme do doby „paradigmatu ekologické odpovědnosti“ (s. 314). To znamená důsledné domýšlení následků každého lidského rozhodnutí pro přírodu a prostředí, v němž žijeme. Idea českého národa se svým zakotvením v principech svobody, sociální spravedlnosti a lásky k domovu je podle Koháka obecně lidská a odpovídá potřebám Evropy.

Anotovaná publikace, kterou nakladatelství Filosofie vybavilo jmenným a věcným rejstříkem, je upravenou verzí Kohákovy nedávno anglicky vydané knihy *Hearth and Horizon: Cultural Identity and Global Humanity in Czech Philosophy* (Praha, Filosofie 2008). Kultivovaný a znalý text, psaný krásným jazykem, zaujme filozofy, historiky i politology, kteří v něm najdou mnoho impulzů k uvažování. Má v sobě i silný náboj aktuální naléhavosti.

Jiří Křestan

KUČERA, Martin: *Pražský Maigret: Osobní zápas legendárního kriminalisty*. (Edice Pámeť, sv. 19.) Praha, Academia 2009, 494 s.

Publikace Martina Kučery, jednoho z neplodnějších a inspirativních pracovníků Historického ústavu Akademie věd ČR, v. v. i., je dílem vícevrstevnatým, jež mohou ocenit historikové, filozofové, politologové i širší obec zájemců o soudobé dějiny. V prvním plánu sleduje životní osudy proslulého pražského kriminalisty JUDr. Karla Kalivody (26. 8. 1916 – 7. 8. 1980). Kalivoda působil u kriminální složky Sboru národní bezpečnosti již od roku 1945. Dlouhý vrchol kariéry (v závěru se vlivem různých

okolností prudce svažující) přinesla léta 1952–1976, kdy velel odboru boje s kriminální trestnou činností Hlavní správy Veřejné bezpečnosti (do roku 1966) a posléze kriminálce na Městské správě Veřejné bezpečnosti hlavního města Prahy. Autor sleduje Kalivodovo úsilí o vybudování kriminální služby na moderních základech, jež by vstřebávala nejnovější vědecké poznatky, nezávislé na ideologických konstruktech. V těchto pasážích se mění biografie významného kriminalisty v pozoruhodnou studii o dějinách bezpečnostních služeb komunistického Československa.

Zaujme především líčení zápasu Karla Kalivody a jeho spolupracovníků o uchování autonomie kriminální služby tváří v tvář tlaku Státní bezpečnosti. Martin Kučera soudí, že kriminálka na počátku 50. let dokázala čelit jejímu nástupu, což vynikne např. ve srovnání s diplomatickou službou, kterou v krátkém období od února 1948 do počátku 50. let StB v podstatě opanovala (s. 451). Dominance politické policie v rezortu ministerstva vnitra se prosadila až v samém závěru Kalivodova aktivního působení, na přelomu let 1975 a 1976 (k tomu viz s. 311 a 335). Karel Kalivoda, který dal nejednou najevo své pohrdání metodami StB a který byl s jejími náčelníky v neustálých kompetenčních sporech, platil svou daň v podobě permanentních lustračních řízení, podněcovaných proti němu Státní bezpečností. Svůj post hájil s pomocí příznivě naladěných nadřízených, mluvily za něho ovšem i vynikající výsledky, jichž pod jeho vedením kriminálka dosáhla a které byly ceněny i v mezinárodním měřítku.

Kučera publikace není suchým výkladem organizačních změn a faktografie, obydluje ji řada zajímavých osobností. Nutno jen v této souvislosti litovat, že není vybavena jmenným rejstříkem. Několik obsáhlejších osobních medailonů pak představuje přidanou hodnotu. Především jde o biogramy kriminalistických odborníků, vychovaných ještě demokratickou Československou republikou, jež (ke značné neolibosti StB) Kalivoda cenil jako své vzory, Kalivodových spolupracovníků a nadříze-

ných. Martin Kučera přináší nové informace o Zdeňku Borkovcovi, Josefu Görnerovi, Josefu Hrubém, Bohuslavu Němcovi, Janu Janulíkovi a dalších. Především však věnuje pozornost samotnému Karlu Kalivodovi. K některým obdobím jeho života se prameny dochovaly jen torzovitě, a tak se patří vyzvednout, že autor získal osobním přičiněním cenná svědectví pamětníků.

Pozoruhodnou osobnost Karla Kalivody nevidí Martin Kučera pouze prizmatem práce v kriminální službě, Kalivoda byl mimořádný i pro svůj nesporný literární talent. Martin Kučera ho představuje také jako autora (jaksi mimochodem přitom předkládá zasvěcený přehled detektivní literatury v Československu), redaktora, lektora, přímluvce u vydavatelů i nezištného rádce, ochotného pomoci i v době, kdy sám byl postižen zákazy publikovat, jak tomu bylo po roce 1970 (s. 421). Knihu oživují ukázky z literárních děl kriminalisty. „Pražský Margaret“ Kalivoda se stal inspiračním zdrojem spisovatelům a filmovým tvůrcům při utváření postav kriminalistů. Martin Kučera plasticity líčí přátelské kontakty Kalivody se spisovatelem Václavem Erbenem, Jiřím Markem, Miroslavem Ivanovem, hercem Karlem Högerem a dalšími umělci. Také zde prokázal svou schopnost suverénně se pohybovat v terénu kulturních dějin.

Životní příběh Karla Kalivody i dějiny kriminální služby v Československu se odvíjely v širším společenském kontextu. Je cenné, že autor tyto vzdálenější kontury registruje. Je zaujat „záhadnou dobou“ počátku 50. let, roků nadšeného budování a touhy po sociální spravedlnosti, ale i brutálního útlatku, strachu a ztráty iluzí (s. 57). Podrobně stopuje jednání Kalivody v roce 1968 (s. 277–285). Zamýšlí se nad otázkou, jak někteří pracovníci v řídicích funkcích v letech „normalizace“ alespoň zčásti humanizovali kulturní prostředí společnosti: „Nemohli ovzduší normalizace změnit, nicméně zasloužili se aspoň o jakousi kontinuitu idejí, hodnot a lidí, pomáhající vytrvat do konce režimu.“ (s. 306)

Možná nejvíce strhující v knize Martina Kučery není ani tak líčení dramatických kri-

minálních případů, ale průhledy do myšlenkového světa historika a jeho práce. Kučera načrtává kontury „hermeneutické metody dialektické historické rekonstrukce“ (s. 17). Žádá vykládat dobu z ní samé, přičemž minulost chápe jako objekt otevřený lidskému poznání a nabízející celou škálu potenciálních výkladů a přístupů k uchopení. „Hermeneutika nám umožňuje metodicky se vcítit do subjektem řešeného úkolu a nalézt k němu paralely, ale i prostředky k objasnění jak jevu v jeho objektivním průběhu, tak subjektivního zážitku onoho průběhu.“ (s. 20) Předpokladem k úsilí o „rozumění“ je „vcítění“ či předkritické „souznění“ s objektem zkoumání. Dílo Martina Kučery posloužilo nedávno Petru Čornejovi v jeho bilančujícím referátu jako jeden z příkladů, že česká historiografie není tak neteoretická, jak se jí často vytýká (ČORNEJ, Petr: *Věčný problém: Jak psát dějiny?* In: BLÁHOVÁ, Kateřina – SLÁDEK, Ondřej (ed.): *O psaní dějin: Teoretické a metodologické problémy literární historiografie*. Praha, Academia 2007, s. 27). I z této perspektivy by měla být nejnovější Kučerova kniha čtena.

Jiří Křestán

LÁŠEK, Radan: *Velitelé praporů SOS*. Praha, Codyprint 2009, 228 s.

Radan Lášek knihou *Velitelé praporů SOS* nepřímou navazuje na svou trilogii *Jednotka určení SOS* (Praha, Codyprint 2006–2008). Jak název napovídá, autor zde přibližuje životní osudy jednatřiceti velitelů praporů SOS. Všichni tito důstojníci byli dříve legionáři a v roce 1936, v době zvýšeného ohrožení Československé republiky, byli určeni za velitele zcela nového bezpečnostního sboru, jehož hlavním úkolem bylo chránit veřejný pořádek a nenarušitelnost hranic, zamezit nenadálému vpádu nepřítelů do ČSR, krátkodobou obranou zpomalit jeho postup a tím umožnit mobilizaci a nástup československé armády. Celkem v řadách SOS sloužilo přibližně třicet tisíc mužů.

V kratší úvodní části se autor zabývá obecně vznikem jednotek SOS a působením velitelů praporů SOS za druhé světové války, především v rámci odbojové organizace Obrana národa, za což téměř třetina z nich zaplatila životem. Shrnuje i jejich osudy v těsně poválečném Československu a po komunistickém převratu. Hlavní část publikace seznamuje s jednotlivými životními příběhy velitelů praporů SOS. Každému z důstojníků je věnován biografický medailon v rozsahu dvou až čtyř stran, se zaměřením na kariérní postup. K většině těchto životopisů jsou připojeny materiály vztahující se k působení dotyčného důstojníka v legiích, SOS a protinacistickém odboji.

Práce je založena na archivních fondech, především z Vojenského ústředního archivu, Národního archivu a Archivu bezpečnostních složek, a čerpá také z materiálů, které autor získal od rodinných příslušníků důstojníků. Text publikace doplňuje mapa Československa znázorňující všech 38 plánovaných obvodů praporů SOS, z nichž sedm vnitrostátních nebylo vytvořeno, na 170 dobových fotografií a dokumentů z rodinných pozůstalostí i ze soukromých sbírek, seznam použité literatury a archivních fondů. Kniha Radana Láška zaplňuje jedno z bílých míst našich soudobých vojenských dějin. Určitě by si tuto knihu neměli nechat uniknout především zájemci o historii meziválečného Československa.

Martin Čížek

MURPHY, David E.: *O čem Stalin věděl: Záhada operace Barbarossa*. Z angličtiny přeložil Jiří Fidler. Praha, Academia 2008, 336 s.

David E. Murphy je bývalý americký zpravodajský důstojník. V této své předchozí profesi nabyl jazykové znalosti, díky kterým jsou mu přístupné ruské psané zdroje, na nichž je anotovaná kniha založena. Především se jedná o díla vydaná v Rusku v druhé polovině 90. let, jako je sborník dokumentů o roce 1941 publikovaný Mezinárod-

ním fondem Demokracie v roce 1998 v ediční řadě „Rusko 20. století“, sborník *Orgány státní bezpečnosti SSSR ve Velké vlastenecké válce*, vydaný v roce 1995 ruskou kontrarozvědkou, nebo v témže roce publikovaná *Hitlerova tajemství na Stalinově stole*. Rozboru dostupných a použitých pramenů i překážek, na něž badatelé ve snaze o jejich získání v Sovětském svazu narážejí, se autor věnuje v úvodu práce.

Text je rozdělen do dvaadvaceti kapitol, v nichž se Murphy snaží odhalit skryté pozadí počátku sovětsko-německé války v červnu 1941. Především se zaměřil na popis organizace, fungování a dosažených výsledků sovětských zpravodajských služeb v kritickém období let 1940 a 1941. Tyto poznatky zapojuje do souvislostí politických, vojenských a hospodářských, které zpravodajské aktivity ovlivňovaly. Velkou pozornost věnuje postavě tehdejšího náčelníka vojenské rozvědky Ivana Proskurova, jehož osobní materiály prostudoval v Ruském státním vojenském archivu. Vlastní text je doplněn šesti mapami a poznámkami překladatele, vysvětlujícími postavení různých osobností v sovětské administrativě.

V knize autor podrobně rozebírá indicie o chystaném napadení Sovětského svazu, které získávaly sovětské zpravodajské služby a předávaly na stůl Stalina a dalších členů moskevského vedení. Jeho přístup je však pozoruhodně jednostranný, protože si vybírá pouze ty zprávy, které potvrdzovaly, že německý útok bude zahájen v červnu 1941. Informace nasvědčující opaku ignoruje nebo zmiňuje jen okrajově. V tom vidím největší nedostatek Murphyho práce.

Jinak platí, že kniha je zdařilou kompilací známých faktů, které jsou tak nyní shromážděny v jedné publikaci. Českému čtenáři se dostává do rukou dobře zpracovaný rozbor organizace a činnosti sovětské civilní i vojenské rozvědky na přelomu třicátých a čtyřicátých let minulého století. Zájemce o dějiny druhé světové války a dějiny Ruska či Sovětského svazu v ní najde řadu zajímavých informací.

Martin Čížek

PETRÍK, Vladimír: *Hľadanie minulého času*. Otázky kládl Vladimír Barborík. Bratislava, Slovart 2009, 206 s.

Spomienky je možné písať v rôznej podobe. Ako denník či klasickú memoárovú prácu, v epistolárnej forme alebo sa dajú vteliť do rozhovoru. Keď som minulý rok čítal v časopise *OS* úryvok z pripravovaných rozhovorov literárneho historika Vladimíra Petríka so svojím skoro o dve generácie mladším kolegom Vladimírom Barboríkom, hneď som sa potešil. Nie raz som Vladovi pri našich stretnutiach hovoril, že by mal napísať svoje spomienky a vydať svedectvo o dobe a ľuďoch. Veľmi sa mu do toho nechcelo, veď sa hovorí, že na Slovensku každý sa s každým pozná a každý na každého niečo vie, a preto nie je možné napísať úprimné spomienky. Ale nemusí to byť vždy pravda. Názov je proustovský, ale príčinu to má inú. Prvý Petříkov súbor literárnych kritik sa totiž volá *Hľadanie prítomného času*. Nemyslím si, že by *Hľadanie minulého času* malo byť ostatnou Petříkovou knihou. Veď nám podľa jednej poznámky z jeho spomienkovej knihy dlží ešte „Tajné dejiny slovenskej literatúry“! Ale naspäť k predstavovanej knihe. Tá je dialógom dvoch rovnocenných partnerov. V slovenskej literatúre to nie je nič nové. Známe sú rozhovory Júliusa Vanoviča s Alexandrom Matuškom, alebo Stanislavy Chrobákovej a Paľa Lukáča s Pavlom Bunčákom či v posledných rokoch viaceré rozhovory Jána Štrassera.

Tohoročný osemdesiatnik Vlado Petřík sa narodil 1. marca 1929 v Liptovskom Trnenci v rodine murárskeho majstra a roľníka. Gymnaziálne štúdiá absolvoval v Liptovskom Mikuláši, pokračoval štúdiom slovenčiny a literárnej vedy na Filozofickej fakulte Slovenskej univerzity v Bratislave. Celý profesionálny život pôsobil ako vedecký pracovník v Ústave slovenskej literatúry, aj keď názov ústavu sa občas obmeňoval. Ako literárny historik sa systematicky zaoberá skúmaním slovenskej literatúry v 20. storočí, najmä tvorbou medzivojnových autorov. Obzvlášť veľkú pozornosť venoval dielu Ladislava Nádaši-Jégého. Je autorom mno-

hých štúdií a esejí, ktoré uverejnil vo viacerých knihách. Editorsky sa podieľal na vydávaní diela Jána Smreka, Andreja Plávku, Martina Rázusa, Rudolfa Jašíka, Mikuláša Gaceka, Alexandra Matušku a ďalších spisovateľov. Začiatkom 90. rokov prispel novými pohľadmi do prác *Biele miesta v slovenskej literatúre*, *Slovenská exilová literatúra po roku 1945* a *Umenie v službách totality*.

V *Hľadaní minulého času* znovu obhliadol svoj život, spoločnosť, v ktorej sa pohyboval, a vyslovil sa k mnohým udalostiam svojej doby. Z rozhovoru dvoch britkých pozorovateľov života vznikla veľmi pútavá kniha, v ktorej vystupujú osobnosti literatúry, či už literárni vedci, alebo spisovatelia, či politici – Viliam Šalgovič, Vasil Biľak, Ľudovít Pezlár, Miroslav Válek. Vladimír Petrík rozpráva o tom, ako sa snažil niektoré mená spisovateľov vrátiť do literatúry už v druhej polovici 50. rokov. Išlo napríklad o prekladateľa a autora spomienkových textov Mikuláša Gaceka, ktorý pobýval za svoj život trikrát v rôznych úlohách v Rusku: počas prvej svetovej vojny ako zajatec rakúsko-uhorskej armády, ktorý vstúpil do československých légií, počas slovenského štátu až do júna 1941 ako kultúrny atašé slovenského vyslanectva v Moskve, po roku 1945 na udanie na desať rokov ako väzeň Gulagu. Gacekove spomienky na spisovateľa Jégého mohli vyjsť až posmrtné v 90. rokoch, podobne ako jeho obsiahle *Denníky*, ktoré Petrík doplnil hodnotiacou štúdiou. V podobnom duchu píše o niekdajšom Clementisovom tajomníkovi Theo H. Florinovi, alebo o spisovateľovi Emilovi B. Lukáčovi. Zaujímavé aj pre českých čitateľov môže byť jeho vysvetlenie slovenských postojov na štvrtom zjazde československých spisovateľov v júni 1967, ktorého sa zúčastnil.

Petrík sa prirodzene dotýka i priebehu „normalizácie“, ktorá mala na Slovensku inú podobu ako v druhej časti federácie, a hovorí o príčinách, prečo tak bolo. Spomína aj vydanie „českého čísla“ mesačníka *Slovenské pohľady* z mája 1970, voči ktorému sa šéfredaktor týždenníku *Tvorba* Jiří Hájek „veľmi tvrdo a ideologicky principiálne“ ohradil. „Ako si vraj dovoľujeme uverej-

ňovať tých českých spisovateľov, ktorí boli kritizovaní a česká literárna obec sa s nimi rozišla ako s pravicovými oportunistami atď. Pokladal to za podraz a dezavovanie jednotnej československej kultúrnej politiky, takmer za novú ‘kudlu do zad’.“ (s. 147) Len v jednej veci sa dátumovo mylí. Časopis *Literárny život*, ktorý viedol Milan Hamada, prvýkrát vyšiel v deň voľby Gustáva Husáka generálnym tajomníkom ÚV KSČ, a nie desať dní po tom. Zo spomienok sa dozvedáme o mnohých nelichotivých krokoch viacerých slovenských spisovateľov v rokoch „normalizácie“. Vlado Petrík je aj k sebe kritický. Nezapiera svoj podiel na zborníku aplikujúcom *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti* na literatúru, ktorý vyšiel v roku 1986 vo vydavateľstve Pravda pod titulom *Dejinné poučenie KSČ a literatúra*. Je jedným z dvoch desiatok jeho autorov a priznáva, že sa za to úprimne hanbí. Opisuje genézu vzniku tohto zborníku, ale aj príbeh niektorých nedotiahnutých, či zohrotovaných projektov, ako bol napr. *Slovník slovenskej literatúry* z roku 1979. Ale ani jeho partner v dialógu Vladimír Barborík si nekládol zábrany a napr. jednu otázku v súvislosti s „perestrojkou“ okorenil pôvabnou sentenciou: „Jeden slovenský spisovateľ k dobovému publicizmu „zaviali nové vetry“ pohotovo pridal svoje ‘Áno, ale zo starých rití’.“ (s. 181)

Príležitostne, keď sa s ním uvidím, sa chcem na niektoré veci spýtať, ale jedno by som chcel vedieť čo najskôr. Na stránke 161 píše, že „Husák nielen trpel ako väzeň, ale snažil sa urobiť pre Slovensko viac ako ostatní. Aj v podmienkach diktatúry.“ Ozaj by som chcel vedieť, čo urobil pre Slovensko. A nepresvedčuje ma ani, keď Petrík tamže dodáva: „Mám dojem, že jemu slovo demokratizácia nič nehovorilo, zato federalizácia áno. Keď sa začítame do jeho knihy Svedectvo o Slovenskom národnom povstaní (1964), zistíme, že – už to niekto konštoval – hlavným nepriateľom preňho neboli Nemci, ale Beneš.“

Vlado Petrík je úprimný aj v tom, že sa nebojí povedať, ako si predstavoval obdobie po 17. novembri 1989: „Myslel som si,

že sa režim vráti nanajvýš do pomerov z roku 1968. Nejaký socializmus s ľudskou tvárou.“ Píše to, čo si mysleli aj viacerí, ale už nemali odvahu to neskôr povedať: „Tá doba bola ešte stále v našom vedomí ako príslub, ako nádej, ako to, čo bolo pre nás takmer ideál. Viem, že po dvadsiatich rokoch sme si ten stav idealizovali, pretože sme potom zažívali normalizáciu a tá nás vrhla dozadu. Ale nič lepšie mi nezišlo na um.“ (s. 191) Záujemca o slovenské dejiny druhej polovice 20. storočia, najmä kultúrne, ich lepšie pochopí po prečítaní Petríkovej a Barboríkovej knihy.

Vojtech Čelko

VANĚK, Miroslav: *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty*. (Hlasy minulosti, sv. 4.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2008, 113 s.

Zakladateľ českej orálnej histórie a vedúci Centra orálnej histórie Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR Miroslav Vaněk uskutočnil pri svojich badateľských a prednáškových zahraničných pobytoch v rokoch 2007 a 2008 rozhovory s celkom čtrnásti čelnými osobnosťami orálnej histórie vo svete. V anotovanej publikácii tak autor prezentuje rozhovory s Rinou Benmayorovou, Pilar Dominguezovou, Davidom K. Dunawayem, Alexandrom Freundem, Donaldom Grelem, Danielou Kolevovou, Elizabeth Milwoodovou, Charlesom T. Morrisseyem, Robertom Perksem, Alexandrom von Plato (rozhovor vedľa Hana Pelikánová), Alessandrom Portellim, Donaldom A. Ritchiem, Alistaireom Thomsonem a Paulom Thompsonom. Miroslav Vaněk zvolil metódu štruktúrovaného rozhovoru, pričom jeho badateľský záujem a pokladané otázky smerovali k nasledujúcim okruhom: kedy a ako sa uvedení naratóri potkali s orálnymi historiami, v čom vidí hlavnú silu tejto disciplíny, ako sa stávajú voči kritike a kritikám orálnej histórie a v čom tkví budúcnosť tejto dnes – možná až hypertrofovaná – módnymi metódami či oborom. Záverečné odpovedi jednotlivých narátorov potom

reflektujú ich želania, prípadne rady českej orálnej histórie, ktorá si nepochybne v uplynulých desiatich rokoch vydobyla respektované miesto v tuzemskej súdobej historiografii, a to i v medzinárodnom srovnaní.

Vaňkovu knihu môžeme charakterizovať nasledujúcim bonmotom: „orálna história orálnymi historiami s orálnymi historiami“. Veľmi dobre sa autorovými metodickými prístupmi a zásadami neobsahuje publikácia len rozhovory s protagonistami svetovej orálnej histórie – v jej úvodných kapitolách autor podáva tiež interpretáciu zhromaždených rozhovorov, založenou na vyššie vymedzených badateľských okruhoch. Súčasťou úvodných kapitol je tiež prehľad vývoja kontaktov českých orálnych historikov s zahraničnými kolegami a príbuznými inštitúciami. Kniha navyše obsahuje CD-ROM s audiovizuálnymi ukázkami jednotlivých rozhovorov.

Miroslav Vaněk (sám či so svojimi najbližšími spolupracovníkmi) stál u zrodu týchto metodických príručiek (*Orální historie: Metodické a technické postupy*. Olomouc 2003; *Orální historie ve výzkumu soudobých dějin*. Praha 2004; *Naslouchat hlasům paměti: Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha 2007), ktoré poskytli českým zájemcom o orálnu históriu solídnu teoretickú, metodickú a technicko-praktickú bázu pre realizáciu naratívnych výskumov. Publikácia *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty* tvorí – ať vedome či nevedome – prekvapivo nevyhnutnú pandu k týmto teoreticko-metodickým publikačným počínam. Z jednotlivých rozhovorov vystupujú najrůznější teoretické aspekty orálnej histórie až s nečakanou jasnosťou, zrozumiteľnosťou a plasticitou. A tak pozornému čtenáři môže portfólio publikovaných rozhovorov – najmä v konfrontácii s textom vyššie zmienených metodických príručiek – dokonca poslúžiť k demonštrácii rozdielov medzi historiami žitými a vyprávenými a k porozumeniu interpretačnej konštrukcie určovanej najrůznějšími metodologickými, stylistickými či terminologickými zásadami a pravidlami.

Je známou skutočnosťou, že orálna história vyšla z levicových aktivistických koreňov, jejichž počiatky spadajú do druhej polovice

60. let minulého století. Proto nepřekvapí, když vzpomínky „otců zakladatelů“ evokují i jistou nostalgii, či dokonce „volání po starých časech“, kdy orální historie – podle těchto vzpomínek – naplňovala funkci sociálního hnutí. Skepsi u českých čtenářů však může vyvolat deklarace těchto funkcí v současnosti i zdůrazňování sociálnětřídní předurčenosti historického bádání.

Z charakteristik podstaty orální historie a jejího významu pro výzkum v oblasti soudobých dějin je autorovi těchto řádků nejbližší přístup Davida Kinga Dunawaye. Ten pokládá narátora-účastníka historických událostí a jeho svědectví vytvářené v inter-

akci s náležitě poučeným tazatelem-historikem za nezbytný předpoklad hledání kontextu dějin. A právě kontext, kontextualizace či historický přístup jsou nejen nikdy nekončící cestou k objektivizaci historického poznávání, ale také permanentní obranou před nejrůznějšími vnějšími vlivy, jež mohou toto poznávání negativně ovlivňovat. V té souvislosti ocitujeme inspirativní výrok Donalda Ritchieho: „...nedělám orální historii proto, abych posoudil to, co již vím, ale proto, abych uvedl ve zmatek to, o čem jsem si myslel, že mám jasno.“ (s. 94)

Pavel Urbášek

Summaries

Articles

The Czech Twentieth Century?

Vilém Prečan

This was the Opening Address at ‘Fateful Eights in Czech History: Historical Anniversaries of 2008 and Their Significance for the Czech Republic Today’, an international conference organized by the Czech Embassy in Washington, held at George Washington University, Washington, D.C., on 23–24 October 2008. In this essay the author provides a basic overview of twentieth-century Czech history, weighing the gains and losses, the victories and defeats, the ups and downs of the Czechs, the Czech nation, Czech society, on the way from gaining independence in a democratic state to losing it, and the German occupation, to the renewal of Czechoslovak independence and the destruction of democracy under a Communist régime, to the failed attempt at the reform of that régime, and the victory of the democratic revolution – all marked by the historical milestones of the years 1918, 1938/39, 1945–48, 1968, and 1989 – as well as the author’s reflections on the long-term changes in the mentality of the country.

The Turning-point between ‘Totalitarianism’ and ‘Democracy’: Hypothetical Outcomes to Events in Czechoslovakia in 1989

Jiří Suk

The consideration of hypothetical alternatives to historical development in clearly established general conditions are, the author believes, a natural part of historical

thinking. In this article he looks at the ‘Velvet Revolution’, that short period from the collapse of the Communist régime to the pushing through of a democracy in Czechoslovakia in November and December 1989, which for him becomes the space for such hypothetical reflections. In the historical records he seeks the key junctures in developments, and tries to outline the directions or paths that the political actors and members of the public could have set out on, but did not. In each case he starts from the assumption that one important factor of the previous events has changed. First of all, he asks whether a possibility of fundamental change had begun to emerge even before 17 November 1989, and he seeks to answer the question with regard to the influence of Gorbachev’s perestroika. He calls the Reform Communists, who had been expelled from the Party, the legitimate potential Czechoslovak actors of perestroika. These Communists were based around the Klub pro socialistickou přestavbu Obroda (Renewal, the Club for Socialist Restructuring), and sought to continue the ideals of the ‘Prague Spring’ of 1968. Like every other potential opposition group, however, they were kept down by the ‘normalization’ régime. In circumstances in which the Soviet Union, of its own accord, was ceasing to intervene directly in the affairs of the other Soviet bloc states (which in Czechoslovakia meant the petrification of the ‘conservative’ structures of power), the reformists’ chances were, the author argues, very limited. He then considers the fundamental interpretations, which emerged in the 1990s, of the Velvet Revolution as a conspiracy.

The core of the article is a consideration of the probability, the concrete forms, and possible consequences of six possible outcomes of developments: (i) after the brutal police action against the demonstrators on Národní třída, Prague, on 17 November 1989, the would not have led to the spreading of the false report about the killing of a student named Martin Šmíd which mobilized the Czechoslovak public; (ii) the leadership of the Czechoslovak Communist Party would have tended to some kind of violent solution to the crisis with the help of the army on the ‘Chinese model’; (iii) in the revolutionary days the existing Communist leadership would have joined forces with the former reform Communists with the aim of preserving a Socialist régime; (iv) in December 1989 the Civic Forum would not have managed to get the Federal Assembly to elect Václav Havel President of Czechoslovakia, and in the following months the president would have been elected by popular vote from amongst several candidates, as had been proposed by the Communist Party; (v) the Civic Forum and the Public Against Violence as the revolutionary representatives would have rejected the compromise solution of handing over power at ‘Round Table’ negotiations, and would instead have dictated the terms and conditions of the victory, including the introduction of a plurality electoral system; (vi) the political actors of the ‘Velvet Revolution’ would, in the first month, have effectively concentrated on the problem of coming to terms with the Communist past, which, in the form of uncompromising anticommunism, began from January 1990 onwards to convulse the political scene, and remains a sore point to this day.

A Forum on Totalitarianism in Czech History

By Way of Introduction

In this introduction to the block of essays in the international discussion that follows, Milan Drápala explains that the 'Forum on Totalitarianism in Czech History' is a project that was jointly initiated by the editors of the Munich-based periodical *Bohemia* and the Prague-based *Soudobé dějiny*. The results of this project are now being published in parallel in the latest issues of these two periodicals. The aim is to inspire a constructive discussion on the natures and contexts of the régimes and the historical continuities from the end of the first Czechoslovak Republic in 1938 onwards, and the usefulness of the totalitarianism concept for the interpretation of this period of Czech history. Miloš Havelka's article serves as the starting point.

Comparing the Incomparable: Was There a Totalitarian Era in Contemporary Czech History?

Miloš Havelka

This article seeks to illustrate some particular problems that arise whenever the concept of totalitarianism is applied to Czech history. The article aims in particular to broaden the scope of the discussion, by introducing sociological and demographic aspects into a perspective usually limited strictly to political factors.

Taking issue with the common application of the term 'totalitarian' to the period from 1938 to 1989, the author emphasizes the scope of change that Czech society experienced up to 1956, and he looks for an internal commonality extending over the whole period. He argues that the number of changes that altered the ethnic, demographic, social, and political stratification of Czech society between 1938 and 1956, in contrast to what is implied by the 'democratic tradition' so frequently being claimed for the First Republic, led to a 'totalitarian mindset' that worked in favour of the dictatorships of the times. The principal prerequisite, he argues, is the exploitation of mass dynamics (as described by Hannah Arendt), which was achieved by those in power consciously manipulating social structures from 1938 to 1956.

The Changing Concept of Totalitarianism in the Course of the Twentieth Century

Clemens Vollnhals

The term 'totalitarianism' was coined in Italy by members of the opposition to Mussolini's Fascist dictatorship. It was used as a catchword in order to point

out the novel nature of that dictatorship. A second line of tradition, aiming at conceptualizing the term, was a consequence of Social Democratic forces in Germany taking issue with Lenin's Bolshevist dictatorship. From the mid-1930s onwards, the term came to be used in comparative analyses of Fascism, National Socialism, and Communism. The classical definition of the concept of totalitarianism was then proposed by Carl Joachim Friedrich, who drew up a list of criteria in 1953. Hannah Arendt, by contrast, offered a rather historical-philosophical approach. Both explanations consider mass terror to be a central factor, which means that, strictly speaking, developments in the Soviet Union after Stalin's death are not covered by the term. More recent definitions, however, emphasize the absolute pre-eminence of politics and total control as principal features of totalitarian rule. This makes it possible to distinguish between modern dictatorships based on ideology and authoritarian dictatorships.

**The Possibilities and Limits of a Paradigm:
The Theory of Totalitarianism Applied to State Socialism
in East-central Europe**

Bianca Hoenig

The theory of totalitarianism experienced a kind of boom after the collapse of the 'Iron Curtain,' predominantly in the countries formerly in the Eastern bloc and also in connection with attempts by those countries to come to terms with their Socialist past. Whereas this concept is frequently criticized, particularly in the West, it has been broadly accepted throughout Eastern Europe to this very day. Considering results of research on Poland, Czechoslovakia, and East Germany, the author here analyses how the theory of totalitarianism is being applied and what this produces. The literature examined is divided into studies devoted to the claims used to justify totalitarian rule and those devoted to totalitarian rule in reality, with the focus being on questions pertaining to the normative force of science, the possibilities of explaining dynamics of governmental power, and to people involved in the changes observed. All these factors demonstrate that the theory of totalitarianism is of limited value for the historical evaluation of State Socialism in East-central Europe, though as a phenomenon of contemporary history it does merit attention.

Unexpected Parallels: Currents below the Surface

Jan Dobeš

This contribution deals with the tendencies that evolved in Czech society during the mid-1930s and exerted a hidden influence in the years that followed. The cornerstones of modern Czech society since its formation in the nineteenth century

were unsettled even before the Second World War broke out. Previously unknown features began to evolve in the political system, its economy, social relations, the public's views on the arts and sciences, and the atmosphere in society generally. The dramatic course of events that was framed by the betrayal at Munich, the Second Republic, the imposition of the German Protectorate and Occupation, Liberation, and, lastly, the Communist takeover of February 1948, accelerated this development.

The author's aim is to demonstrate that beneath the surface of all these separate political developments there is a continual process of change at work. Even though the various régimes of this period manifested considerable differences externally, research reveals surprising internal similarities amongst them. In spite of these new qualities it seems inappropriate to call the period 'totalitarian' according to the criteria of the classic theory of totalitarianism.

Totalitarian Traditions in Czech Politics

Jan Holzer

Prompted by Havelka's having raised the question of a totalitarian era in the Bohemian Lands after 1939, the author of the present contribution asks why Communist rule was so easily established in Czechoslovakia. He does not question that this system was indeed totalitarian. The fact that Czech society did not offer much resistance to Communism and that its retrospective view of the Communist era is not altogether negative is, according to Holzer, accounted for by a specifically Czech traditional conception of politics. Holzer identifies a tendency, which emerged in the nineteenth century, to conceive politics as the realization of certain moral and national imperatives and to reject an openly negotiated compromise between conflicting social interests, favouring national unity instead. Moreover, Czech society twice – after 1918 and after the 1945–48 period – radically altered its system of values and perceptions. The author proposes a scholarly, interdisciplinary evaluation of Czech political tradition, arguing that there is no alternative if one wishes to prevent a return to totalitarian rule.

On the Advantages and Disadvantages of the Concept of Totalitarianism, with Earlier Approaches Taken into Account

Bedřich Loewenstein

This article assesses Miloš Havelka's hypothesis of a totalitarian era in Czech history from four different points of view. First it examines the use of the term 'totalitarianism' in post-war Czech political discourse. Among other things, the author points out that the term was used only rhetorically, polemically, and temporarily applied, particularly when someone or something was termed 'Fascist.'

The second point concerns the prevalent contemporary conception of a totalitarian continuity in Czech society after the Munich crisis. In this context the author points out that émigré literature, as long as emotional strength is complemented by a degree of self-criticism, offers valuable insights. The third part examines the degree to which the concept of totalitarianism, which came to be accepted from the 1950s onwards, is applicable to Czech society. When applied to the 1950s, also taking into account the concept of a 'political religion', the answer is that it is indeed applicable. The last part of article takes a critical look at the attempts to de-totalize (de-Stalinize) society in the 1960s. In a digression, this part offers an interpretation of the efforts at research into the Fascism of this period, which reveal that an irrational animosity to civilization is common to both totalitarian systems.

1969–89: Are We in Need of a Concept or Do We Simply Lack the Will to Understand?

Petr Pithart

The author is convinced that neither 'totalitarian' nor 'authoritarian' sufficiently describe Czechoslovakia after 1969. The fact that Czechs do not know quite how to classify the 'normalization' régime is interpreted here not only as constituting a problem for the culture of remembrance, but also as the cause of many wrong decisions having been made concerning the future orientation of the transformation policy in the 1990s, with exponents of the thesis of a totalitarian régime supposing that the Socialist state had been excessively strong, and demanding that the scope of governmental action be considerably restricted, and with representatives of the idea that following the 'Prague Spring' there had been a rather authoritarian régime in Czechoslovakia, underestimating, on the other hand, the degree to which social structures had been destroyed. Both sides advocated that economic transformation should be carried out as quickly as possible, while neglecting the proper establishment of the rule of law. This shortcoming made it possible for actors of the grey and black markets to maintain control of their capital into period after the change in régimes. They were even able to safeguard their assets by legal means, and often even to make them grow. The result is that society has lost much of its trust in the new democracy.

Totalitarianism as Theory and as Czech 'Totáč'

Jan Pauer

Miloš Havelka's attempt to characterize the years 1939 to 1956 as a 'totalitarian period' in Czech history raises a number of questions. Both the wide range of approaches to conceptualizing totalitarianism and the large number of historical

phenomena make it unlikely that one can justifiably claim that there was an ‘internal commonality’ for this period. Theories of totalitarianism can be usefully applied in comparisons of dictatorial régimes rather than in the definition of historical periods. In the context of the Czech discourse on totalitarianism, which largely limits itself to Communist dictatorship, Havelka, by taking into account National Socialist rule as well, provides an important impulse, which could lead to some light being shed on the links between the two kinds of dictatorship. Petr Pithart’s claim about the consequences the transformation after 1989 may have for a misinterpretation of totalitarian dictatorship is less relevant to the economic transformation than to the widespread social pathologies that constitute a cornerstone of dictatorial rule.

State Socialism was More than a Political Relationship of Rulers and Ruled: Remarks on Theoretical Shortcomings of the Totalitarianism Concept

Dieter Segert

The author advocates the view that social and political history should join forces to research State Socialist systems. His central point is that focusing solely on the relationship between rulers and ruled, typical of the standard concept of totalitarianism, obscures the reasons for both stability and change in these systems. In order to understand the phenomena, one must comprehend which social groups viewed their interests as protected by the Socialist order. The fact that Socialist systems could not exist without being considered legitimate by relevant parts of society is demonstrated, among other things, by attempts at reform that were inspired both ‘from above’ and by parts of the critical, but loyal intelligentsia. Last but not least, the continuity of élites after 1989 demonstrates the importance of taking into account a social reality which may very well deviate from the relationships of power being proclaimed: in the late period of State Socialism, informal relationships of power and property had long since been established, and could easily be carried over into the period after the changes.

Some Remarks Concerning Miloš Havelka’s Reflections

Marína Zavacká

In her brief commentary to Miloš Havelka’s study, the author argues that the discussion of the crisis of Czech democracy since the 1930s ought to take long-term continuities into consideration to a greater extent than it has so far. Although xenophobic and anti-pluralist tendencies were marginalized in the First Republic with state interests being the main consideration for this course of action, they were nonetheless on the spectrum of political thought, and were connected with

political ambitions of their own. The fact that post-Liberation Czech society was susceptible to nationalist politics exploiting social demagoguery was therefore not an abrupt breach of tradition, but rather a return to another, parallel line of tradition. Moreover, the radicalism of post-war Czech society was not altogether out of step with the contemporary European mainstream.

Totalitarianism and Post-Totalitarianism in the Czech Republic

Milan Znoj and Jiří Koubek

This article traces the changes in interpretations of the concept of totalitarianism in various ideological contexts since the concept emerged in the 1920s. The authors argue that if one discounts claims of a purely ideological nature, only two periods in twentieth-century Czech history were truly totalitarian: the 'Protectorate' (1939–45) and the first few years of Communist rule, that is, from 1948 to 1953. Concerning the post-Stalinist period, the authors suggest that the concept of post-totalitarianism proposed by Juan Linz should be applied. This would make it possible, on the one hand, to distinguish between the goals that the system claimed to be putting into practice, and the reality prevailing in society. It would thus describe, for example, the changing importance of ideology and mass mobilization; on the other hand, the model offers a differentiated terminology for the early, mature, and, ultimately, 'frozen' stages of post-totalitarianism during the period of 'normalization'.

Reviews

Czechoslovakia in Brussels: Two Views of Expo 58

Martin Franc

Benešová, Emilie, and Karolina Šimůnková. *Expo 58: Příběh československé účasti na Světové výstavě v Bruselu*. Prague: Národní archiv, 2008, 165 pp.;
Kramerová, Daniela, and Vanda Skálová (eds). *Bruselský sen: Československá účast na Světové výstavě Expo 58 v Bruselu a životní styl 1. poloviny 60. let*. Prague: Arbor Vitae, 2008, 371 pp.

This review compares two works that were published to accompany an exhibition marking the fiftieth anniversary of the extraordinarily successful Czechoslovak pavilion at the 1958 World's Fair in Brussels. The reviewer finds both volumes to be successful and useful. Whereas the first book precisely documents the preparations, organization, and appearance of the Czechoslovak pavilion and accompanying events, the second publication, with superb graphic design, charts

out the consequences of the ‘Brussels phenomenon’ in various branches of the arts and fashion in Czechoslovakia.

The Czechoslovak Communist Party and ‘Normalization’ at the Prague Faculty of Arts

Pavel Urbášek

Volná, Katka, Jakub Jareš, Matěj Spurný, and Klára Pinerová (eds). *Prověřená fakulta: KSC na Filozofické fakultě UK v letech 1969–1989. Edice dokumentů*. Prague: Ústav pro soudobé dějiny, 2009, 308 pp.

This publication comprises almost a hundred documents and four original essays on the ‘purges’, the admissions process, ‘cadre work’, and ideological extracurricular activities at the Faculty of Law, Charles University, from the beginning of restored hard-line Communism in the late 1960s to the end of the Communist régime in late 1989. The reviewer notes that the volume is a well-conceived and largely successful attempt at charting out the activities of the Czechoslovak Communist Party at the Law Faculty in this period. It is, however, or at least one hopes, only the first step towards a full description, deeper analysis, and interpretation.

Discussion

A Reply to Vít Smetana

Piotr M. Majewski

The author takes issue with Vít Smetana’s arguments against his review of Smetana’s *In the Shadow of Munich: British Policy towards Czechoslovakia from Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement, 1938–1942*, (Prague: Karolinum, 2008). The review, entitled ‘Mnichov, Británie a pokus o revizi českého pohledu’ (The Munich Agreement, Great Britain, and an Attempt to Revise the Czech View), is published in *Soudobé dějiny*, vol. 16 (2009), no. 1, pp. 174–76. Smetana’s response to the review, entitled ‘Mnichov? A ‘pokus’ o jakou revizi? Stíny v recenzi Piotra M. Majewského’ (Munich, an ‘Attempt’ at Revision? Of What? Shadows in Piotr M. Majewski’s Review), is published in *Soudobé dějiny*, vol. 16, nos 2–3, pp. 444–55.

A Letter from Vladimír Kolmistr Concerning Miroslav Dolejší

In this letter, Vladimír Kolmistr reacts to Prokop Tomek’s article ‘Tragický případ Miroslava Dolejšího a Eubena Vrby’ (The Tragic Case of Miroslav Dolejší and

Eugen Vrba), which was published in the previous issue of *Soudobé dějiny* (vol. 16, nos 2–3, pp. 419–430), and to the document that is published immediately after the article (pp. 431–435). The document is a record of a class meeting in 1950, at which Dolejší was expelled from secondary school in the town of Kladno, at the initiative of Kolmistr, a functionary of the Czechoslovak Youth Organization. Dolejší was later imprisoned for many years, whereas Kolmistr went on to become a Reform Communist.

Chronicle

The Corporative State: The Idea and Its History

This is Miroslav Šepták's report of a small conference called 'The Corporative State: The Idea and Its History', organized by the Legal History Centre of the History Institute, at the Academy of Sciences, and the Law Faculty of Charles University, in collaboration with the Masaryk Institute and Archive, also at the Academy of Sciences, on 4 November 2009.

Contributors

Jan Dobeš (1968) is a Secretary of the Department of Auxiliary Sciences of Historical and Archive Studies, Faculty of Arts, Charles University, Prague. His main academic interest is the history of twentieth-century central European, Czech history in particular, with a special focus on the history of public administration, political thought, and the history of ideas. Together with Zdeňka Hledíková and Jan Janák, he is the author of *Dějiny správy v českých zemích: Od počátků státu po současnost* (Prague, 2005 and 2007).

Martin Franc (1973) is a Senior Researcher at the Masaryk Institute and Archive of the Academy of Sciences and at the Institute of Contemporary History, both in Prague. He is also Editor-in-Chief of *Kuděj*, a cultural-history periodical. His research interest is the cultural history of the nineteenth and twentieth centuries, particularly the history of eating and consumption, and also 'life style' after 1945. In addition to a number of articles, his publications include *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století* (Prague, 2003).

Miloš Havelka (1944) is Professor of Philosophy at the Faculty of Humanities, Charles University, Prague, and also lectures at the Faculty of Arts at Masaryk University, Brno. He was for many years the Editor-in-Chief of *Sociologický časopis* and its English edition, *Czech Sociological Review*. His specializations are the history of sociology, philosophy, and historiography, and the problems of knowledge in the social sciences. He is also a translator and editor of the works of Max Weber. Among his many publications are the anthology with commentary, *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Prague, 1995) and *Spor o smysl českých dějin, vol. 2: 1938–1989: Posuny a akcenty české otázky* (Prague, 2006), as well as the monograph *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989* (Prague, 2001).

Bianca Hoenig (1983) is a Senior Researcher at the Collegium Carolinum centre for Bohemian studies and a Ph.D. student at Ludwig-Maximilians-Universität, both in Munich. Her primary research is on the history of east-central Europe in the nineteenth and twentieth centuries, particularly the social and cultural history of Socialism and also of leisure and tourism in this period. For her M.A. work on tourism in Communist Poland she received Second Prize of the Polish Consulate in Munich.

Jan Holzer (1969) is the Vice Dean of Education at the Faculty of Social Studies and a Docent at the Department of Political Science, Masaryk University, Brno. He is also Editor-in-Chief of the online periodical *Středoevropské politické studie* and Deputy Chairman of the Czech Society of Political Science. His academic interests are the theory of non-democratic régimes and hybrid régimes, as well as the transformation and consolidation of political systems in the post-Communist countries, particularly Russia and the post-Soviet states, modern Czech politics, and the status of Czech political science as an academic discipline. Among his publications are *Politický systém Ruska: Hledání státu* (Brno, 2001) and *Politické strany Ruska: Hledání identity* (Brno, 2004), and, as co-author, with Petr Fiala, Miroslav Mareš, and Pavel Pšeja, *Komunismus v České republice* (Brno 1999), and, with Stanislav Balík, *Postkomunistické nedemokratické režimy* (Brno, 2007).

Jiří Koubek (1979) works at the Institute of Political Science, Charles University, Prague, where he is concerned chiefly with political and party systems in the Czech Republic and other countries of central Europe.

Bedřich Loewenstein (1929) was, until 1970, a Senior Research at the Historical Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences, Prague. In 1979–94, he was Professor of Modern History at the Freie Universität Berlin. His academic interests are topics in European history from the eighteenth century onwards, chiefly civil society and the idea of progress in European thinking. His publications include *Plädoyer für die Zivilisation* (Hamburg, 1973), *Der Entwurf der Moderne. Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation* (Essen, 1987), in Czech as *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace* (Prague, 1995), and the collection of essays *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie* (Brno, 1997), in German as *Wir und die Anderen: Historische und kulturosoziologische Betrachtungen* (Dresden, 2003), and *Civilizace a fašismus: Studie z let 1969–1971* (Prague, 2003). His latest large publication is *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje* (Prague, 2009).

Piotr M. Majewski (1972) is employed in the Institute of History at Warsaw University. Since 2009, he has been Deputy Director of the Museum of the Second World War, Gdansk. His chief research interest is Czechoslovak history and Czech-German relations. His publications include *Edvard Beneš i kwestia niemiecka w Czechach* (Warsaw, 2001), *Nierozegrana kampania: Możliwości obrony*

Czechosłowacji jesieni 1938 roku (Warsaw, 2004), and *'Niemcy sudeccy': Historia pewnego nacjonalizmu* (Warsaw, 2008).

Jan Pauer (1950) is a Senior Researcher in the Forschungsstelle Osteuropa at the University of Bremen. His specialization is the international political context of the 'Prague Spring' of 1968, Czech-German relations, the opposition movement in central and eastern Europe before the Changes of 1989, transformations, political and legal culture in the Czech Republic and in Slovakia after the Changes, and coming to terms with the past in the formerly Communist countries. His *Prag 1968: Der Einmarsch des Warschauer Paktes. Hintergründe – Planung – Durchführung* (Bremen, 1995) was later published in Czech as *Praha 1968: Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí – plánování – provedení* (Prague, 2004).

Petr Pithart (1941) read law and later studied history and political science on his own. He is a Charter 77 signatory, a samizdat author and editor, and, after the Changes of November 1989, a politician: he was the first Chairman of the Co-ordinating Centre of the Civic Forum; Premier of the Czech Government, 1990–92; Speaker of the Senate of the Czech Republic, 1996–98 and 2000–04; and Deputy Speaker of the Senate, 1998–2000 and 2004 to the present. He is also a Docent at the Law Faculty of Charles University, Prague. For years he has been writing about Czech history and political thought from the late eighteenth century to the present, particularly the formation of the modern Czech nation, nationalism, Czech-German coexistence, national traditions and mentalities, political conservatism, and the transformation of Czech society after 1989. Among his publications are *Osmášedesátý* (Cologne, 1980, and Prague, 1990), *Dějiny a politika: Eseje a úvahy z let 1977–1989* (Prague, 1990), *Obrana politiky* (Prague, 1990), *Po devětaosmdesátém: Jak dál? Mezi vzpomínkami a reflexí* (Bratislava, 1998), and *Devětaosmdesátý: Vzpomínky a úvahy. Krédo* (Prague, 2009). Together with Petr Příhoda and Milan Otáhal, he published, under a single pseudonym for all three authors, a history of the Bohemian Lands from the nineteenth century to 1939, *Češi v dějinách nové doby: Pokus o zrcadlo* (Prague, 1991).

Vilém Prečan (1933) is a Professor of History. Till 1970, he was employed in the Historical Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences. In 1978 he defected to Germany, where he founded the Czechoslovak Documentation Centre for Independent Literature. After returning to his native land in 1990, he founded the Institute of Contemporary History at the Academy of Sciences, and was its director for many years. At present he is Chairman of the Board of the Czechoslovak Documentation Centre. His chief academic interest is Czechoslovak history in the European context, from the Munich crisis of 1938 to the present day, particularly the Slovak National Uprising in 1944, Czechoslovak relations with the Great Powers and Czechoslovak Communist Party politics from 1945 onward, Czechoslovak dissidents in the 1970s and 1980s and the post-war exiles. Among his publications are *V kradeném čase: Výběr ze studií, článků a úvah z let 1973–1993* (Prague, 1994) and a number of

editions of documents, including *Slovenské národné povstanie* (Prague, 1966), the complete documents of Charter 77, in three volumes, *Charta 77: Dokumenty 1977–1989* (together with Blanka Čísařovská, Prague, 2007) and *Hluboká stopa: Nezávislá revue Skutečnost 1949–1953* (Prague, 2008).

Dieter Segert (1952) is Professor of Contemporary History at the Faculty of Social Sciences, the University of Vienna, where he lectures on the transformation processes of central, eastern, and south-eastern Europe. His area of academic specialization is comparative research on the processes of political transformation in these regions, political history, and the leftwing legacy of the régimes of State Socialism, the creation and development of political parties in post-Communist countries, and the expansion and reform of the European Union. His publications include *Die Grenzen Osteuropas: 1918, 1945, 1989 – drei Versuche, im Westen anzukommen* (Frankfurt am Main and New York, 2002), *Prager Frühling: Gespräche über eine europäische Erfahrung* (Vienna, 2008) and *Das 41. Jahr: Eine andere Geschichte der DDR* (Vienna, Cologne, and Weimar, 2008).

Jiří Suk (1966) is a Senior Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. He is chiefly concerned with key topics in Czechoslovak history from the late 1960s onwards, especially changes in the system of power from 1989 to 1993. Among his publications is the monograph *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Prague, 2003 and 2009).

Pavel Urbášek (1959) is the Director of the Palacký University Archive, Olomouc. He specializes in the history of Czechoslovak tertiary education from the end of the Second World War to the collapse of the Communist régime, particularly in the years of the restoration of hard-line Communism, called 'normalization' (1969–89), and oral history. His publications include *Kapitoly z dějin univerzitního školství na Moravě v letech 1945–1990* (co-authored with Jiří Pulec; Olomouc, 2003) and *Vysokoškolský vzdělávací systém v letech tzv. normalizace* (Olomouc, 2008). Together with Miroslav Vaněk he compiled and edited the two-volume *Vítězové? Poražení? Životopisná interview*, vol. 1: *Disent v období tzv. normalizace*; vol. 2: *Politické elity v období tzv. normalizace* (Prague, 2005).

Clemens Vollnhals (1956) has been Deputy Director of the Hannah Arendt Institute for Research on Totalitarianism at the Technical University of Dresden since 1998. His chief area of professional interest is twentieth-century German history with a focus on conservative revolution and the Nazi movement, denazification, the State Security service and political justice, and contemporary church history. He is currently researching the lives of the Jews of the Saarland and antisemitism, from the establishment of Germany to the end of the Second World War. Apart from editing a number of essay volumes, he is the author of *Evangelische Kirche*

und Entnazifizierung: Die Last der nationalsozialistischen Vergangenheit (Munich, 1989), *Entnazifizierung: Politische Säuberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszonen* (Munich, 1991), and *Der Fall Havemann: Ein Lehrstück politischer Justiz* (Berlin, 1998), and, together with Siegfried Bräuer, *‘In der DDR gibt es keine Zensur’: Die evangelische Verlagsanstalt und die Praxis der Druckgenehmigung 1954–1989* (Leipzig, 1995).

Marína Zavacká (1972) is a Senior Researcher in the Department for Contemporary History at the Historical Institute of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava. She specializes in the history of propaganda and the building of pro-régime structures in the broader social context of the twentieth century. Among her publications is the monograph *Kto žije za ostnatým drôtom? Oficiálna zahraničnopolitická propaganda na Slovensku, 1956–1962. Teorie, politické smernice a spoločenská prax* (Bratislava, 2005).

Milan Znoj (1952) is a philosopher and a political scientist. From 2000 to 2009, he was Director of the Institute of Political Science at the Faculty of Arts, Charles University, Prague, where he is now a docent. His area of specialization is contemporary political liberalism, the theory of democracy, the history of political thought, and Hegel’s philosophy. In addition to many articles, essay volumes, and translations of the works of the American political scientist Ian Shapiro, he has published *Mladý Hegel na prahu moderny* (Prague, 1990) and *Dějiny novověké filozofie od Descarta po Hegela* (together with Milan Sobotka and Josef Moural, Prague, 1993 and 1994).

Contents

Articles

Vilém Prečan	The Czech Twentieth Century?	545
Jiří Suk	The Turning-point between ‘Totalitarianism’ and ‘Democracy’: Hypothetical Outcomes to Events in Czechoslovakia in 1989	557
 <i>A Forum on Totalitarianism in Czech History</i>		
By Way of Introduction (Milan Drápala) 605		
Miloš Havelka	Comparing the Incomparable: Was There a Totalitarian Era in Contemporary Czech History?	607
Clemens Vollnhals	The Changing Concept of Totalitarianism in the Course of the Twentieth Century	625
Bianca Hoening	The Possibilities and Limits of a Paradigm: The Theory of Totalitarianism Applied to State Socialism in East-central Europe	640
Jan Dobeš	Unexpected Parallels: Currents below the Surface	653
Jan Holzer	Totalitarian Traditions in Czech Politics	664
Bedřich Loewenstein	On the Advantages and Disadvantages of the Concept of Totalitarianism, with Earlier Approaches Taken into Account	674
Petr Pithart	1969–89: Are We in Need of a Concept or Do We Simply Lack the Will to Understand?	688
Jan Pauer	Totalitarianism as Theory and as Czech ‘Totáč’	699
Dieter Segert	State Socialism was More than a Political Relationship of Rulers and Ruled: Remarks on Theoretical Shortcomings of the Totalitarianism Concept	709

Marína Zavacká	Some Remarks Concerning Miloš Havelka's Reflections	719
Milan Znoj and Jiří Koubek	Totalitarianism and Post-Totalitarianism in the Czech Republic	722
<i>Reviews</i>		
Martin Franc	Czechoslovakia in Brussels: Two Views of Expo 58 . . .	734
Pavel Urbášek	The Czechoslovak Communist Party and 'Normalization' at the Prague Faculty of Arts . . .	738
<i>Discussion</i>		
Piotr M. Majewski	A Reply to Vít Smetana	744
	A Letter from Vladimír Kolmistr Concerning Miroslav Dolejší	747
<i>Chronicle</i>		
	The Corporative State: The Idea and Its History	749
	<i>Annotations</i>	752
	<i>Summaries</i>	763